

प्रकरणानुक्रमणी ।

प्रकरणानि.	पृष्ठम्.
१. आशौचप्रकरणम्	१ — १६
२. आपद्धर्मप्रकरणम्	१६ — १९
३. वानप्रस्थधर्मप्रकरणम्	१९ — २५
४. यतिधर्मप्रकरणम्	२५ — ७२
५. प्रायश्चित्तप्रकरणम्	७२ — १८०

विषयः

भोगायतनस्य शरीरस्य निष्पत्त्या गतः तन्नि
शरीरेऽप्यन्यां स्थाननिर्देशयति परिगमनम्
शरीरान्महाकायां महाभूतानां गुणाः

गुणग्राहकेन्द्रियाणि

कर्मन्द्रियाणि

प्राणस्यायतनानि

कोष्ठमन्वद्वा वपाद्वयः

शरीरेऽवयवशो विभज्यमाने स्थानानि

शरीरं नवच्छिद्राणि

भिषक्छाद्योपयोगित्वेन भिगर्दीनां स्थूलतया परिगमनम्

वायुविजयार्थं सूक्ष्मपरिमाणालोचनाय भिगगा परिगमनम्

योगशास्त्ररीत्या शरीरस्य केशजम्भुपङ्क्तिगमनम्

सर्गसन्धिपरिगमनम्

शास्त्रान्तरानुसारेण शोण्यां परिगमनम्

अनेकप्रकाराणां प्राणिनां, तच्छरीरस्य सूक्ष्मसूक्ष्मवर्णां

भागानां च योगिभिर्गपि दुर्निभावत्त्वकथनम्

आगमानुसारेण देहे धातुपरिमाणम्

ईदृशस्य शरीरस्य तुर्याश्रमोपयोगेन धन्यता

तन्मध्यवर्तिपरमात्मोपलम्भे संमृतिनिवृत्तिः

सस्यक् तद्विज्ञेकाय ज्ञेयानि शास्त्राणि

वेदान्तगुणध्यानप्रकारप्रपञ्चः

सावधानाभ्यासरय ब्रह्माविगमहेतुत्वम्

गानस्य योगोपकरणत्वे नाग्दाडिमननिरूपणम्

गीतिज्ञस्यापि योगमार्गनिगमनप्रपञ्चः

गीतिज्ञस्य योगेन परमपदानभिगमेऽप्यन्यफलकथनम्

आत्मतत्त्वस्फुटीकरणाय मुनीनां प्रश्नः

जगदात्मनोः कार्यकारणभावे विरुद्धत्वज्ञाना

स्वरूपनिरूपणपूर्वमात्मनो यज्ञमायनत्वमाप्तिकथनम्

विषयः

पृष्ठम्

गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तानि	१२५
द्वाल्प्या रजकादिगमने	१३२
तरयाः श्वपाकादिगमने	"
महापातक्रिमंसर्गिणां प्रायश्चित्तम्	१३४
जात्या उत्कृष्टानामपकृष्टानां च वधे प्रायश्चित्तम्	१४२
मिथ्याभिज्ञांसिनो दोषद्वैगुण्यम्	"
उपपातकेषु गोवधस्य प्रायश्चित्तम्	१४३
तस्यैव प्रायश्चित्तान्तरम्	"
तस्यैवोपपातकान्तरेषु प्रायश्चित्तान्तरैः सह वैकल्पिकातिदेशः	१४४
स्त्र्यादिवधे विनेषेण प्रायश्चित्तम्	१५५
तत्र स्त्रीवधे कचिदपवादः	१५८
अव्यभिचारिण्या वधे प्रायश्चित्तम्	"
अस्थन्वतामनस्थिमतां च वधे "	"
मार्जारदिवधे "	१६०
क्रत्वर्थानां गजादीनां वधे "	१६२
श्येनादीनां वधे "	"
उरगादीनां वधे "	"
तित्तिरिवधे "	१६३
अगक्तस्य प्रायश्चित्तान्तरम्	"
सर्वत्रैवानुक्तानिष्कृत्यर्थं कर्तव्यानि	"
पुंश्वलीवानरादिर्दशे प्रायश्चित्तम्	१६४
फलादिजानमत्त्वघ्राते ओषधिवृथाच्छेदे च	"
रेतःस्कन्दने	"
जले स्वच्छायादर्शने	१६५
अशुचिवस्तुदर्शनादिषु	"
अशुकीर्णिनः प्रायश्चित्तान्तरम्	"
ब्रह्मचारिणो भैक्षामिकार्यत्वागे प्रायश्चित्तम्	"
मधुमांसाशने	"

विषयाः

गुर्वर्थे व्यापृतस्य ब्रह्मचारिणो विपत्तौ गुरोः

गुरोः प्रतिकूलचरणे

उपकारार्थोपधादिदाने कृते व्यापत्तौ प्रत्यगायामान कथनम्

मिथ्याभिज्ञानने प्रायश्चित्तम्

अभिज्ञस्तस्य प्रायश्चित्तम्

नियोगादृते भ्रानृभार्यागमने उद्वेग्यागमने च प्रायश्चित्तम्

असत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्

ब्राह्मयाजनेऽभिचरणे वेदनाशने शरणागतपरित्यागे च
प्रायश्चित्तम्

खरादिशुक्तयानगमनादौ प्रायश्चित्तम्

गुरुविप्रादीनां मानहानिकराभाषणाभिभवनादौ प्रायश्चित्तम्

विप्रदण्डोद्यमे प्रायश्चित्तम्

विप्रे दण्डनिपातने प्रायश्चित्तम्

विप्रदेहादसृक्पातने प्रायश्चित्तम्

आभ्यन्तरगोणितोत्पादने प्रायश्चित्तम्

सर्वत्राधिकार्यपेक्षं प्रायश्चित्तम्

पतितस्य घटनिनयनम्

चरितव्रतस्य तस्य पुनः संग्रहणम्

पतितानां स्त्रीणां घटापवर्जने विशेषः

स्त्रीणां विशेषपतनीयानि

कृतप्रायश्चित्तानामपि केषाञ्चिदसंव्यवहार्यन्वम्

रहस्यप्रायश्चित्तानां विषयः

ब्रह्महत्यारहस्यप्रायश्चित्तम्

साधिकस्य ब्राह्मणयज्ञे पूर्ववैकल्पिकत्वेन प्रायश्चित्तान्तरविधिः

सुरापस्वर्णहारिणोः रहस्यप्रायश्चित्तम्

गुरुनल्पगस्य तन् प्रायश्चित्तम्

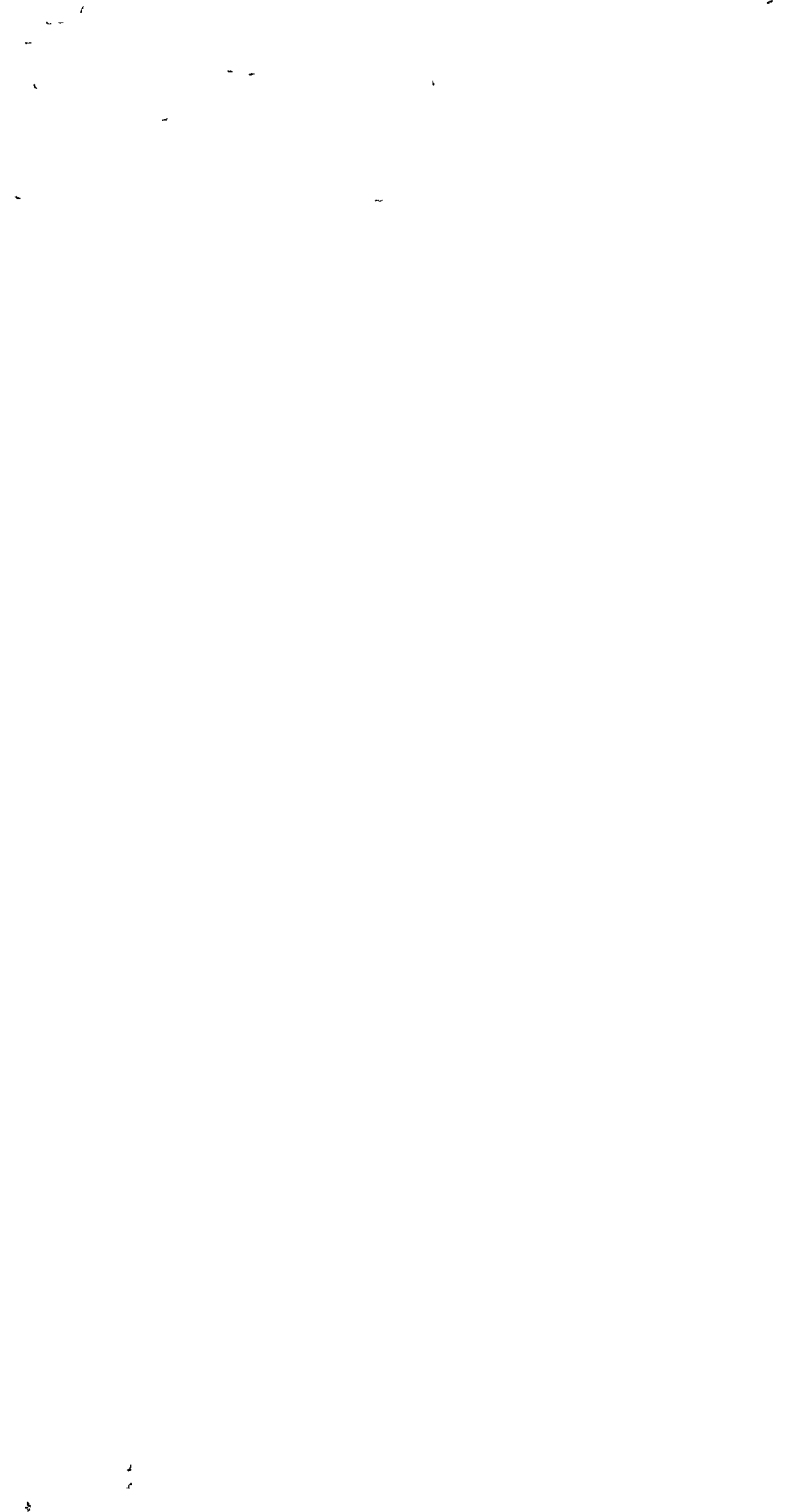
प्राणायामशक्तेन उपपातकादिसर्वपापापनोदकथनम्

द्विजस्य रेतोविण्मूत्रप्राशने प्रायश्चित्तम्

विषयाः

पृष्ठन

अज्ञानकृतपापप्रायश्चित्तम्	१७५
रम्भगुणपतायाः प्रायश्चित्तविधेयापस्तुत्तमे जप्या मन्त्राः	"
सर्वत्र च रक्षणे कौतुके प्रायश्चित्ते लक्ष्मीपानमानं मन्यमानस्य	"
विज्ञानाय विधिः	"
वेदाभ्यासवृत्तान्तानामपि ज्ञानपातनस्वर्गाभावः	१७५
तेषामेव नामकृतपापानां प्रायश्चित्तान्तरम्	"
रक्षस्याप्रथितानां सर्वप्रायश्चित्तान्वाचयत्वेन विधिविशेषाः	"
तत्र यमानां निरूपणम्	"
नियमानां निरूपणम्	"
नान्नपनकुच्छस्य रक्षणम्	"
सदासान्नपनकुच्छस्य रक्षणम्	१७६
एषिकुच्छस्य रक्षणम्	"
समकृच्छस्य रक्षणम्	"
पादकृच्छस्य रक्षणम्	"
प्राजापत्यानिकृच्छस्य रक्षणम्	१७७
कुच्छानिकृच्छस्य रक्षणम्	"
सौख्यकृच्छस्य रक्षणम्	"
कुच्छासुररक्षणम्	"
चान्द्रायणरक्षणम्	"
तत्रैव प्रकारभेदः	१७८
नान्नपनाद्यनुष्ठाने विधेयः	"
अन्नादिप्रायश्चित्तानां चान्द्रायणेन शुद्धिः. धर्मार्थे	"
चान्द्रायणाचरणे फलं च	"
फलादिप्रायश्चित्तानां कुच्छस्य कृच्छस्य फलम्	"
अरयाः संदिताया अध्ययने ऋषिभिः फलप्रार्थना	१७९
प्रायश्चित्तानां फलानामनुष्ठानम्	१८०

॥ श्रीः ॥

श्रीयान्त्रवल्क्यस्मृतिः

श्रीविश्वरूपाचार्यप्रणीतया
मालक्रीडाख्यया व्याख्ययोपेता ।

(प्रायश्चित्ताध्याय १)

“नृणामस्य वैश्वामस्युः” इति श्री यजुर्वेदे ॥
 “यान्ताय नः शोशुचदधमनेन पितृदिङ्मुखाः ॥” इति ॥

इति । तदेव नैरुक्तिं नैव अनाम्यम् । अन्त्याय नः शोशुचदधमनेन ॥
 याम्भगीः तु “निरुक्तिं नैव अनाम्यम्” इति । अन्त्याय नः
 इत्यादृशशोभिषाये दृष्टम् । एतन्नम्यते ।

“नृणामस्य वैश्वामस्युः” इति श्री यजुर्वेदे ॥

इति , तदुच्यते नामकस्यापि पाठः स्यात् । अन्त्याय नः शोशुचदधमनेन
 स्यादृशशोभिषाये दृष्टम् । एतन्नम्यते ।

“निरुक्तिं नैव अनाम्यम्” इति श्री यजुर्वेदे ॥

इति । वाच्यद्वयारम्भस्तु व्यनम्भया दाहनिष्कार्यम् । अन्त्याय नः शोशुचदधमनेन
 इत्येव दाहनिष्कार्यम् । अन्त्याय नः शोशुचदधमनेन ॥ २ ॥

अन्त्याय नः शोशुचदधमनेन ॥

**यमसूक्तं तथा गाथा जपन्निर्लोकिक्ताग्निना ।
 स दग्धव्य उपेतश्चेद्दाहिताग््न्याऽनुतार्थवत् ॥ २ ॥**

यमदेवत्यं सूक्तं, तथा यमदेवत्या गाथा एकशो आजप्यद्विताः,
 तदुभय जपन्निर्जातिभिः । स दाहाधिकृतः । इतरां लोकिक्ताग्निना दग्ध-
 व्यः । उपेतः उपनीतः । स चाहिताग्निमन्वद्वेनिकर्तव्यमथा । अर्थात्
 अनर्थलुप्ततया । यथासम्भवं दग्धव्यः । स्मृत्यन्तराद्यु मन्त्रनिवृत्तिः । शाला-
 ग्निना च विद्यमानत्वे दाहः ॥ २ ॥

एवमथवाचिकार दग्धान्त ॥

**सप्तमाद् दशमाद् वापि ज्ञातयोऽभ्यवयन्त्यपः ।
 अप नः शोशुचदधमनेन पितृदिङ्मुखाः ॥ ३ ॥**

आ सप्तमात् पुरुषात् सपिण्डतया प्रतिबद्धा आ दशमाद्वा समानोद-
 कत्वेन ज्ञातयः स्नानाद्युदकक्रियोनिमित्तमपोऽवतीर्य “अपनश्शोशुचदध-
 मित्यनेन दक्षिणामुखाः स्नानं कुर्युः । अभ्यवयन्तीति चोद्धर्षणादिप्रतिषे-

१. ‘याव’, २ ‘वु’, ३. ‘तु नि’, ४ ‘चार्यम’ ग. पाठ.

धेन सङ्घदाह्वनमात्रार्थम् । तथाच शङ्खः — “दक्षिणामुखा अपोऽवतरिष्ये
सङ्घदाह्वनं नोऽर्पणं कुर्युरिति । यत्त्वन्यत्र “जन्मनाम्नोरवेदन” इति
समानोदकविधत्वेनोक्तं, तद् दशपुरुषवचनानुसारेणौचित्यानुवादमात्रतया-
वसेयम् ॥ ३ ॥

समानोदकविधत्वेनोक्तं हि यथा इत्यादिनाम् —

एवं मातामहाचार्यप्रत्तानां चोदकक्रिया ।

कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्त्रीयश्चशूरतिंजाम् ॥ ४ ॥

मातामहादीनामप्येवमेवोदकक्रिया कार्येत्यर्थः । अपरिणीतादत्ताश्च
कुमार्यः प्रत्ताः, भ्रात्रादिपत्न्यो वा । सख्यादीनां तु कामोदकमिति ।
इच्छया तूदक कार्यमित्यर्थः । प्रत्ताशब्दश्चात्र स्ववासिनीवचनः । सख्यम-
न्यत् ॥ ४ ॥

ये कामोदकान् उदकक्रियासमोऽवतार्यान् ते शय्यां स्थित्वाऽवतार्यान् सख्य-
मन्यत् —

सङ्घत् प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः ।

सघर्षमेतत् ॥

प्रसिञ्चन्त्येवम् —

न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतिता न च ॥ ५ ॥

ब्रह्मचारिणित्वात्तस्यै च सख्यन्तरात्समागत् दत्तं न विद्याभ्यासं हि-
लक्षणत्वेन यथायोगं शृण्वी ॥ ५ ॥

न च ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतिता न च —

पापण्डुमाश्रिताः स्तेना भर्तृपुत्र्यः वानगारतथा ।

सुराप्य अात्मत्यागिन्यो नानौचोदकसाजनाः ॥ ६ ॥

न च ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतिता न च —
न भर्तृपुत्र्यः कुर्युरुदकं पतिता न च —
न च ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतिता न च —
न च ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतिता न च —

ये त्वधिकृता ज्ञानय —

कृतोदकान् समुत्तीर्णान् मृदुशाद्बलसंस्थितान् ।
स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥ ७ ॥

कृतोदकान् पुनः स्नातानन्ये लोकयात्रिका यथोक्तदेशसंस्थितान्
दुःखोपशमनार्थमपवदेयुस्तानभिमन्युवधादिभिरितिहासैः पुरावृत्तैश्चेतरमनु-
ष्यसंबद्धैः ॥ ७ ॥

एतमेवापवादं प्रपद्यति —

मानुष्ये कदलीस्तम्भनिस्तारे सारमार्गणम् ।
करोति यः स संसूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥ ८ ॥

किञ्च —

पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥ ९ ॥

पश्य —

गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥ १० ॥

किञ्च —

श्लेष्माश्रु चान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदितव्यं स्यात् क्रियाः कार्याश्च शक्तितः ॥ ११ ॥

प्रेतमुद्दिश्य स्वचोदनानुसारेणेति शेषः ॥ ११ ॥

अनया दिशा लोकयात्रिकैरपवदनायोके मा वैवैभिरुक्तम् —

इति सञ्चिन्त्य गच्छेयुर्ग्रहान् बालपुरोगमाः ।

बालानग्रतः कृत्वा यत्र प्रेतस्तद्दृष्ट्वारं चावद् गत्वा तत —

विदश्य निस्त्रपत्राणि नियता द्वारि वेद्मनः ॥ १२ ॥

विदश्य दन्तैरवखण्ड्यैत्यर्थः ॥ १२ ॥

अभ्यवहाराभावेऽपि च —

आचम्याथाग्निमुदकं गोमयं गौरसर्पपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः ॥ १३ ॥

यथाकनिष्ठमेवेति शेषः । अग्न्यादीनां च मङ्गलार्थत्वात् संश-
न्दाच्च समुचितानामेवालम्बनम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥

सूत्रान्तराद्यं शृष्ट प्रविशेयुःप्रस्तरे भ्रमन्त एवातीरन् । तदन्तौ तु —

क्रीतलब्धाशिनो भूमौ शयीरंस्ते पृथक् पृथक् ।

किञ्च —

पितृयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ॥ १४ ॥

त्रिरात्रावधित्वेन क्रीत्वा संव्यवहारादिना वा लब्धाश्रीयुः । एक-
शब्द ब्रह्मचारिणो भूमौ शयीरन् स्वपेयुः । पुत्रादीनां च यथाधिकारं
प्रत्यासत्त्यनुसारादेतेनैव पितृयज्ञोक्तावनेजनादीतिकर्तव्यतया श्राद्धमङ्ग-
त्वेन प्रेतायान्नं देयम् । प्रेतमेवोद्दिश्य “प्रेतान्न स्नाहि” इत्यनेन म-
न्त्रेण ॥ १४ ॥

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये ।

पात्र इति शेषः ॥

सत्यपि क्षारौचनित्येऽनधिकारे स्वर्गातिभिः —

वैतानिकाश्रयाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिदर्शनात् ॥ १५ ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥ १५ ॥

वर्षोक्तम् — “आचम्याथाग्निमुदकं” इति, एतद् —

प्रवेशनाधिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि ।

इच्छतां

समानमितैः । इच्छतानिति छेदः ॥

तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ॥ १६ ॥

परेषां प्रेतवाहकव्यतिरिक्तानुगन्तुमानम्नानोदकानाम् । वक्ष्य-
माणस्नानसंयमनामित्यर्थादेस्तत्क्षणात् सद्य एव शुद्धिरित्यर्थः । कटव-
-

आचार्योपाध्यायौक्तुः निवृत्त्यापि उर्षी उर्षी ।
न कटान्नं च नार्क्षीयान्नं च नैः स्यात् संशयोः ॥ १० ॥
आचार्योपाध्यायौक्तुः निवृत्त्यापि उर्षी उर्षी ।
न कटान्नं च नार्क्षीयान्नं च नैः स्यात् संशयोः ॥ १० ॥

इति ॥ १० ॥

आचार्योपाध्यायौक्तुः निवृत्त्यापि उर्षी उर्षी ।
न कटान्नं च नार्क्षीयान्नं च नैः स्यात् संशयोः ॥ १० ॥
आचार्योपाध्यायौक्तुः निवृत्त्यापि उर्षी उर्षी ।
न कटान्नं च नार्क्षीयान्नं च नैः स्यात् संशयोः ॥ १० ॥
आचार्योपाध्यायौक्तुः निवृत्त्यापि उर्षी उर्षी ।
न कटान्नं च नार्क्षीयान्नं च नैः स्यात् संशयोः ॥ १० ॥
आचार्योपाध्यायौक्तुः निवृत्त्यापि उर्षी उर्षी ।
न कटान्नं च नार्क्षीयान्नं च नैः स्यात् संशयोः ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भागवतस्य तृतीयस्कन्धस्य अष्टमोऽध्यायः ॥ १० ॥

दशरात्रं त्रिरात्रं वा श्रावमाणौचमुच्यते ।
जनद्विवर्षमुभयोः सूतकं मानुरेव हि ॥ ११ ॥

दशरात्रं सप्तविंशतानां त्रिरात्रं सप्तानोदकानाम् । दशरात्रं दश
स्मृत्यन्तरोक्तचतुर्हृषक्षिण्यादिकर्त्तव्यत्वात् यथायोगं त्रिरात्रं दश-
निमित्तोऽशुचिभावः श्रावमाणौचम् । तदथ प्रागेव संन्यासगन्तव्यमिति
दशरात्रमिति केचिन् । तद् उच्यते इति दशरात्रायो निगन्तेति । दृष्टो-
दकानामपवदनानन्तर्गमन्यैर्लोक्यादिकैः श्रावमाणौचं प्रति सप्तविंशति-
पृष्टैर्दशरात्रादिकल्पेन क्रियतामित्येवमुच्यते इत्यभिप्रायः । तदथ संन्या-
साद्येव स्यात् । तदनाद्ये तु स्मृत्यन्तगन्तव्याद्येवेति व्यवस्था । अनुच्य-
मानमपि तु जनद्विवर्षिकमुभयोः सप्तविंशसप्तानोदकयोस्तु न्यदवमेव ।

१. 'हृदिना'. २. 'ति। दृष्टम्', ३. 'मानं च नदः'. ४. 'नदः'
५. 'तत्रोऽपि' ६. 'पाठः'.

स्यादिति शेषः । सूतकं तु मुख्यवृत्त्या मातुरेव यस्मात् तस्मात् तदनुसा-
रेणैव गर्भसंसनादौ गर्भमासतुल्यरात्रादिकल्पस्तदर्थतयैव योज्य इत्य-
भिप्रायः । यद्वा अयमङ्गस्पर्शाविधिविधानार्थः श्लोकः । शूद्रादिक्रमेण
ब्राह्मणान्तानामात्मीयाशौचकल्पतृतीयांशत्वेन दशरात्रादिनाङ्गस्पर्शः । ततश्च
दशरात्रं शूद्रस्य ब्राह्मणस्य त्रिरात्रम् । वाशब्दात् पञ्चरात्रं चतुरात्रं वैश्य-
राजन्ययोः शववदङ्गस्पर्शाभावेनाशौचमुच्यते । ऊनद्विवापिकं चोभयोर्मा-
तापित्रोरेवाशौचत्रिभागत्वेनात्मीयाशौचकल्पतृतीयांशत्वेन दशरात्रादिना-
ङ्गस्पर्शाभावंः । सूतकं तु मातुरेव । तथाच वसिष्ठः —

“नाशौचं सूतके पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।
रजस्तत्राशुचिकरं तच्च पुंसि न विद्यते ॥”

इति ॥ १८ ॥

इदानीं नाशौचकल्पपरिमाणमाह —

ब्राह्मणस्य दग्गाहं तु भवति प्रेतसूतकम् ।
क्षत्रस्य द्वादशाहानि विंशतिं पञ्चदशैव वा ॥ १९ ॥
त्रिंशद् दिनानि शूद्रस्य प्रेतसूतकमुच्यते ।
अन्तरा जन्मसमरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति ॥ २० ॥

ब्राह्मणस्य दग्गाहं तु इत्यधिकनिवृत्त्यर्थमुक्तवदः । प्रेतं च सूतकं
च प्रेतसूतकं । प्रेतत्वनिमित्तं जन्मनिमित्तं च दगरात्रादपि ब्राह्मणस्या-
शौचं भवतीत्यर्थः । विंशतिं पञ्चदशैव वेति वागब्दः । सूत्र्यन्तगोलावप्य-
न्तरविकल्पार्थतया सर्वत्राविशेषेण द्रष्टव्यः । शूद्रमन्वन्वितया च पुनः
प्रेतसूतकवचनमशूद्राणां वर्णापनदानां निवृत्त्यर्थम् । जन्मसमरणे मना-
नजातीयत्वेन पुनरन्तरा जन्मसमरणे पूर्वशौचकालेनैव शुद्धिः । तथाच
सूत्र्यन्तरं — “जन्मसमरणयोस्तुल्योपनिपातयेद् वा त्रिगणसंख्यात् पूर्वैव
शुद्धिः, न्यूने त्रिरात्रसूत्रे, एतेष्वङ्गत्वे त्रिगणसूत्रे तु वर्णसंज्ञितिः ।
स्वप्नसूत्रे ॥ १९, २० ॥

किन्नान्यद् —

गर्भस्त्रावे माससंख्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् ।

प्रोषिते कालशेषः स्यात् पूर्णं दत्त्वोदकं शुचिः ॥२१॥

गर्भस्त्रावे माससंख्याताहोरात्राणि चाशौचम् । एतच्च मानृविषय-
मेव । सपिण्डानां तु त्रिरात्रमेव, त्रसिष्टवचनात् — “गर्भपतने सपिण्डानां
त्रिरात्रमाशौचमि”ति । प्रोषिते ज्ञाते ज्ञानप्रभृत्यवशिष्टकालमाशौचं स्यात् ।
पूर्णं तु दशरात्रादावाशौचकाले दत्त्वोदकमुदकदानसम्बन्धिविहितत्रिरा-
त्रैव शुचिः स्यात् । यद्वा स्मृत्यन्तरानुसारात् पूर्णं संवत्सरे दत्त्वोदकं
सद्यः शौचमिति योज्यम् ॥ २१ ॥

अविशेषेणैव तु सर्ववर्णानाम्—

अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् ।

गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च ॥ २२ ॥

अहःशब्दोऽहोरात्रवचनः, अनन्तरश्लोके तदहरिति तन्मात्रार्थं
पुनर्वचनात् । अहस्त्वदत्तकन्यास्वित्यङ्किर्वाचा च यद् दानं, तदपेक्षया-
वसेयम् । तुशब्दः कल्पान्तरार्थः प्रत्तादिविषयत्वेन । अन्तेवासी शिल्प-
शिष्यः । तत्सन्निधियोगाच्च तद्गुरावेव गुरुशब्दः । अनूचानः अनुवक्तैवो-
पाध्यायः । मातुलो मातुः सोदर्यः श्रोत्रियश्चानुपसम्पन्नः, अनाश्रितप्राति-
वेश्यादिरित्यर्थः । मुख्यगुर्वादीनां तु स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

सर्ववर्णविशेषिकत्वेनैव च —

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।

निवासरानि तथा तद्दहः शुद्धिकारणम् ॥ २३ ॥

अनौरसवचनं वीजक्षेत्रसम्बन्धव्यतिरेकपरत्वाद् दत्तकादिविषयं द्र-
ष्टव्यम् । भार्यात्वेनान्यसम्बन्धासु । आगतासु अवरुद्धास्विति यावत् ।
निवासहेतुभूते न्यायवृत्ते क्षत्रिये राजनि । तथाशब्दादेवमाद्युक्तप्रकारनि-
श्चयः । एषां विपत्तां तदेवाहः शुद्धिकारणं, नाहोरात्रमित्यर्थः ॥ २३ ॥

सपिण्डतयैव प्राप्तस्य यथोक्ताशौचम्वस्थापनादार्धमाह—

गोनृपत्रह्यहतानामन्वक्षं चात्मघातिनाम् ।

प्रायानाशकशस्त्राग्निविषाद्यैरिच्छतां स्वयम् ॥ २४ ॥

गवादिभिरनिच्छतामपि व्यापादितानामन्वक्षमाशौचं स्यात् । अक्षमिन्द्रियं तदुपलब्धिवृत्त्या, यावद्दर्शनमित्यर्थः । ततश्चादर्शनाच्छुद्धिः । अशुद्धिवचनाच्च दर्शनमप्यकर्तव्यमेवेति ज्ञापयति । प्रायादिभिश्च स्वयमिच्छतामात्मव्यापादनेऽन्वक्षमेव । स्वयमिति वचनं ब्राह्मणाद्यर्थनिवृत्त्यर्थम् । प्रायो महापथगमनम् । आम्नायश्चेच्छयैव ज्ञप्त्यर्थमात्मव्यापादनाभ्युपगमं दर्शयति — “यद्यु मा मारयिष्यति यज्ञं विकृष्टमनुविक्रक्ष्य” इत्यादि ॥ २४ ॥

कार्यान्तरोपरोधाच्च—

महीपतीनां नाशौचं हतानां विद्युता तथा ।

गोब्राह्मणार्थे संग्रामे यस्य नेच्छति भूमिपः ॥ २५ ॥

महीपतीनां राज्ञां पालनार्थमाशौचाभावः । तदर्थं यस्यागौचाभावमिच्छति राजा प्राङ्गुवाकादेः, तस्याप्याशौचाभावः । विद्युदादिहतानां तु निर्दोषत्वेऽपि वचनाद्, गोब्राह्मणार्थं त्वभ्युदयातिरेकादेवेत्यवगन्तव्यम् ॥ २५ ॥

अनुगन्तृणां विद्वान्माह —

ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो हि मृतः क्वचित् ।

क्वचिदित्यापयन्नुगमार्थम् ॥

यमवनुगन्तव्यो शान्तिव्यतिर्तां सजगोयः, तन्मपि —

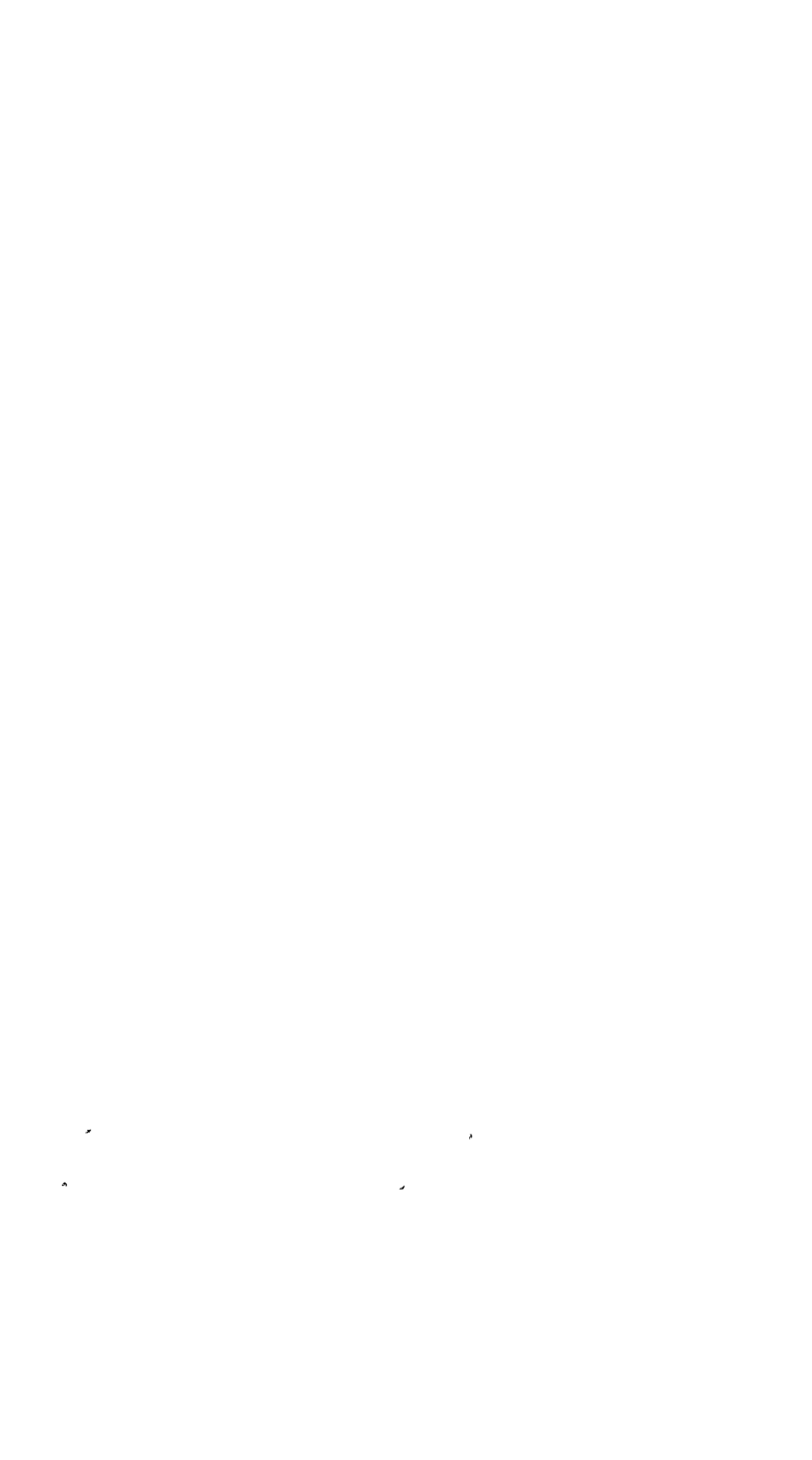
अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक् शुचिः ॥ २६ ॥

अम्भोवचनं वहिः स्नानक्रियार्थम् । स्पृष्टमन्यत् ॥ २६ ॥

सपिण्डत्वेऽपि २—

श्रद्धतिजां दीक्षितानां च याज्ञे कर्मणि कुर्वताम् ।

सत्रिव्रतिब्रह्मचारिणातृब्रह्मविदां तथा ॥ २७ ॥

अथ तु सानान्येन पुरुषमात्रधर्म —

उदक्याशौचिभिः स्नायात् संपृष्टस्तरुपस्पृशेत् ।

अब्लिङ्गाभिर्जपेच्चैव सावित्रीं मनसा सकृत् ॥ ३० ॥

उदक्या रजस्वला, आशौचिनोऽङ्गस्पर्शानर्हाः, तैः स्पृष्टः स्नायात् । कामतस्तु सङ्गम्य तैः स्पृष्टोऽब्लिङ्गाभिः 'आपो हि छा' इत्यादिभिः स्नात्वोपस्पृशेत् । आचामेदित्यर्थः । आचम्य सावित्रीं मनसा सकृज्जप्त्वा शुध्यतीत्यवसेयम् ॥

इदं त्वत्र चिन्त्यम् — अनेकधा विरोधिनामाशौचवाक्यानां कथं विषयकल्पनेति । तद्यथा — स्वयम्भुवा "दशाहं शावमाशौचमि"त्यत्र चत्वारः कल्पाः प्रदर्शिताः । दशाहः. तथा "आ वा सञ्चयनादस्थनाम्" इत्यनेन चतुरहः, "त्र्यहमेकाहमेव वे"त्यनेन त्र्यहैकाहौ । तथा पराशरेण—

"ब्राह्मणस्य त्रिरात्रं तु शावमाशौचमुच्यते ।

क्षत्रियस्य दशाहानि वैश्यस्यैकादशैव तु ॥"

इति । गौतमेनापि — "शावमाशौच दशरात्रमनृत्विग्दीक्षितब्रह्मचारिणां सपिण्डानामि"त्युपक्रम्य एकादशरात्र क्षत्रियस्य द्वादशरात्रं वैश्यस्येत्युक्तम् । वसिष्ठेनाप्युक्तं— "ब्राह्मणो दशरात्रेण पञ्चदशरात्रेण क्षत्रियो वैश्यो विंशतिरात्रेण" इति । शूद्रस्य तु मास एव सर्वत्रोक्तः । तत्र केचिच्छ्लोकान्तरारम्भसामर्थ्याद् वृत्तस्वाध्यायाद्यपेक्षया विषयव्यवस्थां वर्णयन्ति —

"एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः"

इत्यादि । तत्तु नातीव सम्यक् । यदि हि वृत्ताद्यपेक्षयैकाहाद्युच्येत, तदा

"उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो यज्ञ स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥"

इत्याद्यनुपपन्नमेव स्यात् । गौतमोऽपि च दीक्षितादिपर्युदासेन दशरात्रं विदधद् वृत्तादिमतामेवैतदिति ज्ञापयति । एव सर्वस्मृत्यन्तरेषु स्वाध्यायाद्यनधिकार एवाशौचं. तद्धीनस्य च स्वभावनिष्ठोऽनधिकार इति कि-

इति । सप्तमे विगतेऽष्टमे निवर्तन एव . न परतः प्रवर्तत इत्यर्थः । तदेवं चतुष्प्रकारां सपिण्डतामालोच्य यथासन्निकर्षे दशाहादिकल्पयोजना । ततश्च समानोदकानां चतुष्प्रकाराणां ग्रहपक्षिण्येकाहसद्यःशौचादिकल्पव्यवस्थाप्युपपन्ना भवति । पिण्डानिवृत्तिकल्पनायामेव तु कथं व्यवस्थेति चेद्, उक्त “पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात् पुत्रवांश्चेदि”त्युपक्रम्य “निवर्तते चतुर्थ” इति । अतः प्रतीतपितृकस्य पञ्चमे पिण्डानिवृत्तिः, एवं जीवपितृकस्य षष्ठे. जीवपितामहस्य सप्तमे, जीवप्रपितामहस्याष्टम इति व्यवस्था । सहनिवसतां च पितृनिमित्तमेव पुत्राणामाशौचम् । पृथङ्निवासे तु प्रत्यात्मिकम् । तथा च पराशरो निवासभेदाभिप्रायेणैवाह —

“सम्पर्केषु निवृत्तानां न प्रेतं नैव सूतकम्”

इति । एवं सर्ववर्णानां सपिण्डसमानोदकत्वेनाशौचकल्पव्यवस्था योज्या । ब्राह्मणादिजन्मानुसारेण वाक्यव्यवस्था । वैश्यवच्छौचकल्पः स्यादित्येतदनुसाराच्च शूद्रस्याप्यनेककल्पप्रसङ्गे पूर्ववद् योज्यम् । न्यायवर्तिनामिति वचनाद् द्विजात्याश्रितशूद्रविषय एवायम्. इतरस्य त्वष्टपौरुष्येव सपिण्डता । मास एवास्यैकः शुद्धिप्रकारः । क्षत्रियादीनां तु ब्राह्मणादिजातविषयतया च ब्राह्मणादीनां त्रिपुरुषमेव सपिण्डता । तथाच शङ्ख — “पिण्डस्त्वावर्तते त्रिष्वि”ति । आशौचकल्पश्च प्रत्यात्मिक एव “एकपिण्डाः पृथक्शौचा” इति वचनात् । एवञ्च पितृव्यतत्पुत्रादिविषयं स्वपुत्रादिविषयतया तु सहनिवासिनां पितृतुल्यमेवाशौचम् । तथाचोक्तं —

“मृते सूते तु दासानां पुत्राणां चानुलोमिनाम् ।

स्वामितुल्यं भवेच्छौचमृते स्वामिनि यौतकम् ॥”

इति । पितुः पुनः

“वर्णानामानुलोम्येन स्त्रीणामेको यदा पतिः ।

दशाहपद्म्यहैकाहाः सूतके मृतके तथा ॥”

इति । अनया दिशा सर्वेषामाशौचकल्पानां विषयकल्पना । यदि त्ववश्यं वृत्ताद्यपेक्षयापि विषयकल्पना. ततो वरमश्वस्तनत्रै(य)हिकादिवृत्तिविशेषापेक्षयैव, दृष्टार्थत्वात् । यत्तु गौतमीयं “राज्ञां च कार्यविरोधादि”त्यादि

सद्यःशौचाभिधानं तद्धेतुमिधानान् प्रवृत्तत्रयज्ञानां तन्मात्र एव द्रष्टव्यम् ।
 अध्यापनप्रवृत्तेर्वाश्वस्तनिकादिवदेव स्वाध्याये । एवं सत्रिन्नतिप्रभृतीना-
 मपि तन्मात्रतयैवाशौचनिवृत्तिरवगन्तव्येत्येषा दिक् । मृतकमप्येवमे-
 वातिदेशानुसाराद् योज्यम् । अन्ये तु दशाहमात्रातिदेशं मृतकं मन्यन्ते ।
 तत् पुनरशाब्दत्वादकिञ्चित् । यत्तु मातुरेकाहादिप्रसङ्गात् समाचारान् स्मृ-
 त्यन्तरोक्तदशरात्रसमालम्भनादिविरोधाच्च दशाहातिदेश इति, तन्मातापि-
 त्तोः सपिण्डतावधिविशेषाश्रयचतुरहाद्यप्रसङ्गात् फल्गुप्रायमेव स्यात् । अतः
 शावाशौचवदत्राप्यतिदेशानुसारिण्येव व्यवस्थाकल्पनेत्यनवद्यम् । यत्तु
 “सूतकं मातुरेव स्यादि”ति, तदङ्गस्पर्शप्रतिषेधार्थमिति व्याख्यात-
 मेव । यत्तु

“निरस्य तु पुमाञ्छुक्लुमुपस्पृश्यैव शुध्यति ।

वैजिकादमिसंवन्वादनुरुन्ध्यादयं व्यहम् ॥”

इति । तच्छूद्रविषयमवरुद्धदासीमिन्वन्धेन नियोगसंवन्धेन वा द्रष्टव्यम् ।
 अवरुद्धदासीविषयत्वेन तु निरस्य शुक्लं पुत्रजन्मादानुपस्पृश्य सद्य एव
 शुचिः । नियोगपक्षेण तु “वैजिकादमिसंवन्वात् व्यहमि”त्येषा दिक् ।
 कन्याविषयं तु वाक्यत्रयं विषयव्यवस्थैव पश्यत इत्यविरोधः । तद्यथा—

“अप्रौढायां तु कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते”

इत्येतद्वाक्यानुसारादकृतचूडाविषयं द्रष्टव्यम् । “अहस्त्वदत्तकन्यासु”
 इत्येतत् कृतचूडायामदत्तायाम् । दत्तायां तु मानवं, येभ्यो दत्ता तेषां त्रिरा-
 त्रमेवास्तु यैर्दत्ता तेषां चैकाहादिना

“यथोक्तेनैव कल्पेन शुद्ध्यन्ति तु सनाभयः”

इति वचनात् । अन्ये तु यथोक्तेनैव कल्पेनेति दशरात्रं वर्णयन्ति । तच्च
 स्वशास्त्रानुसारेण क्लिष्टकल्पनया प्रतीयमानमपि न्यायसमाचारस्मृत्यन्तरा-
 नुसारादयुक्तमेव । प्रापिनप्रेतवाक्यानि तु त्रिरात्रपक्षिण्येकाहसद्यःशौ-
 चविषयाणि सपिण्डतावधिविशेषानुसारेणैव व्याख्येयानि । मातुलादिवि-
 षयत्वेन तु,

“विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरामांश्च चान्दवान्”

इति वचनान्निर्हरणकर्तुरेव त्रिरात्रम्, अन्यस्य तु पक्षिण्येव । एकाहस्तु सापत्नादिविषय एव । सपिण्डसमानोदकव्यतिरेकेण च सर्वत्र क्षपणमात्र-
मनुज्ज्वलवेपतालक्षणमाशौचसादृश्यादाशौचवचनं द्रष्टव्यं, न तु यज्ञाद्य-
धिकारनिवृत्तिः ।

“सत्रह्यचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम्”

इति प्रक्रमात् समाचाराच्च । एवं सर्वथा सर्ववाक्यानां व्यवस्थासिद्धिरि-
त्यलं प्रसङ्गेन ॥ ३० ॥

एव तावद् विसृष्टविज्ञाननिर्निवृत्तक सर्वत्र सर्वथा चार्गाचक्रिधिसुक्त्वा स्वभावोपह-
तस्येदानीं निर्गर्जाविद्योपत्त्वादान्मन इन्द्रियाणां शरीरस्य तदुपकरणस्य वा सम्पक् सद्यु-
द्धिकरण नामान्येनैवाह—

कालोऽग्निः कर्म मृद् वायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।

पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः ॥ ३१ ॥

अग्निरिति तेजस उदाहरणं, मृत् पृथिव्याः । जलवाय्वोस्तु स्वरू-
पणवैोपादानम् । एतानि पृथिव्यादीनि चत्वारि महामूतानि एतदात्मकस्य
वाह्यस्योपकरणस्य व्यस्तसमस्तात्मना यथायोगं शुद्धिसाधनानि, कालकर्म-
णोस्तु वाह्यस्याभ्यन्तरस्य चात्मन इन्द्रियग्रामस्य च, मन इन्द्रियान्तराणां,
मनसस्तु वक्ष्यति, अवशिष्टानि ज्ञानादीन्यात्मनः । एवं यथायोगमविशेषेण
वा सर्वत्र सर्वेऽमी शुद्धिहेतव इत्यवसेयम् । सर्वेषां स्वदेशदेशान्तराभिहित-
स्वविषयशुद्धिसाधनानां संक्षेपेण पुनर्वचनार्थतया वायुमुपसंहारार्थोऽनु-
वादः ॥ ३१ ॥

एतदेव स्मरन्निनु विपश्यन्ववस्थया प्रपश्यति —

अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्यास्तु शुद्धिकृत् ।

शोधयस्य मृच्च तोयं च संन्यासो वै द्विजन्मनाम् ॥ ३२ ॥

तपो वेदविदां क्षान्तिर्विदुषां वर्ष्मणो जलम् ।

वर्ष्म शरीरम् । तथाच त्वायमुव — “मृद्धिरद्धिश्च गात्राणि”
इति ॥ ३२ ॥

१०० —

जपः प्रच्छन्नगायानां मनसः गन्धमुच्यते ॥ ३३ ॥

भूतात्मनस्तपोविद्ये वृन्देर्ज्ञानं विज्ञोभनम् ।

क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद् विद्युद्भिः परमा मना ॥ ३४ ॥

त्रयः श्लोकाः स्पष्टयो वक्ष्यमाणोपनिषत्पाठे प्रायशिनक्तव्ये
सूत्रभूता द्रष्टव्याः ॥ ३३, ३४ ॥

तन्त्रार्थप्रकरणम् ।

प्रथापनप्रकरणम् ।

अर्थतन्त्रिणा दानान्तुर्दिशितम् । तित्तवनात् —

क्षेत्रेण कर्मणा जीवेद् विशां वाप्यापादि द्विजः ।

निस्तीर्यार्थं तमुत्सृज्य पाठ्यात्मानं न्यसेन् पथि ॥ ३५ ॥

क्षेत्रेण प्रजापालनादिकर्मणा ब्राह्मणवैश्ययोः वैश्यकर्मणा वा पुं
योः, अकार्यभूतेनापि स्ववृत्त्यसंभवलक्षणायामापादि जीवनं धर्म्यमेव ।
द्विजवचनाच्च क्षत्रियवैश्यवैर्मान्वाचयत्वेन वर्णत्रयसाधारण्यं व्याख्यानम् ।
तथाच नारदः—

“उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥”

इति । अकार्यत्वाच्चापत्कल्पत्वम् । तेन तामापदं निस्तीर्य उत्सृज्य चाव
शिष्टं द्रव्यं दानेन विधिवत् पावयित्वा आत्मानं स्ववृत्तिलक्षण एव पथि
स्थापयेद् न तस्यामेव क्षत्रियादिवृत्तौ रतिं कुर्यादित्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

आपद्रतोऽपि च —

फलोपलक्षौमसोमनुष्यापूपवीरुधः ।

तिलौदनरसक्षारान् दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥ ३६ ॥

शस्त्रासत्रं मधूच्छिष्टं मधु लाक्षाथ वह्निषः ।

मृच्चर्मपुष्पकुतपकेशतक्रविपैरकान् ॥ ३७ ॥

कौशेयनीलीलवणमांसैकशफहेतवः ।

शाकाद्रौषधिपिण्याकतूलगन्धांस्तथैव च ॥ ३८ ॥

वैश्यवृत्त्यापि सजीवन् विक्रीणीत न कर्हिचित् ।

धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥ ३९ ॥

वैश्यवृत्त्यापि हि ब्राह्मणक्षत्रिययोरापदि जीवतोः फलादीनि श्लोक-
त्रयपठितान्यविक्रेयाणि । तत्रातिपेधाद् वैश्यस्यैतान्यनिपिद्धानीति गम्यते ।
फलान्यान्नादीनि । उपलाः पाषाणशिलादयः पद्मरागादयश्च । क्षौंसमतसी-
मयं गोण्यादि । सोमादीनि प्रसिद्धानि । वीरुष आरण्या आपधयः । अपूपा
मण्डकाः । तिलादीनि स्पष्टानि । जलमाधारस्वमुद्धृतं वा । नूत्येन तु
यदुदकाहरणं सस्यप्रसेचनाय वप्रमाषाघार्पणं तदुदकविक्रयत्वेन क्रिया-
न्तरार्थत्वान्नाशङ्कनीयम् । शस्त्राणि खड्गादीनि । आसवः खर्जूरादिरसः ।
रसत्वेन च निपिद्धस्य पुनर्वचनं गच्छान्तराभिधेयत्वात् प्रायश्चित्तविशेषा-
र्थमेवेत्येतदेवं च युक्ततरम् अर्थानुसारित्वात् प्रतिपेधस्य । मधु मद्यम् ।
उच्छिष्टं प्रसिद्धम् । मधु माक्षिकं मादनं वा मधूच्छिष्टमुच्यते । अयश-
ब्दोऽभिधेयान्यत्वप्रतिपत्त्यर्थः । वह्निष इति तु षष्ठ्यन्तनिर्देशो व्यत्ययप्र-
तिपत्त्यर्थः । ततश्च वृणमात्रवचनोऽपि वह्निःशब्दः संस्कृतत्वानुसारेणाशे-
पशुनादियज्ञसाधनप्रतिषेधार्थः । मृदादीनि प्रसिद्धानि । जलव्याख्यानवच्च
योजना । अर्थान्तरत्वाच्च भूमेर्न दोषः । प्रकृतविकारयोश्चात्र यावदुक्तोपा-
दानमेव, धीरतक्रयोः पृथक्वचनात् । विपैरका विपमुदकं तत्रभवा मत्स्या-
दयः । कौशेयं त्रसरमियम् । नीली गुलिका वस्ताघनुप्रविष्टा केवला वा ।
लवणमांसादीनि प्रसिद्धानि । एकशफा एकदुरा अधादयः । हेतवो वद-

१ 'मधु' इति, २ 'मधु', ३ 'मधु', ४ 'मधु', ५ 'मधु'
६, ७. 'मत्स्या' इति, ८ 'मत्स्या'

साधनानि विपादोनि । आत्मनाम वा हि । कर्म, उपवास, शक्ति, ध्यान-
 क्ष्याणि प्रत्येतन्त्यानि । तात्रोपसन्नासा विपादोऽपि, उपसन्नासात्प्रभु-
 न प्रतिपिच्यन्ते । विपादास्तु मांसाः । तन्निवृत्तये, उपवासः । कर्म-
 कर्पूरादयः । ताज्जन्तः मन्वान्ये-तन्मासात्तैः । विपादोऽपि-प्राणिभ्यो-
 नापि धर्मार्थं स्वकृत्यागुपज्ञा नित्येण । आत्मनाम हि विपादोऽपि-
 स्यापि च । अन्यथा निलनिकये प्रत्यानामः । १० पञ्चमः - -

“भोजनाभ्यजनाद् दानाद् गोप्यस्य तुको विद्विः ।

कृमाभूत् स निष्ठायां विभूभिः सः पञ्चमः ॥”

इति । कामं वा स्वयं कृष्योन्त्यायं नित्यं विद्विः पियादिति वैश-
 स्यं ॥ ३६—३९ ॥

अपिच —

लवणं तनया लाक्षा पतनीयानि विक्रये ।

पयो दधि च सद्यं च हीनवर्णकराणि तु ॥ ४० ॥

कथं तर्हि शुनःशेफादिविक्रयः श्वने. प्रनिपिङ्गनादेव पित्रादिनि-
 न्दाद्वारेण शुनःशेफस्य प्रशंसार्थं, (?) यद्वा मवेश्यायादि स्वप्राणपग्निश-
 णार्थमित्यर्थः ॥ ४० ॥

तदेव स्पष्टयति —

आपद्रतः संप्रगृह्णन् भुज्जानो वा यतस्ततः ।

न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसप्तो हि सः ॥ ४१ ॥

यथैव ज्वलनश्चण्डालादिगृहेष्वपि वर्तमानोऽर्को वा सर्वत्र साम्येन
 वर्तमानो निर्दोषः, एवं ब्राह्मणोऽपि जपादिभिरापद्रतः प्रातिलभ्य शरीरमा-
 र्जितदुरितक्षपणसमर्थ इत्यादित्यवदेव यदच्छाप्रचारित्यमाविरुद्धम् ॥ ४१ ॥

यतश्चतदेवमत —

कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः ।

सेवानूपो नृपो भैक्षमापसौ जीवनानि तु ॥ ४२ ॥

कृष्यादीनि यथामम्भ्रमापतो निस्तरणहेतुत्वेनैकादश जीवनानि ।
 एतानि चोदाहरणार्थत्वेन, सर्वथा तु न तदस्ति यदापद्यकर्तव्यमित्यभि-
 प्रायः । कृषिः प्रसिद्धा । शिल्पं चित्रकर्मादि । भृतिर्मासादिवृत्त्या पर-
 कीयकर्मकरणम् । विद्या मूलेनाध्यापनम् । कुसीदं प्रायोग्यम् । शकटं
 मूलेन शकटवाहनम् । गिरिः पर्वतः तदीयतृणकाष्ठादिविक्रयः तदुपजी-
 वनम् । सेवा प्रीसद्धा । अनृषी नद्यादिकच्छः तदुत्पन्नशाकादिविक्रयः तदु-
 पजीवनम् । नृपो राजा तन्प्रतिग्रहानुजीवनम् । भैत्र कृताकृतान्नादिभेदेन
 द्विप्रकारम् ॥ ४३ ॥

दुस्तरत्वेन ननु —

बुभुक्षितल्लब्धं स्थित्वा धनमन्नाह्वणाद्धरेत् ।
 प्रतिग्रहा तदाख्येयदसिद्युक्तेन धर्मतः ॥ ४३ ॥

स्वरूपपरिभाषाद्यप्रतिपत्त्येत्यर्थः ॥ ४३ ॥

एतन् राजनिदुस्तरातिविरुद्धम् —

तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं सुतान् ।
 ज्ञात्वा राजा कुटुम्बात् स्वाद् धर्म्या वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥

तस्य वृत्तादीनि ज्येष्ठमदलतया मिल्य गुणानुसारेणैव राजा
 स्वात् स्वकीयाद् धनभाग्डानागदप्यन्यानि परिभाष्य कार्यान्तगाणि धर्म्या
 वृत्तिं धर्माविरोधिनीं ननु वृत्तानुसारेण दृष्टदृष्टार्थात् स्वकर्मणो न हीयते
 तयानृतां ज्ञात्वा वृत्तिं प्रकल्पयेदिति ॥ ४४ ॥

ननु धर्मविरुद्धम् ।

एतन् राजनिदुस्तरातिविरुद्धम् ।

एवं तावदाश्रमव्यपसिद्धित् । इदानीं गृहस्थाश्रमसुबुभुज्य व-
 लीयलितवतो विपन्नामन्तानस्य विपन्निगतरन च क्रमनात्मन्वृत्तीषो वा-
 ननस्थाः न उच्यते । पूर्वं तु वेदाहु-च्यनात्मन्यद् धर्मव्यपसिद्धितः 'य-
 म्निद्वेत् तदावमेदि' तेषु स्वयंभवात्मनोः कृतप्रसङ्गोऽभिहितः । तत्र

समुच्चयप्रतिबन्धनीयुक्तये । ननुच युक्तं यैः शक्त्याः । ननु शक्त्याः
 चनपेक्ष्य च्युत्यायाश्रमान्तगद्गीकणम् । कृतशक्त्या तु यामाहृतनेनपो
 यावज्जीवश्रुत्यवरुद्रस्य तद्दिगेभिनया चाप्रभाषीभनम्भ्यः । अनुभाषी
 दुःश्लिष्टैवाश्रमान्तप्रतिभिनः । अ । पुनः शक्त्यायोगादेः युक्तये । ननुच
 प्रतिपत्तिकाल एव हि जात्यायो विस्तार्यते, न त्वनुष्ठायमानयोगान्ते-
 ऽपि । ननुच यथैव कामिनोऽधिकृतग्यापत्तकामन्य प्रयोगमयेऽप्यन-
 धिकाराद् व्युत्थानम् । एवमत्रापि स्यात् । यत्किं जीवनेऽपि प्रयोग-
 पर्यन्त एवाधिकारः । तत्र पौर्णमास्यन्तरे पूर्वप्राग्व्यप्रयोगपर्यन्तमानात्
 प्रयोगान्तरे च वैराग्यानिशयादधिकारानागतेः । सैवम् । युक्तं हि का-
 मिनः फलं प्रति साधनभूत एव धान्वर्येऽधिकारावगमाद् बीतायां च फ-
 लेच्छायां तद्भाववृत्तेः जीवनः पुनर्न विन्वयर्थादन्यत्र वागादेः साधनत्वं, न
 च नियोज्यत्वव्यावृत्तिः जीवनानपायान्, प्रयुक्तदारात्वाच्च न तदतोऽपि
 विशेषः पूर्ववदत्र कश्चिच्छक्यते वस्तुन् । प्रयोगभेदाभेदा स्वधिकारहेत्यन-
 पायादकिञ्चित्कारावैव । अत्र श्रुतिविरोधात् क्रमेणायुक्त एव वनस्याश्रमः ।
 अत एव च गौतमेन “ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद् गार्हस्थ्यस्य”-
 ल्युक्तम् । तत्रान्ये पुरुषमेवान्ते वनस्थाद्याश्रमनाहुः, प्रत्यक्षचोदनानुनागन् ।
 तथाहि— “अथात्मन्यग्नीन् समारोप्ये”ति प्रकृत्य “अनेवक्षमागोऽरुण्यं
 गच्छेदि”त्यादि । तदप्यविशेषणैव वनस्थादिस्मृत्यारम्भादनुपयोगिप्रायमेव ।
 जरामर्यवचनं तु लिङ्गाद्, न्यायान्तराभेदवचनविध्यनुमानं प्रत्यक्षविधि-
 विरोधात् । अतो वक्तव्यमेतत् । अत्रामिधीयते—कामादिभिः प्रयुक्तदाराणां
 यावज्जीवश्रुतिरित्येतत् प्रागप्युक्तमेव । अपगतकामत्वे च तदप्रयुक्ता
 नैवाग्निहोत्रादिभिर्दाराः प्रयोक्तुं शक्याः । तदभावाच्च कृतदारेषु चरितार्थ-
 तया यावज्जीवश्रुत्यनधिकृतानां किमित्याश्रमान्तरं न स्यात् । ननु-
 चोत्पत्तिं विषयो न प्रयुज्जते । उत्पन्नस्य तु दारादेः स्वोत्पत्तिहेत्वपायेऽपि
 स्वरूपानपायात् तदपेक्षत्वेऽप्यधिकारचोदनानानविरोध एव । न हि का-
 मापाये दाराणामतथात्वम्, अन्यथानेकपत्नीकस्यैकपत्नीविषयकामापग-
 मादपत्नीकत्वप्रसङ्गात् सृष्टिविरोधोऽपि स्यात् । नैव वयसुत्यात्तिनिमित्त-
 त्वेन कानापायादपत्नी(क)त्वं वृत्तम् । किं तर्हि । स्त्रीकृतं हि स्त्री द्रव्यम् ।

स्वीकरणहेतुर्विवाहसंस्कारः । स्वीकरणं च द्रव्याणां यावत्कार्यं यावत्स्वरूपं वा स्वीकर्त्रभिप्रायानुसारेण । तत्र यद्यत्यन्तकामाकृष्टचेतनस्तदादेव यावज्जीवचोदनामालोच्य स्वरूपाश्रयत्वेनैवात्यन्तायोद्वाहकर्मणा स्वीकुर्यात्, ईषत्कामाकृष्टचेतनस्तु यावदर्थम्, आ वलीपलितसम्भवात् सन्तानार्थतया वा पुत्रोत्पत्तेरेव स्वीकरणद्वारत्वाद्दुक्तावध्यन्तैव । दाराभावाच्चाकृतदारस्येव यावज्जीवश्रुतिरनियोक्त्येव । अतस्तद्विरोधोऽप्यनाशङ्कनीयः । स्वीकरणावधिव्यवस्थायां तु जीवनश्रुतेः कृतदाराधिकारत्वादेवौदासीन्यमित्याविरुद्धा क्रमेणापि चतुःसमुच्चयस्मृतिः । एवञ्च जरामर्थवचनमप्यपेक्षितावधिसमर्पकत्वात् स्मृतिमूलत्वेन सालम्बन भवति . अन्यथा तु निरालम्बनत्वादनर्थकमेव स्यात् । गौतमीयमपि यावज्जीवपक्षाङ्गीकरणेनैव “एकाश्रम्यं त्वाचार्या” इति व्याख्येयम् । प्रत्यक्षेणैव कामेनात्मसात्कृतदारान् प्रति तथैव विधानाद् गार्हस्थ्यस्येत्याभिप्रायः । एवञ्चावधिपर्यवसानाद् दाराभाव एव । अतश्चास्मिन् पक्षे पुत्रादिषु तत्पालकत्वेनाधिकृतेषु स्वभार्याङ्गीकरणप्रवर्तिकेति विषयभेदेन विकल्पसम्भवाद् अविशेषेणैव हि यावज्जीवश्रुतिः । पुरुषमेधयाजिनश्चेच्छयारण्यगमनोपदेशादुभयोश्च प्रत्यक्षत्वाद् विषयव्यवस्थाश्रयणमविरुद्धम् । सपत्नीकस्य तु वैखानसत्वं यायावरादिकल्पवच्छ्रुत्यविरुद्धमेव । अतश्चास्मिन् पक्षे साग्निकस्यैवारण्याश्रयणं, न श्रामणकानुसारेणाग्न्याधानम् । यावज्जीवपक्षाङ्गीकरणे तु जरादिसंयोगाद् भार्यामरणे वापवृत्तकामस्य च तदसम्भवे किं वनस्थाधिकारोऽस्तीति, उत्सन्नाभिलापस्य तावद् दाराद्याहरणहेत्वभावादस्येव, इतरस्य तु विचार्यम् । अपर आह — उद्वाहकाल एव हि येनैव निरूपितं मयाश्रमान्तरमप्यास्येयमिति तस्य तदवधिक एव हि दारसंयोग इति तदनुसारी च जीवनाधिकारोऽपि तदैवापमृज्यते । येन त्वादावेवामरणान्तः पत्नीसंयोगोऽवधृतः, तदनुसारेण चामरणादेवाग्निहोत्राद्यधिकारः । तस्योत्सन्नाभिलाषित्वेऽपि च सङ्कल्पानपगमाज्जिवनश्रुत्यवरुद्धस्य कुतस्तदाश्रयान्तरप्रतिपात्तिरिति । तथाच स्मरन्ति —

“पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च”

रात्राग्निं द्विवानिभूतयेत् । पतन्मिति । अग्निं प्रपद्यते इत्यर्थः ।
स्थानादीनि स्पष्टानि । योगात्तयो । अग्निः । अग्निं । अग्निदिशि ।
पुनः पुनर्विश्रम्येत्पर्यः ॥ ५१ ॥

नयामानर्थं च —

ग्रीष्मे पञ्चाग्निसम्यस्यो नर्त्तानु न्यगिडन्त्ययः ।
आर्द्रवासाश्च हेमन्ते शक्यो वापि नगथरेत् ॥ ५२ ॥

स्थण्डिलवचनमावगणनिवृत्तार्थम् । अज्वल्यत ॥ ५२ ॥

सर्वप्रकारस्य तन्त्रस्येवमन्त्रप्रयोगः । अथवा । अथवा ।

यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैश्च लिम्पति ।

अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च सप्तस्तस्य च तस्य च ॥ ५३ ॥

वितुदति विविध कण्टकादिभिर्यथयतीत्यर्थः । एवमुक्तप्रकारेणैव
वनस्थाश्रमं पालयेत् ॥ ५३ ॥

अग्नीन् वाप्यात्मसात् कृत्वा वृक्षावासी मितान्नः ।

वानप्रस्थगृहेष्वेव यात्रार्थं भैक्षमाचरेत् ॥ ५४ ॥

सपत्नीकस्य च पत्नीमरणे पत्न्या एवात्मार्थभूताया अग्निनिर्घो-
दाहः तदेवात्मसमारोपणम् अन्यस्य तु प्रवृत्ताश्रमस्याशक्तो वा वैराग्या-
तिशये वायं विधिः । अनेनैव वादित एव प्रवृत्तिरित्यवसेयम् ॥ ५४ ॥

वानप्रस्थान्तराभावे तु —

ग्रामादाहृत्य वा ग्रासान्ष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः ।

आहृत्येति भिक्षाकालव्यतिरेकेण ग्रामप्रवेशनिवृत्त्यर्थम् । वाग्यत
इति ग्रामजनैरसंभापणार्थम् । भोजने तु वाग्यमनस्य प्राप्तत्वादवाच्यम् ॥

वैराग्यातिशये ज्ञानातिशये वा —

वायवज्ञानः प्रागुदीचीं गच्छेद् वा वर्ष्मसंक्षयात् ॥ ५५ ॥

१. 'दयो व', २. 'जा.' ग. पाठ ३. 'ना' ख. पाठः. ४. 'न्य वि-
श्रम्येत्', ५. 'रं वन', ६. 'वार्ध' ग. पाठ

वाय्वशनीं निरशन इत्यर्थः । आ वर्ध्मसंक्षयादिति । वर्ध्मं शरी-
रम् आ शरीरसंक्षयादित्यर्थः । आश्रमसंबन्धिफलविशेषानुपदेशाद् दुष्कर-
त्वाच्चायमाश्रमो नैवमिह इत्यवगम्यते । योगाभ्यासोपदेशाच्चापवर्गसाधन-
त्वात् कैवल्यप्राप्तिसाधनम् । तथाचाम्नायः — “सर्व एते पुण्यलोका
भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति” इति ॥ ५५ ॥

इति वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ।

अथ यतिधर्मप्रकरणम् ।

एव यथोक्तविश्वधर्मानुष्ठानान् प्रतिपद्यथोपेक्षणाच्चोत्पन्नवैराग्यतया सञ्जातसन्मग्वि-
ज्ञानं परं ब्रह्मापिपाद्यं निरस्ताखिलसासारिकमुक्त्वात्वादाभिलाष स्वराचिवैकलिपिक्त्वेन —

गृहाद् वनाद् वा कृत्वेष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मानि ॥ ५६ ॥

अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ।

शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात् नान्यथा ॥ ५७ ॥

प्राजापत्येष्टिस्वरूपं समारोपणप्रकारश्च संन्यासविधानशास्त्रादेवाव-
सेयम् । मोक्षे मनः कुर्यात् चतुर्थमाश्रममाश्रयेदित्यर्थः । तुश्चोऽधीतवे-
दादिक्रमेणैवेत्यवधारणार्थः । नान्यथेति तु सामर्थ्यप्राप्तत्वात् प्रशंसार्थो
नित्यानुवादः । तथाच त्वायंभुवम् —

“अनधीत्य द्विजो वेदाननुज्ञाय तथात्नजान् ।

अनिद्रा चैव यज्ञश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥”

इति । नन्वनधीतवेदस्य कामं मा भूत् पारिव्राज्यं, पुत्राद्यभावे तु को वि-
रोधः । उक्तमेतद् — ‘रागिणामेव गार्हस्थ्यमि’ति । तद्यदि कृतद्वारोऽपि
पुत्राद्युत्पत्तावप्रयत्यैव पारिव्राज्यमाश्रयेत् ततश्चोदनार्थानि क्रमान्मोक्षमि-
च्छन् ब्रजत्यध इति युक्तमेव । वीतरागविषयतया तु “यमिच्छेत् तना-
घसेदि”त्युक्तमेव । स्पष्टमन्यत् ॥ ५६, ५७ ॥

१. 'निऽनधीत्य', २. 'ति । नरीत्सं' न पठ ३ 'कृन्मान्

४. 'द्वं' क. पाठ. ५. 'तश्च चोद न. पाठ.

सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डः सकमण्डलुः ।

एकारामः परिव्रज्य भैक्षार्थं ग्राममाश्रयेत् ॥ ५८ ॥

सर्वेभ्योऽपकारिभ्योऽपि भूतेभ्योऽनभिद्रोहेण हितः सर्वभूतहितः । यद्वा आत्माभेददर्शनेन सर्वभूतः सर्वात्ममावाञ्छानभिद्रोग्धा भवत्येव । हितः शान्त इति विशेषणविशेष्यत्वं, भवत्यशान्तो व्यभिचारादिना द्वितः सांख्यादियोगानुसारेणाहितोऽपि शान्तः तद्वचवच्छेदार्थं हितः शान्त इति । यद्वा हितो हिंसानारम्भकः शान्तोऽनुग्रहानारम्भकः । तथाच गौतमः— “हिंसानुग्रहयोरनारम्भा”ति । त्रिदण्डी मनोवाक्कायदण्डाभिप्रायेण “वाग्दण्डोऽथ मनोदण्ड” इत्यादि । त्रिदण्डसंयोगेनैव कमण्डलुवादि संचन्व इति गम्यते । एक एवारमते यस्त्वात्मारतित्वेन, स एकारामः । एवं ग्रामादुच्छिन्नाभिलापः परिव्रज्यारण्यनित्यो भूत्वा भिक्षार्थमेव ग्राममाश्रयेद् नान्यदा ग्रामे मुहूर्तमातिष्ठेदित्यभिप्रायः ॥ ५८ ॥

भैक्षार्थमपि च ग्रामं प्रवेश्य समाहितमना. —

अप्रमत्तश्चरेद् भैक्षं सायाहेऽनुपलक्षितः ।

रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ॥ ५९ ॥

स्त्र्यादिसन्दर्शनादत्यन्तजितेन्द्रियत्वेऽपि प्रमादो मा भूदित्यप्रमत्तश्चरेत् । भैक्षं भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । ततश्चैकान्ननिवृत्तिः । सायाहेऽपराहः, तस्मिन् । अनुपलक्षितः भिक्षालाभनिमित्तेन पाण्डित्यादिनात्मानमप्रख्यापयन्नित्यर्थः । अपराहेऽपि च यदा सर्वभिक्षुकैर्ग्रामो रहितस्तदा । यात्रामात्रं शरीरधारणमात्रार्थम् । अलोलुपः अल्पपटः । यद्वा द्विविधपरित्राजकाभिप्रायं भिक्षाटनद्विविध्यमत्रोच्यते । तत्राप्रमत्तश्चरेदित्यनेनैकान्नप्रतिषेधेन त्रिदण्डानुपलक्षितस्य भैक्षोपदेशः । इतरेण त्रिदण्डाद्यनुपलक्षितस्य ज्ञानभिक्षोर्गात्रामात्रमेकात्रोपदेशः । तेनैव च रहिते सोपलक्षणभिक्षुकैर्ग्राम इति कालान्तगोपदेशः । तथाच गौतमः “भिक्षार्थी ग्राममियाज्जवन्यमनिवृत्तं चरेद्”त्येकान्नमिप्रायेणैवाह । अन्यथा तु भैक्षार्थीत्येवावक्ष्यत् ।

१. 'निद्रु वि' क पाठः. २. 'नि त्रि' ग पाठ ३. 'लुपं', ४. 'धु' क. पाठः. ५. 'त्वा निजाप्रयोनं नि' ग पाठः. ६. 'परित्राजामि', ७. 'येण मि', पाठः.

जघन्यमिति च भिक्षुकान्तरापेक्षयैव कालवचनम् । यत्तु संवर्तोक्तम् —

“अष्टौ भिक्षाः समादाय प्रक्षाल्य निशे वाग्यतः”

इति, तत्सोपलक्षणविषयम् । इतरथा त्रैकभिक्षणमेव । तथाच श्रुतिः —
“अथान्यः परित्राडेकशाटीपरिहितो मुण्ड उदरपात्र्यरण्यनित्यो भिक्षार्थी”
इति । अनेनैतदेव स्पष्टीकरोति ॥ ५९ ॥

यथायोगं च्चदरयथा ह —

यतिपात्राणि सृष्ट्रेणुदावलावुसयानि च ।

सलिलं शुद्धिरेतेषां गोवालेश्चावघर्षणम् ॥ ६० ॥

मृन्मयादीनि यतिपात्राणि भिक्षार्थं भोजनार्थं च । चान्द्र पत्रपु-
टाद्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६० ॥

एवम नित्यमुत्पन्नवगम्य, पर्वोपाकरणेण वा पात्रिपात्रमगमयात् —

सन्निरुध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषो प्रहाय च ।

भयं हित्वा च भूतानामसृतीभवति हिजः ॥ ६१ ॥

परब्रह्मप्राप्तिरसृतीभावः । हिजग्रहणं प्राण्यपार्थ, तेदमेव सन्नामो-
पदेशात् । ऋज्वन्यत् ॥ ६१ ॥

पि —

वर्तव्यादायशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विदोषतः ।

ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तरात् स्नानान्प्रदरणाय च ॥ ६२ ॥

आगत्यः गरीः तत्रुभिः परमजगदिना जर्तव्या इत्यभिक्षुके, दिनेपनस्त्वितरेण भिक्षुकेण । नोत्पत्तिनिमित्तरात्तेषां चान्द्र । ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तरात् विदोषतः इति ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तरात् । स्नानान्प्रदरणाय च परब्रह्मप्राप्तिरसृतीभावः ॥ ६२ ॥

नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेति सः ।

कर्मपश्चान्तर्गतेराश्रमपान्तेग्रहोऽप्यमार इत्यभिप्रायः ।

अतो यदात्मनोऽपथ्यं परस्य न तदाचरेत् ॥ ६५ ॥

परस्य प्रकृष्टस्याद्वैतस्य परमात्मनो यदपथ्यं गमार्काणं कर्मादि न तदाचरेत् । ध्यानयोगेनैव तु नित्यं परमात्मनो निदिध्यासनं कुर्यादित्यर्थः । नन्वेव सति यदृच्छाप्रचारितैव प्राप्नोति, कर्मणोऽनङ्गीकरणान् । मैत्रम् । परलोकार्थतया हि कर्मणोऽनङ्गीकरणं, क्रियमाणं हि कर्म परलोकारम्भकं मा भूदिति विहितस्यानुष्ठानम् । निषिद्धं पुनरनुष्ठीयमानमेव परलोकारम्भकमिति तत्परिजिहीर्षया निषिद्धेषु यथानिषेधमेव वर्तितव्यम् ॥ ६५ ॥

एवमेतत् कर्मसंन्यामिनामपि प्रतिषिद्धार्थवर्जनमतिद्वन्द्वं मन्यमान आद —

सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्रीः शौचं धीर्धृतिर्दमः ।

संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सार्व उदाहृतः ॥ ६६ ॥

१. 'जयमात्रहे' क. पाठः. २. 'न्दप्राप्त्य' ग. पाठः. ३. 'नया न्यु' क. पाठः.
४. 'मादिष' ग. पाठः. ५. 'च. । स्वयमन्यत् ।', ६. 'तु प' क. पाठः.

विधिस्वरूपत्वेऽपि च सत्यादीनामनृतवर्जनादिरूपतया प्रतिषिद्ध-
पक्षीयत्वमेवेत्यविरोधः । ईलिज्जा । वर्जनीयतया च तदुपन्यासः पुनराज-
ननाभिप्रायेण वा कर्तव्यतायामप्यविरोधः । महत्येवेयं विदुषो लज्जा
यत्पारतन्त्र्येण गर्भवासादिक्लेशवज्जन्मसंगातिः । शौचं तु त्रिविधमप्यप-
वर्गानुगुण्यात् कर्तव्यतथैवोपादिश्यते । धाः प्रज्ञा । धृतिर्धारणा । दमो द्वन्द्व-
सहिष्णुता । संयतेन्द्रियता स्पष्टैव । रूपादिप्रपञ्चोपरतिध्यानं वा । विद्या
ब्रह्मणः साक्षात्करणम् । सर्वं चैतत् सत्यादि तदङ्गतयोपादिश्यमानं कर्म-
संन्यासिनामप्यविरुद्धमित्यभिप्रेत्याह —अयं सत्यादिको धर्मः सार्व उदा-
हृत इति । सर्वेषामयं सार्वः । उदाहृत इत्युदाहरणार्थमेतत् । अन्यदपि
भिक्षाटनादि सर्वविषयमाविरुद्धमित्यवसेयम् । अतश्च परमहंसानामपि न
कामचारतेत्यभिप्रायः । अतः सूक्तः सोपलक्षणादिभेदेन परिव्राजकाश्रमः ।
अत्र केचिदिमं पारिव्राज्यप्रकारभेदमभ्यस्यन्तः सोपलक्षणमेव पारिव्राज्यं
मन्यन्ते । तथाचोक्तं दक्षेण —

“यस्यैतल्लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती न चाश्रमी ।”

इति । वसिष्ठेनापि —“परिव्राजकः सर्वभूताभयदक्षिणां दत्त्वा प्रतिष्ठेते”त्यु-
पक्रम्य तद्धर्मकलापमभिधायोपसंहृतं “यज्ञोपवीत्युदकमण्डलुहस्तः शुचि-
र्ब्राह्मणो वृषलान्नवर्जा न हीयते ब्रह्मलोकादि”ति । त्रिदण्डसंयोगेनैव
कमण्डलवासंगैतिरित्युक्तमेव । अतोऽनुपलक्षणः परिव्राजिति दुर्भणम् ।
भिक्षाटनश्लोकस्त्वन्यथैव व्याख्यातः । प्रसिद्धस्त्रांयंभुवादिशास्त्रन्यातिरि-
क्तानि तु स्मृत्यन्तराण्यस्पष्टमूलत्वादेवैतद्विरोधेऽनाद्यन्येव । किञ्चेहापि
शौचस्य सर्वधर्मत्वं, यज्ञोपवीतं च शौचाङ्गम्, अतस्तेनापि सर्वाधिनैव भा-
व्यम् । एवञ्चेत् कथं तदभावः परिव्राजकस्याशङ्क्येत । अनोऽप्ययुक्त-
तैव । समाचारविरोधश्च स्थित एवेत्तेषा दिक् । अत्रानिधीयते—अपव-
र्गार्थं हि पारिव्राज्यं ज्ञानैकसाधनम् । न तत्र कर्मणा प्रयोजनमित्युक्तमेव ।
यत्तु वाचनिकत्वेन त्रिदण्डादिधारणं, तदप्याद्यपारिव्राज्यविषयमेव । इत-
रत्य त्वाश्रमनियमानङ्गीकरणं कर्मपक्षीयत्वेन । उक्तं च—‘नाश्रमः कारण

धर्मं” इति । यत्तु वासिष्ठं “यज्ञोपवीत्युदकमण्डलुहस्त” इति, तदप्यकर्म
संन्यासिविषयमेव । कथमत्रगम्यते, “मुण्डोऽममोऽपरिग्रह” इत्युपक्रम्य तत्र
कल्पान्तरत्वेन “ब्राह्मणकुले वा यल्लभेत तद् भुञ्जीत” इति विशेषानुक्रम
णाद्, आदेतश्च ‘मुण्डोऽममोऽपरिग्रह’ इत्यनेन कर्मसंन्यासेनामखिल्य-
ज्ञोपवीतादिपरिग्रहप्रतिषेधात् । अत एव चेत्यर्थं पुनर्यज्ञोपवीतादिप्रति-
प्रसवः । अन्यथा त्वविरोधितयैव प्राप्तत्वात् तद्वचनमसमञ्जसं स्यात् ।
न चाविशेषणं प्रतिप्रसव इत्याशङ्कनीयं, कर्मभेदेनोपन्यासात् । अन्यथा
हि ‘एकशटीपरिहितोऽजिनेन वै’ति वासःप्रतिप्रसवानन्तरमेतदप्युक्तमभि-
ष्यत् । प्रकारभेदे त्वविरोधः । वाशब्दस्य च व्यवस्थयैवोपपन्नत्वादन्या-
व्यविकल्पना न स्यात् । स्मृत्यन्तरे तु विस्पष्टैव व्यवस्थाश्रमाणाम्— “अ-
थान्यः परित्राडेकशटीपरिहितो मुण्ड उदरपात्र्यरण्यनित्योऽशक्तौ भिक्षा-
र्थी ग्रामं प्रविशेत् सुसायं प्रदाक्षेणेर्नाविचिकेत्सन् सार्ववर्णिकं भिक्षाचर-
मभिगस्तपतितवर्जमयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः काममेकं वैणवं दण्डमाददीत”
इत्यादि । आम्नायश्च “व्युत्थायाय भिक्षाचर्यं चरन्ती”ति समस्तैपणाप्रति-
षेधेन कर्मव्युत्थानं दर्शयति । तथाच “बाल्यं पाण्डल्यं च निर्विद्याय मुनि-
रि”त्युक्त्वा “ततो व्युत्थाय मौनं चामौनं च निर्विद्येते”त्यमौनमाश्रमान्त-
रविहितं तद्विहितं मौनम् उभयमप्यपास्य ज्ञानैकनिष्ठोऽनन्तरमथ ब्राह्मणैः
पम्पदंमः स्यादित्यभिप्रायः । तथाचाश्रमानवकल्पितं दर्शयति— “म-
थापगः केन स्याद् येन स्यात् तेनेदञ्च एव भवती”ति । नात्राश्रमनियमव्य-
पदेश, कर्मपक्षीयत्वादाश्रमविधानस्य । अन्यथा च विरोधात्समञ्जसमेव
स्यात् । अतः सृक्तं “नाश्रमः कारणं धर्म” इत्यादि । यत्तु शौचाङ्गतया
यज्ञोपवीतप्रतिषेधात्, तद् विद्यमानोपवीतविषयतयैवावसेयम् । तदभावेऽपि
स्युददीनां शौचाविधानान् । यथाचोपवीताद्यप्राप्तिस्तथोक्तमेव । अतश्चै-
वन्नाश्रमोऽपि निन्दार्थवादा विद्यमानविषयतयैव द्रष्टव्यः—

“विना यज्ञोपवीतेन मुक्तकक्ष्यशिखोऽपि वा ।

अकृत्वा पादशौचं च नाचान्तोऽपि विशुध्यति ॥”

इति । अन्यथा विशिखस्य ब्रह्मचारिणोऽप्यगु द्वेप्रसङ्गः । तस्माद् विद्य-
मानानामेवोपवीतादीनां शौचाङ्गत्वादनवधम् । अनया दिशा सर्ववाक्या-
नि योजनीयानि । स्मृत्यन्तरेभ्यश्च विष्णवादिभ्यो विशेषतश्चतुर्विधः पारि-
व्राज्यप्रकारभेदोऽभ्युपगन्तव्यः । एवं तावन्मोक्षार्थत्वेन पारिव्राज्यमुक्तम् ।
इदमिदानीं चिन्त्यते — कुतः पुनरात्मनो वद्धस्य मोक्षोपदेशोऽयम् । यदि
तावत् स्वाभाविको बन्धः, तैतस्तदुच्छेदानुपपत्तेर्दुःश्लिष्टतैव । अथ हेत्वन्त-
रात्, तदपि शुद्धत्वाद् ब्रह्मणोऽनुपपन्नमेव । किञ्च यदि शुद्धस्याप्याग-
गुको बन्धहेतुः स्यात्, ततो मोक्षप्रयत्नानर्थक्यमेव स्याद्, मुक्तस्यापि
तत्सम्भवात् । सत्यं, यदि हेत्वभ्युपगमः स्यात् । तत्त्वाग्रहणात्मकत्वेनावि-
द्योत्पत्त्वात् प्रपञ्चस्यैवमादिचोद्यानवकाश एव । न चात्मनो व्यतिरिक्तं
वस्त्वन्तरं प्रमाणावगम्यं, यद् बन्धहेतुतयोच्येत । आत्मनैव त्वात्मनो-
ऽनुपपन्न एव बन्धादिव्यवहारः । भव ते त्वज्ञानादेकस्मिन्नप्यग्रहणानिमित्त-
श्चन्द्र इव द्वित्वप्रतिभासः । तत्त्वेन ब्रह्मणो नान्यद् बन्त्वन्तरमस्तीति
ब्रह्मविदां स्थितिः । कथं तर्हि विज्ञानात्मनां नानेवोपलब्धिः, अज्ञाननि-
मित्तैव सेत्युक्तम् ॥ ६६ ॥

इममेवार्थं योगान्द्रः प्रपञ्चयन्नाह —

निश्चरन्ति यथा लोहपिण्डात् तप्तात् रफुलिङ्गकाः ।

सकाशादात्मनः सर्व आत्मानोऽपि तथैव हि ॥ ६७ ॥

नन्वेवं परमात्मोपादानत्वं विज्ञानात्मानामुक्तं स्वाभाविकत्वेन ।
यथैवान्निवर्णात् तप्तालोहपिण्डाद् विष्फुलिङ्गाः स्वभावादेव निमित्तान्तरा-
नपेक्षः निश्चरन्ति, एवं परमात्मनः सकानाद् विज्ञानात्मानोऽपीत्यस्यार्थः ।
मैवम्, उपादानपक्षस्य प्रत्युक्तत्वात् । कस्तर्ह्यस्यार्थः, अभिन्नस्यापि ब्रह्मणो-

ऽयमविद्योत्थः प्रपञ्च इति । यथानित्येनाभिन्नस्यापि तदग्रहणात् पिण्डाद् विष्फुलिङ्गतया भेद उपादानोपादेयत्वं च प्रतिभासते, एवमेवाभिन्नस्यापि परमात्मनो विज्ञानात्मानोऽभिन्नास्तदुपादानाश्च तत्त्राग्रहणात् प्रतिभासन्त इत्यनवद्यम् । एवमपि यथा द्वैताश्रया धर्माधर्मादिव्यवस्थापपद्यते कर्मकाण्डाविरोधित्वं च, तथोपरिष्ठाद् वक्ष्यामः ॥ ६७ ॥

एवं तावदवच्छिन्नोऽविद्यया विज्ञानात्मानेऽदुःखहेतोः संसारे यथा परिवर्तते, तथा प्रपञ्चयति—

तत्रात्मा हि स्वयं किञ्चित् कर्म किञ्चित् स्वभावतः ।
करोति किञ्चिद्भ्यासाद् धर्माधर्मभवात्मकम् ॥ ६८ ॥

तत्र अस्मिन् द्वैतप्रपञ्चेऽवस्थितो विज्ञानात्मा स्वयमेव किञ्चित् कर्म करोति यथा विहितानुष्ठानं, किञ्चित् स्वभावतो जातमात्र एव स्तनपानादि, किञ्चिद्भ्यासाद् व्युत्थायारण्यवासादि । धर्माधर्मभवात्मकं स्तनपानादि धर्माधर्मव्यतिरिक्त भवात्मकम् । अथवा धर्माधर्माभ्यां निमित्तभूताभ्यां संसारबीजत्वेन भवात्मकमिति योज्यम् । धर्माधर्मयोरप्यविद्यान्तर्गतत्वाद् भ्रान्त्यैव संसारबीजत्वं निस्सङ्गत्वाद् ब्रह्मणोऽवसेयम् । कथं पुनर्निस्सङ्गं ब्रह्मेत्यवगच्छामः, अजातत्वाद् ब्रह्मणः । ननु जायत एवात्मा, नहि, प्रागपि जन्मनो विद्यमानत्वात् ॥ ६८ ॥

कथं तर्हि जातव्यपदेश कथं वा प्रागजन्मनो भावः । उच्यते—

निमित्तमक्षरं कर्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी ।

अजः शरीरग्रहणात् स जात इति कीर्त्यते ॥ ६९ ॥

किमिदं शरीरग्रहणादिनि, शरीरतया व्यतिरेकावगमादित्यर्थः । व्यतिरेकावगमनिमित्तत्वेन चाक्षरत्वेऽपि ब्रह्मणः कर्तृत्वाद्युपपत्तिः, बोद्धृतया च सम्यग्ज्ञानोत्पत्त्या पराप्त्या ब्रह्मत्वं, विपर्ययाच्च रागद्वेषादिभिर्गुणैर्विशकृतस्याप्यनुच्छिन्न एव जन्मसंबन्धः । ततश्चाज्ञानतः शरीरग्रहणोऽजात इत्युपपन्नम् ॥ ६९ ॥

इदानीमहानातिरेकान्छरीरग्रहण प्रपन्नयति—

सर्गादौ स यथाकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम् ।
सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथादत्तेऽभवन्नपि ॥ ६० ॥

यथैव हि भगवान् प्रजापतिर्महाप्रलयोत्तरकालमादिसर्गे प्रजाः सि-
सृक्षुर्महाभूतान्याकाशादीनि पृथिव्यन्तानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैरेकद्वित्रिच-
तुष्पञ्चगुणयुक्तानि जगन्निर्वृत्यर्थं सृजति एवमेवायं प्रतिजन्मधर्माद्यनुगृहीतः
स्वयमेवादत्ते । अभवन्नपि अनुत्पद्यमानोऽपि शरीरनिर्वृत्यर्थमित्यर्थः । ननुच
महाप्रलयसर्जने नैव पण्डितैरिष्येते स्रष्टुरनुपस्थानादिदोषप्रसङ्गादिति वद-
द्भिः । पारमार्थिकत्वे सत्येवमादिचोद्यप्रसङ्गोऽपि स्यात् । अज्ञानलक्षणे तु प्रप-
ञ्चविलासेऽनुपपत्तिचोद्यं चाचोद्यमेव । यदि च स्वरूपेऽप्यागमः प्रमाणं, तदा-
नन्यपरागमप्रतिपन्नेऽर्थे प्रमाणान्तरविरोधाभिधानमयुक्तमेव । यद्वा परमत-
निरासायैवायं श्लोकः । यथैव हि स्रष्टारमिच्छतां सर्गादौ प्रजापतिराकाशा-
दीनि शरीरव्यवहारसिद्धयर्थमुत्पादयति, एवमेवासत्यपि स्रष्टरि स्वयमेवावि-
द्यानिबन्धनप्रश्नानुसारेणाभवन्नप्यजायमानो जन्मव्यपदेशाय आदत्ते गृह्णा-
तीत्यर्थः ॥ ६० ॥

यथाचाह ननिबन्धन एव शरीरप्रपन्नो न दत्तुं निबन्धन , तथा प्रपन्नयति—

आहुत्याप्याप्यते सूर्यस्तस्माद् वृष्टिरथोपधिः ।
तदन्नं रसरूपेण शुकृत्वमुपगच्छति ॥ ६१ ॥

रवाधिकारनिर्वृत्यर्थमेव हि नूयमानधानुपल्लिकफलत्वेन आहुत्याप्या-
प्यते सूर्यः । तदुक्तं जावालिप्रश्ने श्रुतावपि — “वेत्थ यधेति व्योनाहुत्ये”-
ति प्रकृत्य “तस्मिन्नेतस्मिन्नशौ देवा रेतो जुह्वन्ति तस्या आहुते पुरुष
संभवती”ति ॥ ६१ ॥

शुक्रत्वमेव यथाज्ञानात् स्रष्टारमिच्छतां प्रपन्नं प्रपन्नयति इत्यन्ति—

स्त्रीपुंसयोः संप्रयोगे विशुद्धे शुद्धशोणिते ।
पञ्च धातून् स्वयं पदानादत्ते युगपत् प्रभुः ॥ ६२ ॥

सुहृजोऽपि तद्विशुद्धिर्भिवत्तमान् पतिगन्धादिव्युदासैनासेन ।
 धनुन्नेज्जन्माकारास्मिन्ननुत्तमनः । तान् पञ्च । स्वयं पञ्चानादते । स्वयं
 वृत्तमिति नैव । एतन्नाज्यतिरिक्तम्यैसात्मनो अनिरिक्तवहुपादानव्य-
 देयो कान्तिनिवन्तः, तौ । ताकारादीनामपीत्यनेयम् ॥ ६२ ॥

अथैतन्मार्गं विदुः पञ्चमा --

इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।

धारणाज्जेतये तः साक्षिद्व्यहङ्कारमेव च ॥ ६३ ॥

वदन्त्यादृतिव्याणि रत्नरत्नेषु भवाभवौ ।

तयोऽग्रात्मजं र्शीमनादिरादिभिद्वलतः ॥ ६४ ॥

निषिक्तं रेतः प्रथमे मासि संक्लिन्नमघनीभूतं यस्य शरीरिणः स संक्ले-
दभूतः । धातवो महाभूतानि विशेषात्मनाभिव्यक्तानि विमूर्छितानि यस्य
सः धातुविमूर्छितः । एवञ्च कललादिक्रमेणार्जुदावस्थां द्वितीये प्राप्य तृ-
तीये प्रविभक्ताङ्गेन्द्रियाधिष्ठानो भवति ॥ ६५ ॥

इदानीमङ्गेन्द्रिययोग विवेचयति —

आकाशाह्लाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं तथा बलम् ।

वायोस्तु प्रेरणं त्वेषां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च ॥ ६६ ॥

अग्नेस्तु दर्शनं पक्तिमौष्ण्यं रूपप्रकाशनम् ।

रसेभ्यो रसनं शैत्यं स्नेहक्लेदनसार्दवम् ॥ ६७ ॥

भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं सूर्तिमेव च ।

आत्मा गृह्णात्यतः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः ॥ ६८ ॥

आकाशादिभ्यो महाभूतेभ्योऽष्टष्टानुसाराह्लाघवादीन् गुणान् शब्दा-
दींश्च विषयान् श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि आत्मा संसार प्रपित्सुरत एवाविद्या-
प्रपञ्चानुसाराद् गृह्णाति । तस्माद् द्वैतव्यवहारान्तःपार्ता कर्मानुबद्धः स्पन्दत
इत्यादि योज्यम् । प्रमाणान्तरमूलत्वाच्चास्यार्थभ्यान्वपरत्वाच्च स्मृतेरिन्द्रिया-
दीनां भौतिकत्वाद्द्वारित्वादिविवेकाभेनिवेशो नै कार्यः । अधिष्ठानानि
चाकाशादिभ्यः । इन्द्रियशक्तयस्तु ज्ञानानुपातित्वादात्मविषयतयैवावमे-
याः । स्पष्टमन्यम् ॥ ६६—६८ ॥

भिषवत्तत्तु नारैपद च —

दोहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषसवाप्तुयात् ।

वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ ६९ ॥

दोहृदो भोजनादिदिनेषामिलापः । स्पष्टमन्यन् । प्रमाणान्तगहृमा-
रिणोऽप्यत्राभिधानमक्रियायां दोषवरजान्ना ईत् ॥ ६९ ॥

शुद्धशोणितविशुद्धिभिर्पक्कालात् प्रतिगन्वादिच्युदासेनावसेया ।
धातुशब्दोऽयमाकाशादिमहाभूतवचनः । तान् पञ्च । स्वयं पष्ठानादत्ते । स्वयं
पष्ठानिति यथैव ह्यत्यन्ताव्यतिरिक्तस्यैवात्मनो व्यतिरिक्तवदुपादानव्यप-
देशो आन्तिनियन्धनः, तथैवाकाशादीनामपीत्यवसेयम् ॥ ६२ ॥

अथैव दशार्थं भूय प्रथमाह —

इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।

धारणाप्रेरणे दुःखमिच्छाहङ्कारमेव च ॥ ६३ ॥

प्रयत्नाकृतिरूपाणि स्वरद्वेषौ भवाभवौ ।

तस्येदमात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः ॥ ६४ ॥

इन्द्रियादि सर्वमैवेतत् तस्यैवाकलङ्कस्य ब्रह्मणोऽनादेरादिमिच्छतो
व्यमनोऽनादेरेकाऽनात्मनोऽव्यतिरेक्यपि व्यतिरिक्तवदाभामत इत्यर्थः । वि-
ज्ञानात्मनामापन्नस्यापि चान्मीयवर्माधर्मानुसंगणात्मजमेवैतद् वैचित्र्यं नु-
रदुःखादिउक्षणमित्यवसेयं, यथेन्द्रियाणि कस्यचिदविकल्पानि कस्यचित्तु
विषयेन इत्येव मत्र योज्यम् । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि हस्नादीनि च ।
उक्तं च ध्यानात् मनसो भेदेनाभिधानम् । प्राणादि प्रसिद्धम् । सुखस्वेजी
व भूयस्व धारणाप्रेरणे पृथग्वचनम् । धारणाप्रेरणे अर्गरस्यार्थान्त-
र्यात् । दुःखमिच्छतः । इच्छाद्वेषयो ममाभाविधानं तुल्यद्वेषु-
त्वात् । प्रयत्नाकृतिरूपानि कर्मविशेषप्रवृत्तिः । आकृतिरूपे प्रसिद्धे । म-
नादेरेकाऽनात्मनोऽव्यतिरेक्यपि व्यतिरिक्तवदाभामत इत्यर्थः ।
स्वरः शब्दः नदुप्रदणं च सर्ववि-
धप्रवृत्तौ प्रयत्नः । मनः समस्तः अमनो मोक्षः । अपिच यथाश्वय-
जुष्येण यथाश्वयजुष्येण यथाश्वयजुष्येण च तयोपगच्छाद् वक्ष्यामः । व्यामोक्ष-
विशेषः यथाश्वयजुष्येण यथाश्वयजुष्येण यथाश्वयजुष्येण च तयोपगच्छाद् वक्ष्यामः ॥ ६३, ६४ ॥

अथैव दशार्थं भूय प्रथमाह —

प्रथमे स्मृतिः संज्ञादभूतो धानुविमृच्छिनः ।

अन्तर्द्वे द्वितीये नृत्तनीयेऽदेन्द्रियैर्युतः ॥ ६५ ॥

प्रथमे स्मृतिः संज्ञादभूतो धानुविमृच्छिनः । अन्तर्द्वे द्वितीये नृत्तनीयेऽदेन्द्रियैर्युतः ॥ ६५ ॥

निषिक्तं रेतः प्रथमे मासि संहृन्मघनीभूत यस्य शरीरिणः स संह्रे-
दभूतः । धातवो महाभूतानि विशेषात्मनाभिव्यक्तानि विमूर्छितानि यस्य
सः धातुविमूर्छितः । एवञ्च कललादिक्रमेणार्जुदावस्थां द्वितीये प्राप्य तृ-
तीये प्रविभक्ताङ्गेन्द्रियाधिष्ठानो भवति ॥ ६५ ॥

इदानींङ्गेन्द्रिययोगं विवेचयति —

आकाशाह्लाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं तथा बलम् ।

वायोस्तु प्रेरणं त्वेषां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च ॥ ६६ ॥

अग्नेस्तु दर्शनं पक्तिमौष्ण्यं रूपप्रकाशनम् ।

रसेभ्यो रसनं शैत्यं स्नेहक्लेदनसार्दवम् ॥ ६७ ॥

भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्तिमेव च ।

आत्मा गृह्णात्यतः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः ॥ ६८ ॥

आकाशादिभ्यो महाभूतेभ्योऽष्टष्टानुसाराह्लाघवादीन् गुणान् गन्धा-
दींश्च विषयान् श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि आत्मा संसारं प्रपित्सुरत एवाविद्या-
प्रपञ्चानुसाराद् गृह्णाति । तस्माद् द्वैतव्यवहारान्तःपार्ता कर्मानुबद्धः सन्दत
इत्यादि योज्यम् । प्रमापान्तरमूलत्वाच्चास्यार्थन्यान्वयपरत्वाच्च स्मृतेरिन्द्रिया-
दीनां भौतिकत्वाद्द्वारित्वादिविवेकाभेनिवेशो नै कार्यः । अधिष्ठानानि
चाकाशादिभ्यः । इन्द्रियशक्तयस्तु ज्ञानानुपानित्वादात्मविषयतयैवावसे-
याः । स्पष्टमन्यम् ॥ ६६—६८ ॥

निषिक्तस्य रेतोर्द्वयं च —

दौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।

वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्यं श्रियं क्षियाः ॥ ६९ ॥

दौहृदो भोजनादिभिर्नेषामिलाय । स्पष्टमन्यम् । प्रमापान्तगहृमा-
रिणोऽप्यत्राभिधानमत्रियाणं दोषमन्वयान्तरात् ॥ ६९ ॥

एकैकस्मिन् जानुनि कपालद्वयं तथैकस्मिन्नंगं फलकाद्वयमंमयो-
रेकीकमक्षादीनि चैव निर्दिशत् । द्वे द्वे इत्यंतानि मकलितानि षोडश पूर्वंः
सह द्वयूने शतद्वयम् । अक्षः कट्यास्थि । स्यात्कृपके तद्वन्धने । षष्ठम-
न्यत् ॥ ७७ ॥

भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च ।

ग्रीवा पञ्चदशास्थीनि जञ्चैक्यं हि तथा हनुः ॥ ७८ ॥

एतया त्रिपष्टया सहैकपष्ट्यधिकं शतद्वयम् । बाहंसयोः सन्धि-
र्जत्रुः । प्रसिद्धमन्यत् ॥ ७८ ॥

तन्मूले द्वे ललाटास्थि गण्डनासाघनास्थिका ।

पार्श्वकाः स्थालकैः सार्धमर्जुदैश्च द्विसप्ततिः ॥ ७९ ॥

तन्मूले द्वे ललाटास्थ्येकं गण्डनासाप्रतिवन्धकमेवास्थि गण्डनासा-
घनास्थिकेत्युक्तम् । एतानि चत्वारि द्विसप्तत्या सह षट्सप्ततिः ॥ ७९ ॥

द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा ।

उरः सप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः ॥ ८० ॥

पूर्वसङ्कलने यदुक्तं 'सपष्टिं वै शतत्रयमि'ति तत् पूर्णं भवति ॥८०॥

एषामेव पृथिव्याद्याकाशान्ताना शरीरारम्भद्राणा महाभूताना गुणा. —

गन्धरूपरसस्पर्शशब्दास्तु विषयाः स्मृताः ।

एषामेव च ग्राहकाणि —

नासिका लोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चेन्द्रियाणि तु ॥८१॥

शरीरप्रक्रमाद् बुद्धीन्द्रियाधिष्ठानेष्वयमौपचारिकस्तच्छब्दः श्रोत्र-
शब्दश्च कर्णवचनः तुशब्दसामर्थ्यात् । ऋज्वन्यत् ॥ ८१ ॥

इमानि तु —

हस्तौ पायुरुपस्थ च मुखं पादौ च पञ्चमम् ।

कर्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम् ॥ ८२ ॥

मुखग्रहणं ताल्वादिवाग्धिष्ठानाभिप्रायम् । पञ्चमवचनं पाण्यादाव-
भेदज्ञापनार्थम् । प्रसिद्धमन्यत् ॥ ८२ ॥

किं—

नाभिरोजो गुदं शुक्लं शोणितं शङ्खकौ तथा ।

मूर्धा च हृदयं कण्ठः प्राणस्यायतनानि तु ॥ ८३ ॥

जीवनहेतोः प्राणस्यायुषो नाभ्यादीन्यायतनानि । आशयशुद्धावेषां
परिज्ञानोपयोगिता । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । प्रवृत्तसधिराधारम्भोऽन्तरस
ओजः । स्पष्टमन्यत् ॥ ८३ ॥

कोष्ठसन्धितया—

वपा वपावहननं नाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा ।

क्षुद्रान्त्रं घृककौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥ ८४ ॥

आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुद एव च ।

उदरं च गुदः कोष्ठयो विस्तारोऽयमुदाहृतः ॥ ८५ ॥

वपावहननं वपान्त्रवन्धनम् । क्लोमयकृदादीनि त्वभिधानकोशान्मां-
सविक्रयिभ्यो भिषक्च्छास्त्राद्वावगन्तव्यानि । यथाह—

“उशन्ति तिलकं क्लोम तालखण्डं यकृत् तथा”

इति । तथा

“पक्काशयादधो नाभेरूर्ध्वं चामाशयः स्मृतः”

इत्यादि ॥ ८४, ८५ ॥

अविभक्तेऽप्यवयवशो विभज्यमाने—

कनीनिकेऽक्षिणी कूटे शङ्कुली कर्णपुत्रकौ ।

गण्डौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तावेष्टावोष्ठौ ककुन्दरौ ॥ ८६ ॥

वङ्क्षणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसंघातिके स्तनौ ।

उपजिह्विका स्फिजौ वाहू जङ्घे चोरू सपिण्डके ॥ ८७ ॥

योगशास्त्राभिप्रायचतुरैः शरीरतत्त्वबुभुक्षुभिः —

त्रयो लक्षास्तु विज्ञेयाः केशश्मश्रु मनीषिभिः ।

रोमभेदसंख्ययेति शेषः ।

किञ्च —

अष्टोत्तरं मर्मशतं द्वे तु सन्धी शते तथा ॥ ९२ ॥

विज्ञेये इत्यनुषङ्गः । तथाशब्दः शास्त्रान्तरोक्तकेशादिपरिमाणविकल्पद्योतनार्थः सर्वस्मिन् संख्याप्रकरणे व्याख्येयः ॥ ९२ ॥

शास्त्रान्तरोक्तपरिमाणवैकल्पिकत्वेनैव च —

रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशत् तथा कोटिचतुष्टयम् ।

सप्तपष्टिस्तथा लक्षाः सार्धाः स्वेदायनैः सह ॥ ९३ ॥

नन्वेतत् केशसंख्यादिपरिमाणं बाधकानुपलम्भमात्रेण यदृच्छयाभिधानात् परस्परव्याघाताच्च धूर्तनिखातपृथिवीमध्यलक्षणार्थकीलादितुल्यमिवोपलक्ष्यते । सत्यमेवम् । शरीरनिन्दापरत्वात् स्मृतेः । अतिशयपुण्यकारिभिश्च पुराणैर्ब्रह्मविद्धिरन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि संभाव्यमानत्वाददांपः ॥ ९३ ॥

एतदेव स्पष्टयति —

वायवीयैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः ।

यद्यन्ये कोनु वेदैपां भावानां चैव संस्थितिम् ॥ ९४ ॥

सनत्कुमारादयो वायुशिष्या वायवीयाः, तैस्तावद् येऽस्माभिरुक्ताः संख्याविशेषास्ते विगण्यन्ते । यदि त्वेतेभ्योऽपि परमाणवः परमसूक्ष्मा अन्ये संख्याविशेषा भवन्ति, भवन्तु. न दोषो यस्मात्, तस्मात्, को नु वेदैपां परमार्थतः परिमाणम् । श्रद्धानान्त्रेण यथावगमं किञ्चिदभिधीयत इत्यभिप्रायः । किञ्च भावानां च प्राणिनामनेकप्रकारां विचित्रां संस्थितिं को नु वेदेति योज्यम् ॥ ९४ ॥

आप्तमानुषादिभिरन —

रसस्य चत्र विज्ञेया जलस्याञ्जलगो दश ।

सप्त चैव पुरीषस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ ९५ ॥

स्वस्वस्य चैतन्निष्पन्नस्य धानुपग्निभाषं निजिगम् । यतु कैरिद्वेव-
नुसारादुक्त'गनियतं मूत्रपुरीषमि'ति, तदिदं पग्निष्पन्नजातमात्रविषयना-
दचोद्यम् ॥ ९५ ॥

अञ्जलिभिरन च —

पट् श्लेष्मा पञ्च पित्तं तु चत्वारो मूत्रमेव च ।

वसा त्रयो द्वौ तु मेदो मज्जंकार्धं च मस्तके ॥ ९६ ॥

एकोऽञ्जलिर्मज्जा मस्तके चार्धम्, एवमध्यर्धोऽञ्जलिः ॥ ९६ ॥

श्लेष्मौजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु ।

इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृत्यसौ ॥ ९७ ॥

ओजो व्याख्यातम् । तदेव श्लेष्मणः कारणभूतं श्लेष्मौजः, तस्य
देवाध्यर्धोऽञ्जलिरित्यर्थः । एवं रेतसोऽध्यर्ध एव । एवं यद् व्याख्यात-
मास्थरम् अनित्यं विनाशि महाघोरं दुर्लक्ष्यं मन्मारनिमित्तं वर्ष्म शरीरं
यस्य क्षेत्रिणः पुण्यकृतः सञ्जातवैराग्यस्योच्छिन्नामिहापम्य मोक्षार्थं चतु-
र्धाश्रमप्रतिपत्त्यर्थं स्यात्, कृत्यसौ कृतकृत्य इत्यर्थः ॥ ९७ ॥

क. पुनरत्र मोक्षप्रकारो येनेह पुनर्जन्म न स्याद्, उच्यते—

द्विसप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः ।

हिता नाम हि ता नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ॥ ९८ ॥

मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचलः ।

मध्ये यस्तं विदित्वा तु पुनराजायते न तु ॥ ९९ ॥ -

संसारपनोदनक्षमत्वाद्धिता इत्यन्वर्थसंज्ञैवेयमित्यवगन्तव्यम् । दिश-
ब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् प्राणात्मनः सञ्चरणार्थत्वेनोत्कर्षनिमित्तं, तस्माद्धिता

नामेति । तासां मध्ये शशिप्रभं मण्डलं हृदयान्तर्वर्ति ध्यानैकगम्यं यत्, तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवेत्यादिना दृष्टान्तेन स्पष्टीकृतः । योऽयं मध्ये हृन्मण्डलस्योपलभ्यस्तं विदित्वा तु संसारचक्रे न पुनराजायते मुच्यत एवेत्यर्थः । ननु चात्मनः सर्वगतत्वान्नियतदेशाभिधानमयुक्तम् । मैवम् । उपलब्धिमागोपदेशोऽयं, नात्मनः स्वरूपोपदेशः । अतएव च पुनर्विशेषाभिधानं मध्ये यस्तु विदित्वेति । प्रदीपदृष्टान्तस्त्वनन्यप्रकाश्यत्वाद् व्यापित्वाच्च । यथैवं ह्यविभक्तस्यापि प्रदीपतेजसः प्रचिततरत्वेनैकत्रोपलम्भादिहैवायमिति व्यवच्छेदाभिधानं, तथैवात्मव्यवच्छेदाभिमानोऽपीत्यभिप्रायः ॥ ९८, ९९ ॥

अस्यैव तु सम्यग्विवेकार्थं —

ज्ञेयमारण्यकसहं यदादित्यादवाप्तवान् ।

योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता ॥ १०० ॥

अहं यदादित्यादित्यादिना बृहदारण्यकमिति ज्ञापयति । आरण्यकज्ञानोपदेशाच्च वेदादेवायमर्थोऽवगन्तव्यः नान्यत इत्यवगम्यते । वेदादपि चाचार्यतो ब्रह्मचर्याधिगतादित्यहमादित्यादित्यादिनां द्योतितम् । नचैवं सति स्मृत्यानर्थक्यम् । किं तर्हि, वेदार्थोपकरणतया । योगसिद्धिमाभिमुख्येन कर्तुमिच्छता योगशास्त्रमपि मत्प्रोक्तं ज्ञेयमेवेत्यभिप्रायः । मत्प्रोक्तं वेदार्थानुगुणं, नतु तद्विपरीतं बुद्धायुक्तमित्यभिप्रायः । तथाचोक्तं स्वयम्भुवा —

“आर्षं धर्म(प्र)वचनं वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म वेद नेतरः ॥”

इति । ऋषयो ब्रह्मविदस्तेषामिदमित्यर्षं ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १०० ॥

एषिरानी वेरादुपुण्यधानप्रकारं प्रवचयति —

अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ।

ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः ॥ १०१ ॥

नास्मादन्यो निगन इत्यनन्य भावना तद्विषय मनो बुद्धिस्मृतीन्द्रियं
 कृत्वा अन्यविषयनाया व्यापारोत्पत्तिः । तपूनः शरीरदेशे त्रीमगस्य मनो-
 बुद्ध्यादेरनन्यविषयना शान्त्, नरात् हृदय इति । यदा हि वाचवि-
 पयोपरमेणीन्द्रियपुत्र्तयो हृदि निगम्यन्ते, तदा मनोऽपि तदनुविगानान्
 स्वदेशनस्येपि शान्तिपान सुखादिस्पृष्टमहत्कारं भाति । तन्धीनत्वात्
 स्मृतिबुद्धोरात्मन्यवस्थाना-मनो बुद्धिस्मृतीन्द्रियस्यात्मनिपयत्वनिदिः ।
 अतो हृदये संनिरयेन्द्रियग्राममात्मनिपयतया प्रदीपनदभिन्नोऽपि भेदाव-
 भासी व्यापितया प्रभुरत्ययः परमा-मा ध्येय इत्यादि योज्यन् ॥ १०१ ॥

मन्तेनश् दुर्गागादिन्द्रियपा-नरा इ क कमितेण श्चो, यानं दु.राच, न तस्मिन्-
 मेत । गतः परत —

यथावधानेन पुमान् साम गायत्यविध्ययम् ।

सावधानस्तथाभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १०२ ॥

किमत्राशक्यं, दृष्टं हि प्रणिहितमनसां सामगानामृक्तो विवेकेन
 दुर्लक्ष्यामपि रथन्तरादिगीतिभृगन्तरारोपितामिदमत्र सामेत्येवमविभाव्यं
 यमविनष्टं सामगानं यथैव च पुमानेव प्रसक्तवाह्यविषयमना अप्यविध्ययं
 सावधानः साम गायति, एवमेव ध्यानाभ्यासात् परमपि ब्रह्माधिगच्छ-
 त्येव । अतोऽत्र यत्नवता भाव्यं नाशक्यमेवैतदिति पराभद्रः कार्यः । तथा-
 चोक्तम्—

“उत्सेकं जलधेर्दृष्ट्वा तृणाग्रेणैकविन्दुना ।

अशक्यमिति मन्तव्यं न किञ्चित् कृतबुद्धिना ॥”

इति ॥ १०२ ॥

अतएवचेन्द्रियनिरोधकत्वेन परब्रह्मप्राप्तिहेतोर्योगस्योपायभूत गानमिति मन्यमाना
 गीतिवैशविदो नारादादयः स्मरन्ति —

अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकं प्रकरीं तथा ।

औवैणकं सरोविन्दुमुत्तरं गीतिकानि तु ॥ १०३ ॥

१. 'त', २. 'ष्ट', ३. 'प्र', ४. 'यविषयत्वा', ५ 'न्व', ६ 'पि
 भवितव्यं य', ७. 'ना', ८. 'बुद्ध्या त्' क पाठः.

ऋग् गाथा पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका ।

गेयमेतत् तदभ्यासकारणाच्चोक्तसंज्ञकम् ॥ १०४ ॥

इमान्यपरान्तकादीनि प्रायेण वस्तुमात्रापादभागात्मकानि स्वविव-
यविशिष्टानि सप्त गीतिकानि गानशास्त्रादेवावसेयानि । तद्यथा —

“अथ वस्तूनि षट् सप्त पञ्च वाप्यपरान्तकम् ।”

इत्यादि, तथा —

“आदाबुल्लोप्यकस्याथ मात्राभिः पतनैर्युता ।”

इति । एवमादि महत् तन्त्रं ग्रन्थगौरवप्रसङ्गादत्र न प्रपञ्च्यते । तथा वस्तुमा-
त्रापादभागादिविवेकोऽपि तत् एव मृग्यः । यथा — ‘स्वयं वस्तुषण्मात्रा’
इत्यादि । ऋग्गाथा इत्यत्रापि च विशिष्टा एव दृष्टो दिव्यवर्णिया ब्रह्म-
णा गीताः । तथा गाथा काश्यपप्रजापतिगीता । पाणिका दक्षविहिता दक्षप्र-
जापतिगीतैत्यर्थः । ब्रह्मस्तुत्यर्था गीतिका ब्रह्मगीतिका । सर्वमेतच्चोक्तसं-
ज्ञकं नारदाद्युक्तलक्षणं योगमार्गोपयोगित्वाद् गेयम् । अन्यपरत्वाच्चोपदेशस्य
नात्यभिनिवेशः कार्यः । यद्वा नारदादिस्मरणोदिहापि च प्रसङ्गाभिधानाद्
वेदमूलत्वमेवानुमेयमित्यनवद्यम् ॥ १०३, १०४ ॥

भूयश्च नारदाद्यभिप्रायेणैवाह —

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।

तालज्ञश्चाप्रयासेन योगमार्गं निगच्छति ॥ १०५ ॥

श्रुतिध्वन्यात्मिका द्वाविंशतिप्रकारा स्वरपरिमाणनियामिका विज्ञेया ।
जातिस्त्वष्टादशप्रकारा षड्जाद्या । तालः कालपातात्मको मानविशेषः ।
स्पष्टमन्यत् ॥ १०५ ॥

किञ्च —

गीतिज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमं पदम् ।

तथापि तु —

रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥ १०६ ॥

अनेन च गानाधिदेवता रुद्र इत्येतद् ज्ञापितम् ॥ १०६ ॥

प्रासङ्गिकमभिधोयेदानीमिदमेवात्मतत्त्वमतिशौहदात् कृत्वा जीवलोकमनुजिष्टुणा-
चार्यः सप्रयितुं शास्त्रारम्भप्रयोजकानेव मुनीन् प्रष्टृवेनोपन्त्रस्यति स्म —

अनादिरात्मा कथितस्तस्यादिश्च शरीरकम् ।

आत्मनश्च जगत् सर्वं जगतश्चात्मसम्भवः ॥ १०७ ॥

“निमित्तमक्षरं कर्ते”त्यादौ कथित एवेति शेषः ॥ १०७ ॥

एवञ्चानुपपन्ने जगतश्चात्मनश्च कार्यकारणभावे, सति —

कथमेतद् विमुह्यामः सदेवासुरमानवम् ।

जगदुत्पन्नमात्मा च कथन्न्वस्मिन् वदस्व नः ॥ १०८ ॥

कथन्तु खल्वयं विरुद्धः कार्यकारणभावः । अस्मिन् विरोधे परिहा-
राय नः अस्माकं वदस्व कथयेत्यर्थः ॥ १०८ ॥

इदानीं योगान्तरं पागुत्तमाह —

मोहजालमपारयेदं पुरुषो दृश्यते हि यः ।

महत्स्वकरपन्नेत्रः सूर्यवर्चाः सहस्रशः ॥ १०९ ॥

स आत्मा चैव यज्ञश्च विश्वरूपः प्रजापतिः ।

विगतश्च मोमरूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति ॥ ११० ॥

अन्वयगतया प्रश्नोत्तराभिव्यान कृतव्याख्यानमेव । मास्मिन् व्यामोहं
दृश्यते । इति किंकोत्तरार्थकक्रुचोद्यानुमास्मिन्मोहजालमपारयात्खिलप्रपन्नरूपा-
स्मिन्नेत्रो वद इमाण्युत्पन्नप्रदान् प्रत्यक्षेणैव प्रत्यगात्मन्यपरोक्षरूपतया नि-
रूपयित्वा प्रकृतनाम, पुरुषो या दृश्यते अनुभूयते । कथंलक्षणः, महत्स्वकर-
पन्नेत्र इत्यर्थदृश्यते । स पञ्चान्मा यज्ञश्च, यज्ञयन्त्रश्च तत्कारणप्रविव्यादिम-
दृश्यते इति दृश्यते इत्यर्थः । कथं पुनः स पञ्चान्मा यज्ञश्च,

यतो विश्वरूपः प्रजापतिश्च सः । सर्वाणि भूतान्यस्यैवाविभक्तस्यात्मनो रू-
पाणि यस्मात्, तस्माद् विश्वरूपः । अत एव चोक्तं सहस्रकरचरण इ-
त्यादि । सहस्रशब्दश्च बहुर्थो न संख्यार्थः, अनन्तजातिरूपसम्बन्धेनाभि-
न्नोऽपि घटाकाशादिवद् मिथ्यमानः सहस्रशो दृश्यते । सूर्यवर्चाः स्वयंप्र-
काश इत्यर्थः । स्वयं च भेदेन प्रजासर्जनात् प्रजापतिः विराट् च । अन्नं
स एव भूत्वा सोमादिरूपेण यज्ञत्वं यज्ञसाधनत्वमुपगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः
॥ १०९, ११० ॥

ततश्च —

यो द्रव्यदेवतात्यागसम्भूतो रस उत्तमः ।

देवान् स सन्तर्प्य रसो यजमानं फलेन तु ॥ १११ ॥

संयोज्य वायुना सोमं नीयते रश्मिभिस्ततः ।

ऋग्यजुःसामविहितं सौरं धामोपनीयते ॥ ११२ ॥

योऽयमाहुत्यात्मको द्रव्यदेवतात्यागसम्भूतो याज्ञः सोमादिद्रव्य-
स्य दर्शनानुविधायी साधारणात्मको जगत्कारणभूतः सूक्ष्म उत्तम रसः स
देवान् सम्यक् तर्पयित्वा विगेपात्मना च यजमानं फलेनानुष्ठितनियोग-
तयो संयोज्य ततः साधारणात्मना “समिष्टयजुषा स्वाहा वातेषा” इत्येवं
विधादर्शनाद् वाते प्राक्षिप्तः स वातेन सोमं सोममण्डलं नीयते । ततश्च सौ-
रैरेव रश्मिभिर्दर्शनानुग्रहाद् ऋगादिमन्त्रार्थवादादिप्रतिपादितं सौरं स्थान-
मुपनीयत इत्यादि । तदेतदद्याप्युक्तं “यसक्षितमक्षिनयः पिवन्ति” इत्यादि
॥ १११, ११२ ॥

यश्चासौ यज्ञे सः सौरं यज्ञं प्राप्नोति जगत्कारणत्वेन सम्भूतः —

तन्मण्डलमसौ सूर्यः सृजत्यमृतमुत्तमम् ।

यज्जन्म सर्वभूतानामशनानशनानात्मनाम् ॥ ११३ ॥

(योऽसौ याज्ञो ररा?) तन्मण्डलमनौ परमात्मा सूर्यः । तदुक्तं—
 “सूर्यधात्मा जगतस्तस्थुषो”ति । असौ सूर्यस्तदुत्तमममृतमुदकं जगत्कार-
 णभूतं सृजति मुञ्चतीत्यर्थः । तदेतौदकं निशिनष्टि — यज्जन्म सर्वभूता-
 नामित्यादि । अशनानशनात्मनां स्थाणुजङ्गमानामित्यर्थः ॥ ११३ ॥

योऽगाउदकभागेन याज्ञो ररा इत् प्रायः कल्पभूते तिरादृशमनकानामावत्त. —

तस्मादज्ञात् पुनर्यज्ञः पुनरन्नं पुनः क्रतुः ।
 एवमेतदनाद्यन्तं चक्रं संपरिवर्तते ॥ ११४ ॥

तस्मादज्ञात्पूर्वेणैव मार्गेण पुनः साधारणात्मना यज्ञो निष्पद्यते त-
 स्माच्च यज्ञात् तेनैव वाय्वादिना मार्गेण पुनर्विराट् चान्नं, ततोऽपिचात्रात्
 तथैव पुनः क्रतुर्यज्ञः ततश्च पुनरप्यन्नमित्येवमेतदनादिनिधनं विश्वरूपस्य
 ब्रह्मणः संसारवीजं चक्रक्रमात् परिवर्तते । ततश्चान्योन्यकार्यकारणत्वेऽप्य-
 विरोधः ॥ ११४ ॥

इदं चानादिनिधनं चक्रं परिवर्तमानमालोच्याम्माभिरुक्तं. —

अनादिरात्मा संभूतिर्विद्यते नान्तरात्मनः ।
 समवायी तु पुरुषो मोहेच्छाद्वेषकर्मजः ॥ ११५ ॥

यद्यनादिरात्मा कथं जायते म्रियते इति व्यवहारः, उक्तं—“शरी-
 रग्रहणात् स जात इति कीर्त्यते” इति । परमार्थतस्त्वनानादिरात्मा नास्या-
 न्तरा सम्भूतिर्जन्म विद्यते इत्यभिप्रायः । शरीरग्रहणमेवाकलङ्कस्य ब्रह्मणः
 कस्मादिति चेद्, नैवाक्षरस्य परमात्मनः शरीरसम्बन्धः, शरीरासंसृष्ट एव
 हि सः । अयं त्वन्य एव ततोऽवच्छिन्नः शरीरसमवायी पुरुषः अविद्या-
 व्यामोहादिच्छाद्वेषाभ्यां साधारणविशेषात्मकत्वेन च कर्मणा संसृष्टो जन्म-
 व्यपदेशभागित्यवसेयम् ॥ ११५ ॥

अतश्चायं परावरात्मको मूर्तामूर्तरूपः स एव परमात्मा —

सहस्रात्मा मया यो व आदिदेव उदाहृतः ।
 मुखवाहूरुपज्जातास्तस्य वर्णा यथाक्रमम् ॥ ११६ ॥

मुखेनाध्ययनभोजनादिकार्यसंयोगाच्छ्रैष्ठ्येन च प्राथम्याद् ब्राह्मणस्य
मुखजत्वम् एवं रक्षणादिवाहुकार्यसम्बन्धाद् वाहुजत्वमित्यादि ब्रह्मणः
पारमार्थिकमुखाद्यभावात् प्रपञ्चनीयम् ॥ ११६ ॥

एवमेव प्रतिघ्रादिपदादिकार्ययोगान्—

पृथिवी पादतस्तस्य शिरसो द्यौरजायत !

नस्तः प्राणा दिशः श्रोत्रात् त्वचो त्रायुर्मुखाच्छिखी ॥

मानसेन कर्मेन चाभिव्यक्तवान्—

मनसश्चन्द्रमा जातश्चक्षुपश्च दिवाकरः ।

जघनादन्तरिक्षं च जगच्च सचराचरम् ॥ ११८ ॥

जघनशब्दो नाभ्याद्यर्थः । सचराचरं जगत् तस्मादेव ब्रह्मणो जा-
तमित्यादि योज्यम् । ऋज्वन्यत् ॥ ११८ ॥

एत परमात्मव्यपेक्षिते ह्यत्र वेदवन्ति—

यद्येवं स कथं ब्रह्मन् पापयोनिषु जायते ।

ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः सम्प्रच्युज्यते ॥ ११९ ॥

करणैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथञ्च न ।

वेत्ति सर्वगतां कस्नात्तत्सर्वगोऽपि न वेदनात् ॥ १२० ॥

एवं शुक्तिभिः पविं चोन्ते भवन्तोऽप्युत्तमोः —

अन्त्यपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः ।

दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवन् जातिशक्तेषु च ॥ १२१ ॥

यदुक्तं पापयोनिषु कथं जायत इति तत्रेदमुत्तरं मनोवाक्कायकर्म-
जैर्दोषैरन्त्यपक्षिस्थावरतां जातिभेदेषु च गतगो भवन्तुऽप्युत्तमानो यानीति ।
एतदेव तु प्रथमतः चान्यमार्गान्, कथं ब्रह्मणः संगमयोत्सर्गवति । तत्र
साधारणविशेषात्मकत्वेनारम्भकस्य यज्जादित्तकर्म्यानादिनिधनत्वाभिधाने-
नैव परिहृतप्रायत्वात् कृपपतितस्येवोद्धारणप्रकारार्थिनः पतनप्रकारान्तेषु-
णवदनुपयोगित्वान्न परामृश्यते ॥ १२१ ॥

तिग्—

अनन्ता हि यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ।

रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ १२२ ॥

वाक्कायकर्मणोऽपि हि कारणभूता मानसा एव भावाः । तथाचा-
म्नायोऽपि 'अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुष' इति । ते चानन्ताः शरीरिणा
संसार्यात्मनां शरीरेषु वर्तमानानां यथैवच कारणभूता-अनन्ता भावाः, त-
थैवच कार्यभूतानि रूपाण्यपीह वर्तमानानां देहिनामपि । अतश्च परमा-
त्मस्वरूपवदनन्तमानसभावसम्बन्धात् संसार्यात्मनामप्यनादित्वासिद्धिः
॥ १२२ ॥

यदि कर्मतो योन्यन्तरसम्बन्धः यस्या तर्हि तिर्यगादियोनावनधिहारः ततो योन्य-
न्तरसम्बन्धो न प्राप्नोति, सत्यं, यथैहिकफलान्येव वैदिकानि कर्माणि स्युः, ततः स्वाद-
येवम् । यदा तु खलु —

विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते ।

इह चामुत्र चैकेषां

तदैतदचोद्यमिति शेषः ।

किञ्च नैव हि तत्र कर्मफलोत्पादेऽधिकारज्ञानस्योपयोगः । किन्नाहि —

भावस्तत्र प्रयोजकः ॥ १२३ ॥

निद्रान्तुः करुणान्तुः नार्थिनो ज्ञान हस्नथा ।

प्रमादवान् भिद्यन्तो भवेत् निर्दिष्टु तानमः ॥ १२९ ॥

यन्निद्रा गानि जने शब्दम ॥ १२९ ॥ तयोपन्यासात् परिश्रम ॥ १२९ ॥

रजस्ता तमसा चैव समानिष्टो भवति ॥

भावेरनिष्टः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥ १३० ॥

सत्त्वान्पनया रजस्तमोभ्यां समादिष्टः परार्थान्त्वार्थिन समारं प्र-
मन् भूयः संसारेवानिष्टमनिष्टमभिधीयतेः संयुक्तः प्रतिपद्यते न विमुच्यते
इत्यर्थः ॥ १३० ॥

रजस्तमो-यामनिष्टमन्व न मरिदात्तः विज्ञानमदत्त विज्ञान —

मलिनो हि यथादृशो रूपालोकस्य न क्षमः ।

तथात्रिपक्वकरण आत्मा ज्ञानस्य न क्षमः ॥ १३१ ॥

सत्यपि ह्यालोकसामर्थ्ये मलोपघाताद् यथादृशो रूपालोकनाम
र्थः, तथैव रजस्तमोपघातादपक्वोऽपटुकरणो विज्ञानात्मा सम्यग् ज्ञानन्याम
मर्थः । अतो यदुक्तं कथं करणवतोऽपि पूर्वज्ञानाभाव इति तत् परिह-
तम् ॥ १३१ ॥

अतश्चासुच्छिन्नकरणयक्तावपि —

कट्वारो यथा पक्वे मधुरः सन् रसोऽपि न ।

प्राप्यते

इतिच्छेदः ।

आत्मन्यपि तथा नापक्करणे ज्ञता ॥ १३२ ॥

उर्वासश्चिद्रिटसदृशं फलम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १३२ ॥

चतुष्पा 'वेत्ति सर्वगता वस्मान्त्वंगोऽपि न वेदनाम्' इति । तन् परिहर्तुमाह —

सर्वाश्रयां निजे देहे देही विन्दति वेदनाम् ।

योगी युक्तस्तु सर्वेषां यो नावाप्नोति वेदनाम् ॥ १३३ ॥

भोगायतनत्वान्निज एव देहे यस्माद् विज्ञानोत्पादः तस्मात्सर्वगतोऽपि सर्वाश्रयाः संविदो न विभावयति । यदा तु योगी परिनिष्पन्नयोगज्ञानः स्यात् तदा युक्तः समाधिस्थो निज एव देहेऽवस्थितः स्पर्शयोगसामर्थ्यात् सर्वाश्रयां देहान्तरवर्तिनीमपि विज्ञानात्मान्तरेण भेदप्रत्ययमपनीयात्मव्यवस्थितो वेदनां संविद वेत्ति उपलभन इत्यर्थः । तुशब्दस्य चोत्कृष्य नञा संबन्ध न त्ववाप्नोति वेदनामिति । एतदुक्तं भवति — उपलभत एव न त्ववाप्नोति विज्ञानफलं सुखादि नोपभुङ्क्ते इत्यर्थः । कथं पुनर्ज्ञातृत्वेनाभिन्नस्यापि सुखाद्यभोक्तृत्वं, कर्मसाध्यत्वात् फलोपभोगस्य भेदानुपातिनश्च कर्मणो विज्ञानात्माश्रयत्वादित्यविरोधः ॥ १३२ ॥

कथं पुनरेकैव विभक्ताविभक्तत्वं तथैव युक्त्यागमाभ्यामुपलम्भनात् । तथाहि —

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् ।

तथात्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान् ॥ १३४ ॥

यथैव ह्येकत्वेऽप्याकाश घटादिभिरवच्छिन्नविशेषमेकताप्रत्ययं भिदां च विभक्तिं न च भेदानुपातिधर्मसकरः, तथा ब्रह्मणोऽपीत्यवसेयम् । तथा चाह —

“यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।

न सर्वे संप्रयुज्यन्ते सुखं दुःखं तथात्मनः ॥”

इति । तथान्यैरपि —

सः स्मृतिः—

सृजत्यात्मानमात्मैव संभूय करणानि च ॥ १३८ ॥

इति । संभूय करणानि च स्वयं कर्तृकरणभूत इत्यर्थः । ननु चान्योन्यव्याहत एवायं चेतनाचेतनत्वेनैकबहुत्वानुसारी परावररूपः परमार्थान्वेषणेनात्मप्रत्ययः । तथाहि. यदि तावदुत्तयागमानुसारादद्वयं ब्रह्म, ततो भेदव्यवहारो जलपात्रेष्विव सवितुरुपाधितो भ्रान्तिनिबन्धनतयैव स्यात् । अथ भेदव्यवहारसत्यता कुतस्तरुणात्मनो व्यतिरेकिणः शरीरसबन्धः । न च महाभूतव्यतिरेकेणात्मनः स्वरूपं पश्यामः चैतन्यस्य मदशक्तिवद् भूतसमुदायधर्मतयाप्युपपत्तेः । अपिच महाभूतान्यपि विज्ञानवादिनं प्रति साध्यान्वेष ज्ञानाकारतया नीलाद्यवबोधसम्भवात् । अतो वक्तव्यमेतत् । अत्राभिधीयते । प्रतीयते हि बाह्योऽर्थः कथमसावपहनूयते न ज्ञानाकारतयैव तदुपेपत्तिः असंवित्रसङ्गात्, न ह्यात्मनैवात्मसंवित्रसम्भवः । किञ्च ग्राह्यग्राहकप्रत्ययस्तावद्भेदहेतुतायामनपेक्षः । कल्प्यं त्वेकत्वमारोप्याद्याकारत्वम् । न चोपलब्धिविरोधिन्यः कल्पनाः सम्भवन्ति । न च स्वप्नादिवैतथ्येन जाग्रत्प्रत्ययवैतथ्यं जाग्रत्त्वम्नादिभिदैवान्यासिद्धेः, प्रसुषितस्मरणाभिमानत्वेऽपि च स्मार्तत्वेन बाह्यालम्बनत्वम् । अथोच्येत कथं व्यतिरिक्तोऽर्थः संविदं जनयेत् जनने वा सर्वार्थसंविदवबोधो वा स्यादिति । तदपि हीन्द्रियार्थसम्बन्धानुसारात् ज्ञानोत्पादनस्याचोद्यमेव । न च सतोऽपि बाह्यस्य क्षणिकत्वं प्रत्यभिज्ञानेनैकताव्यवसानात् अन्तरा च विनाशहेत्वनुपलम्भात्सामग्र्यधीनत्वाच्च कार्योत्पादस्य स्थास्तुतायामपि क्रमयौगपद्यादिना तदसम्भवादिचोद्यानवकारा एवेत्येषा दिक् । एवञ्चेद् यथोपलम्भमर्थस्थितेर्महानूतानि तावत् सत्यान्वेष । यत् तु तत्सत्यत्वे तत्संघर्षमतया मदशक्तिवद् विज्ञानोत्पत्तौ नैरात्म्यप्रसङ्ग इति तदपि बाह्यार्थानुभूतिवदात्मनोऽप्यनुभवत एव सिद्धेरकिञ्चित् ॥ १३८ ॥

क्तिव—

महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि ।

कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति ॥ १३९ ॥

यथैव ह्यनुभूयमानत्वान्महाभूतानि पृथिव्यादीनि सत्यानि एव-
मेवानुभवितृत्वादात्मापि सत्य एवेत्यभिप्रायः । अन्यथा हि भूतधर्मत्वे ज्ञा-
नस्यानुभवितारमन्तरेण एकेनाक्षणा दृष्टं पुनस्तदेवेदं पूर्वदृष्टमित्यन्येनाक्ष्णा
कः-पश्येत् कौऽनुसन्दध्यादित्यभिप्रायः ॥ १३९ ॥

एतदेव भयः स्पष्टयति —

वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम् ।

अतीतार्थस्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥ १४० ॥

प्रपञ्चार्थमेतत् ॥ १४० ॥

अपिचानुभवत एवात्मतत्त्वावगम किमत्र युक्त्या प्रयोजनम् । यो ह्यय गजस्तमे-
भ्यामुपद्रुतचेता —

जातिरूपवयोवृत्तविव्यादिभिरहङ्कृतः ।

सक्तः शब्दादिविषये कर्मणा मनसा गिरा ॥ १४१ ॥

स एवापरोक्षस्वसंवित् नात्मेत्यभिप्रायः ॥ १४१ ॥

किञ्च यस्तावद्योगसिद्ध स निर्विकल्पमपरोक्षमद्वयं ब्रह्मावबुध्यत एव । इतरेऽपि
कुतार्किकचोद्याभिमानि च —

स सन्दिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा ।

संप्लुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १४२ ॥

योऽसौ कुतार्किकमानी सन्दिग्धमतिस्तमसा संप्लुतोऽवष्टब्धः सो-
ऽपि यदैवमतिपाण्डित्याद् विकल्पयति कर्मफलमस्ति नवेति तदा सिद्ध
निश्चितं शरीरव्यतिरिक्तमात्मान मन्यत एव । असिद्धोऽपि योगदर्शना-
नपेक्षोऽपीत्यर्थः । यत्त्विदमुक्तं कथं महाभूतसत्यत्वे व्यतिरिक्तस्यात्मनः
शरीरतया निबन्ध इति तन्महाभूतानामप्यात्मस्वरूपत्वेनाव्यतिरेकित्वाद्-
चोद्यमेव । यथानुभवानुसारेण विज्ञानात्मसत्यत्वाच्चोद्यमेवेति चेत् । न ।
निमित्तान्तरस्य सम्भवात् ॥ १४२ ॥

तथा हि —

मम दारसुतामात्या अहसेषामिति स्थितः ।
हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १४३ ॥
ज्ञेज्ञे च प्रकृतौ चैव विकारे चाविशेषवान् ।
अनाशकाग्निप्रवेशजलप्रपतनोद्यमी ॥ १४४ ॥
एवं वृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ।
कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव वध्यते ॥ १४५ ॥

एव श्लोकद्वयोक्तवृत्तोऽलीककुतार्किकचोद्याभिनिवेशवान् अविनीतः साधारणविशेषात्मकेन कर्मणा मानसाभ्यां च द्वेषमोहाभ्यां भोगातिविषयेच्छया च व्यतिष्ठितोऽपि वध्यत इत्यभिप्रायः । मम नागमुत्रादयोऽहं चैषामित्यन्योन्यमुपकारार्थोपकारकतया योऽवस्थितः हिताहितेषु चाद्यष्टार्थसान्द्रष्टिकार्थेषु च भावेषु यो विपरीतबुद्धिः सान्द्रष्टिक एव हिताभिमानी अहिनाभिमानी चेतन्न तथा ज्ञे च ज्ञातरि वेदार्थविदि अज्ञे च कुतार्किकादौ प्रकृतौ चात्मनि विकारे च रजस्तमोलक्षणे विशेषानभिज्ञः अतश्च धर्मबुद्ध्याभिमानादनागकादानुशुक्तो यः एववृत्तः स वध्यते इति व्याख्यातमेतत् ॥ १४३ — १४५ ॥

एवमन्तरेण 'नागनापन्त्याय ननुमोहनप्रयोगेभ्यः —

आचार्योपासनं वेदज्ञानस्यार्थविवेकिता ।
तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १४६ ॥
त्रयालोकालम्भविगमः सर्वभृतात्मदर्शनम् ।
त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकापायधारणम् ॥ १४७ ॥
विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रयालस्यद्विसर्जनम् ।
शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्ववदर्शनम् ॥ १४८ ॥

१. 'न' इति पाठः २. 'वेदज्ञाने', ३. 'न' इति पाठः ४. 'भ्यां'
५. 'त' इति पाठः ६. 'त' इति पाठः ७. 'त' इति पाठः ८. 'त' इति पाठः
९. 'त्यागिणा, 'प' ॥' इति पाठः

यथैत एतन्मुपगमनं तन्मयाप्यसिद्धिं तन्मयाप्यसिद्धिं स यथैत ए
 मेतान्मुर्धनान् तदा साति स एतन्मयाप्यसिद्धिं । तन्मयाप्यसिद्धिं
 नम्यान्मुर्धनान्मन्त्रेण एतेना. एतन्मयाप्यसिद्धिं तन्मयाप्यसिद्धिं
 कः पश्येन् तन्मयाप्यसिद्धिं तन्मयाप्यसिद्धिं ॥ १३९ ॥

एतन्मयाप्यसिद्धिं

वाचं वा को विजानाति पुनः संशुभ्य संशुभ्यान् ।
 अतीतार्थस्मृतिः कस्य वा स्वप्नस्य कारकः ॥ १४० ॥

प्रपञ्चार्थमेतन् ॥ १४० ॥

अतिशयानुगतः एतन्मयाप्यसिद्धिं । तदा १४० ॥ यथैत एतन्मयाप्यसिद्धिं
 न्यासुगृहिता —

जातिरूपवयोवृत्तविव्यादिभिर्गृह्यकृतः ।

सक्तः शब्दादिविषये कर्मणा मनसा गिरा ॥ १४१ ॥

स एवापरोक्षस्वमविन् नान्मेव्यभिप्रायः ॥ १४१ ॥

मिथ्य कर्मावयवोपनिबन्धनं स गिरित्पदपरिधेयमत्र । यथाप्यसिद्धिं
 कुतार्किकचोद्याभिमाना य —

स सान्दिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा ।

संप्लुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १४२ ॥

योऽसौ कुतार्किकमानी सान्दिग्धमतिस्तमना संप्लुतोऽवष्टब्धः सौ-
 ऽपि यदैवमतिपाण्डित्याद् विकल्पयति कर्मफलमस्ति नवेति तदा सिद्ध
 निश्चितं शरीरव्यतिरिक्तमात्मानं मन्यत एव । असिद्धोऽपि यो न दर्शना-
 नपेक्षोऽपीत्यर्थः । यत्त्विदमुक्तं कथं महाभूतसत्यत्वे व्यतिरिक्तस्त्वन
 शरीरतया निवन्ध इति तन्महाभूतानामप्यात्मस्वरूपत्वेनाव्यतिरेकत्वात्
 चोद्यमेव । यथानुभवानुसारेण विज्ञानात्मसत्यत्वाच्चोद्यमेवेति चेत् । न ।
 निमित्तान्तरस्य सम्भवात् ॥ १४२ ॥

तथा हि —

मम दारसुतामात्या अहमेवामिति स्थितः ।

हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १४३ ॥

ज्ञेज्ञे च प्रकृतौ चैव विकारे चाविशेषवान् ।

अनाशकाग्निप्रवेशजलप्रपतनोद्यत्नी ॥ १४४ ॥

इवं वृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ।

कर्मणा द्वेषमोहाभ्यासिच्छ्रया चैव वध्यते ॥ १४५ ॥

एवं श्लोकद्वयोक्तवृत्तोऽलीककुतार्किकचोद्याभिनिवेशवान् अविनीतः साधारणविशेषात्मकेन कर्मणा नानसाभ्यां च द्वेषमोहाभ्यां भोगातिविषये-
च्छ्रया च व्यतिरिक्तोऽपि वध्यत इत्यभिप्रायः । मम नागमुत्रादयोऽहं चै-
वामित्यन्योन्यमुपकारोपकारकनयो योऽवस्थितः हिताहितेषु चादृष्टार्थसा-
न्दष्टिकार्थेषु च भावेषु यो विपरीतबुद्धिः सान्दष्टिक एव हिताभिमानी
अहिताभिमानी चेतन्न तथा ज्ञे च ज्ञातगि वेदार्थनिदि अज्ञे च कुतार्कि-
कादौ प्रकृतौ चात्मनि विकारे च रजस्तमोलक्षणे विशेषानभिज्ञः अतर्ध
धर्मबुद्ध्याभिमानादनाशकादाबुद्ध्युक्तो यः एववृत्तः स वध्यते इति व्या-
स्यातमेतत् ॥ १४३ — १४५ ॥

एवं मयादेव मया मयात्तान् तन्मयात्तान् तन्मयात्तान् तन्मयात्तान् तन्मयात्तान् —

आचार्योपासनं वेदशान्दस्यार्थविवेकिता ।

तत्कर्मणासनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १४६ ॥

द्वयालोकालम्भविगमः सर्वभृतात्सदर्शनम् ।

त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकापायधारणम् ॥ १४७ ॥

विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रयालस्यविसर्जनम् ।

शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वधदर्शनम् ॥ १४८ ॥

श्रीत एतन्मन्त्रं ...
 मेतानुवि । तस्य मतिः ...
 नम्यान्मतिः तस्य । तेषु ए ...
 कः पन्थेन ... ॥ १२१ ॥

वाचं वा को विजानानि पन्थः सं ...
 अतीतार्थस्मृतिः कस्य को वा स्वल्पं ज्ञानकः ॥ १२० ॥

ज्ञानार्थमेतन् ॥ १२० ॥

विज्ञानं ...
 भासुः ॥ ११९ ॥

जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिर्गुणकृतः ।
 सक्तः शब्दादिविषये कर्मणा मनना गिरा ॥ १२१ ॥
 स एवापरोक्षस्वभविन् नामैव्यभिप्रायः ॥ १२१ ॥

सिद्धिं यन्मात्रयोगेनैव ...
 कुतश्चिन्मोक्षाभिधानी च —

स सन्दिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा ।
 संप्लुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १२२ ॥

योऽसौ कुतश्चिकिर्मानां सन्दिग्धमतिमनना संप्लुतोऽवष्टब्धः सौ-
 ऽपि यदैवमतिपाण्डित्याद् विकल्पयति कर्मफलमस्ति नवेति तदा सिद्ध
 निश्चित शरीरव्यतिरिक्तमात्मान मन्यत एव । असिद्धोऽपि योगदर्शना-
 नपेक्षोऽपीत्यर्थः । यत्त्वदमुक्तं कथं महाभूतमन्यत्वे व्यतिरिक्तस्यात्मन
 शरीरतया निवन्ध इति तन्महाभूतानामप्यात्मस्वरूपत्वेनाव्यनिकित्वाद्-
 चोद्यमेव । यथानुभवानुसारेण विज्ञानात्मसत्यत्वाच्चोद्यमेवेति चेत् । न ।
 निमित्तान्तरस्य सम्भवात् ॥ १२२ ॥

१. 'त्वागमान् कि', २. 'काद' ग पाठ.

तथा हि —

मम दारसुतामात्या अहमेषामिति स्थितः ।
हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १४३ ॥
ज्ञेज्ञे च प्रकृतौ चैव विकारे चाविशेषवान् ।
अनाशकाग्निप्रवेशजलप्रपतनोद्यत्सी ॥ १४४ ॥
एवं वृत्तोऽविनीतात्मा त्रितथाभिनिवेशवान् ।
कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव वध्यते ॥ १४५ ॥

एव श्लोकद्वयोक्तवृत्तोऽलीककुताकिंकचोत्राभिनिवेशवान् अविनीतः
साधारणविशेषात्मकेन कर्मणा मानसान्यां च द्वेषमोहाभ्यां भोगानिविषये-
च्छया च व्यतिष्ठितोऽपि वध्यत इत्यभिप्रायः । मम दारमुत्रादयोऽह चै-
षामित्यन्योन्यमुपकारोपकारकतया योऽवस्थितः हिताहितेषु चाद्यष्टार्थमा-
न्द्यष्टिकार्थेषु च भावेषु यो विपरीतबुद्धिः मान्दष्टिक एव हिताभिमानो
अहिताभिमानो चेतन्न तथा ज्ञे च ज्ञानविषयनिदि अने च कुताकिं-
कादौ प्रकृतौ चान्भनि विकारे च रजस्तमोलक्षणे विशेषानभिज्ञः अत ए
धर्ममुद्ध्यभिमानादनाशकादावुत्तो यः एववृत्तः न वध्यते इति व्या-
ख्यानमेतन् ॥ १४३ — १४५ ॥

एवमपि तत्रान्ये चतुर्थादौ ।

आचार्योपासनं वेदशास्त्रस्यार्थविवेकिता ।
तत्कर्मणानुष्ठानं सद्गुरुः सद्गुरुः शुभाः ॥ १४६ ॥
ज्वालालोकालम्बविगमः तद्वसूनात्सद्वर्जनम् ।
त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णवापायदारणम् ॥ १४७ ॥
विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रालम्बविगर्जनम् ।
नरीरपरिनिग्नानं प्रवृत्तिव्यवर्जनम् ॥ १४८ ॥

नथा हि —

मम दारसुतामात्या अहन्नेषामिति स्थितः ।

हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १४३ ॥

ज्ञेज्ञे च प्रकृतौ चैव विकारे चाविशेषवान् ।

अनाशकाग्निप्रवेशजलप्रपतनोद्यसी ॥ १४४ ॥

एवं वृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ।

कर्मणा द्वेषमोहाभ्यासिच्छया चैव बध्यते ॥ १४५ ॥

एव श्लोकद्वयोक्तवृत्तोऽलीककुताकिंकचोद्यानिनिवेशवान् अविनीतः साधारणविशेषात्मकेन कर्मणा नानसाभ्यां च द्वेषमोहाभ्यां भोगातिविषयेच्छया च व्यतिक्तोऽपि बध्यत इत्यभिप्रायः । मम जगुत्रादयोऽहं चैषामित्येन्योन्यमुपकार्योपकारकनयो योऽवस्थितः हिताहितेषु चादृष्टार्थसान्द्रष्टिकार्थेषु च भावेषु यो विपरीतबुद्धिः सान्द्रष्टिक एव हिताभिमानी अहिताभिमानी चेतत्र तया ज्ञे च ज्ञातरि वेदार्थविदि अज्ञे च कुताकिंकादौ प्रकृतौ चात्मनि विकारे च रजस्तमोलक्षणे विगेषानभिज्ञः अतर्ध्वधर्मबुद्ध्याभिमानादनाशकादावुद्युक्तो यः एवंवृत्तः स बध्यते इति व्याख्यातमेतत् ॥ १४३ — १४५ ॥

एवमनन्तरं संतारस्य प्रकृत्या चतुर्धर्मप्रसंगेऽप्येवम् —

आचार्योपासनं वेदज्ञानस्यार्थविवेकिता ।

तत्कर्मणासनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १४६ ॥

द्वयालोकालम्भविगमः सर्वभृतात्मदर्शनम् ।

त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकापायधारणम् ॥ १४७ ॥

विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रयालस्यद्विसर्जनम् ।

शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वयदर्शनम् ॥ १४८ ॥

यथैव ह्यनुभूयमानत्वान्महाभूतानि पृथिव्यादीनि मन्यन्ति एव-
मेवानुभवितृत्वादात्मापि सत्य एवेत्यभिप्रायः । अन्यथा हि भूतवर्गं न-
नस्यानुभवितारमन्तरेण एकेनाक्षणा दृष्टं पुनस्तदेवदं पूर्वदृष्टमित्यन्यतस्त-
कः पश्येत् कोऽनुसन्दध्यादित्यभिप्रायः ॥ १३० ॥

एतदेव भूय. स्पष्टयति —

वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम् ।
अतीतार्थस्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥ १४० ॥
प्रपञ्चार्थमेतत् ॥ १४० ॥

अपिचानुभवत एवान्ततत्त्वावगम किमत्र युक्त्या प्रयोज्यम् । यो ह्यनुसन्दध-
भ्यामुपहतचेता —

जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहङ्कृतः ।
सक्तः शब्दादिविषये कर्मणा सनस्ता गिरा ॥ १४१ ॥
स एवापरोक्षस्वसंवित् नात्मत्याभिप्रायः ॥ १४१ ॥

किञ्च यन्नावद्योगवर्गनिष्ठ. स निर्विकल्पमपरोक्षमद्वयं ब्रह्मावबुध्यत एव । उदनेर्द-
नुनाकिंक्रचोद्याभिसानी च —

स सन्दिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा ।
संप्लुतः सिद्धसात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १४२ ॥

योऽसौ कुतार्किकमानी सन्दिग्धमतिस्तममा संप्लुतोऽवद्वयः यो-
ऽपि यदैवमतिपाण्डित्याद् विकल्पयति कर्मफलमस्ति नवेति तदा सिद्धं
निश्चितं शरीरव्यतिरिक्तमान्मानं मन्यत एव । असिद्धोऽपि योगेऽन्या-
नपेक्षोऽपीत्यर्थः । यत्त्विदमुक्तं कथं महाभूतसत्यत्वं व्यतिरिक्तस्यान्त-
शरीरतया निवन्ध इति तन्महाभूतानामप्यात्मस्वरूपत्वेनाव्यतिरेकिवा-
चोद्यमेव । यथानुभवानुसारेण विज्ञानात्मसत्यत्वाच्चोद्यमेवेति चेत् । न ।
निमित्तान्तरस्य सम्भवात् ॥ १४२ ॥

तथा हि —

मम दारसुतामात्या अहमेपासिति स्थितः ।
हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १४३ ॥
ज्ञेऽज्ञे च प्रकृतौ चैव विकारे चाविशेषवान् ।
अनाशकान्निप्रवेशजलप्रपतनोद्यमी ॥ १४४ ॥
एवं वृत्तोऽविनीतात्मना वितथाभिनिवेशवान् ।
कर्मणा द्वेषमोहाभ्यासिच्छया चैव वध्यते ॥ १४५ ॥

एव श्लोकद्वयोक्तवृत्तोऽलीककुतार्किकचोद्याभिनिवेशवान् अविनीतः साधारणविशेषात्मकेन कर्मणा नानसाभ्यां च द्वेषमोहाभ्यां भोगातिविषयेच्छया च व्यतिरेक्तोऽपि वध्यत इत्यभिप्रायः । मम दारसुतादयोऽह चैपानिसंन्योन्यमुपकार्योपकारकृतयो योऽवस्थितः हिताहितेषु चादृष्टार्थसान्द्रष्टिकार्थेषु च भावेषु यो विपरीतबुद्धिः सान्द्रष्टिक एव हिताभिमानी अहिताभिमानी चेतस्य तथा ज्ञे च ज्ञातरि वेदार्थनिदि अज्ञे च कुतार्किकार्थो प्रकृतौ चात्मनि विकारे च रजस्तमोलक्षणे विशेषानभिज्ञः अतर्था धर्मबुद्ध्याभिमानादानाशकादाहुमुक्तो यः एवंवृत्तः स वध्यते इति व्याख्यातमेतत् ॥ १४३ — १४५ ॥

एवमज्ञानेन मया ज्ञेन प्रकृत्या तदुक्तं चन्द्रमोहादिवेग —

आचार्योपासनं वेदशास्त्रस्यार्थविवेकिता ।
तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १४६ ॥
द्वयालोकालम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम् ।
त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकापायधारणम् ॥ १४७ ॥
विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रयालस्यदिसर्जनम् ।
शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वधदर्शनम् ॥ १४८ ॥

१. 'कार्यं च सदा' = 'स्विकृतं', ३. 'विपरीतं सदा' ४. 'मया'
५. 'सदा' ६. 'विपरीतं सदा' ७. 'सदा' ८. 'च सदा' ९. 'सदा'
१०. 'स्वादिभ्यां', 'व ॥' स. पाठ

यथैव ह्यनुभूयमानत्वान्महाभूतानि पृथिव्यादीनि मन्याति एव-
मेवानुभवितृत्वादात्मापि सत्य एवेत्याभिप्रायः । अन्यथा हि भूतधर्मज्ञे-
नस्यानुभवितारमन्तरेण एकेनाक्षणा दृष्टं पुनस्तदेवदं पूर्वदृष्टमित्यन्यत्तासा-
कः पश्येत् कौऽनुसन्दध्यादित्यभिप्रायः ॥ १३९ ॥

एतदेव भयः स्पष्टयति —

वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम् ।
अतीतार्थस्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥ १४० ॥

प्रपञ्चार्थमेतत् ॥ १४० ॥

अपिचानुभवत एवात्मनत्त्वावगम किमत्र युक्त्या प्रयोजनम् । यो ह्ययं रज्ज्म-
भ्यामुपपद्यते चेता —

जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहङ्कृतः ।
सक्तः शब्दादिविषये कर्मणा मनसा गिरा ॥ १४१ ॥
स एवापरोक्षस्वसंवित् नात्मैव्यभिप्रायः ॥ १४१ ॥

किञ्च यस्तावद्योगमसिद्ध स निर्विकल्पमपरोक्षमद्रव्यं ब्रह्मावबुध्यत एव । इतरेऽपि
कुतार्किकचोद्याभिमानी च —

स सन्दिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा ।
संप्लुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १४२ ॥

योऽसौ कुतार्किकमानी सन्दिग्धमतिस्तमसा संप्लुतोऽवष्टब्धः सो-
ऽपि यदैवमतिपाण्डित्याद् विकल्पयति कर्मफलमस्ति नवेति तदा सिद्ध
निश्चितं शरीरव्यतिरिक्तमात्मानं मन्यत एव । असिद्धोऽपि योगदर्शन-
नपेक्षोऽपीत्यर्थः । यत्त्विदमुक्तं कथं महाभूतसत्यत्वे व्यतिरिक्तस्वात्मन
शरीरतया निबन्ध इति तन्महाभूतानामप्यात्मस्वरूपत्वेनाव्यतिरेकित्वा-
चोद्यमेव । यथानुभवानुसारेण विज्ञानात्मसत्यत्वाच्चोद्यमेवेति चेत् । न ।
निमित्तान्तरस्य सम्भवात् ॥ १४२ ॥

तथा हि —

सम दारसुतामात्या अहन्नेपासिति स्थितः ।

हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १४३ ॥

जेऽज्ञे च प्रकृतौ चैव विकारे चाविशेषवान् ।

अनाशकाग्निप्रवेशजलप्रपतनोद्यमी ॥ १४४ ॥

एवं वृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ।

कर्मणा द्वेषमोहाभ्यासिच्छया चैव वध्यते ॥ १४५ ॥

एव श्लोकद्वयोक्तवृत्तोऽलीककुनाकिंकचोद्यानिगोषवान् अविनीतः साधारणविशेषात्मकेन कर्मणा मानसाभ्यां च द्वेषमोहाभ्यां भोगानिविषयेच्छया च व्यतिष्ठितोऽपि वध्यत इत्यभिप्रायः । सप्त तान्मुत्रादयोऽह चैपामित्येन्यान्यमुपकार्योपकारकतयो योऽव्यग्रितः । हिताहितेषु चादृष्टान्मा-
न्दृष्टिभेदेषु च भावेषु यो विपरीतबुद्धिः मान्दृष्टि एव हिताभिमाना
अहिताभिमानौ चेतत्र तथा जे च जातगि वेदार्थनिदि अज्ञे च मुनाकि-
कादौ प्रकृतौ चात्मानि विकारे च रजस्तमोत्क्षणे विगेषानभिज्ञः अत र्
धर्मवृद्धप्रभिमानादनाशकादाहुक्तो यः एववृत्तः न वध्यते इति व्या-
ख्यानमेतत् ॥ १४३ — १४५ ॥

एतन्मार्गोऽस्ति यत्तन्मार्गः कर्मणः प्रथमः ।

आचार्योपासनं वेदज्ञानस्यार्थदिवेदिना ।

तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः नानिर्गिरः शुभाः ॥ १४६ ॥

तृपालोऽलम्भविगमः सर्वभूतात्सदर्शनम् ।

त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णव्रतपात्रधारणम् ॥ १४७ ॥

विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्त्रपालन्यविवर्जनम् ।

शरीरपरिन्तन्दानं प्रवृत्तिष्वदर्शनम् ॥ १४८ ॥

२५

- मम दारमुतासात्या अहनेदः...
- हिताहितेषु भावेण विपर्ययन्ति...
- हेतुं च प्रकृतौ चैव विज्ञाने कर्तव्यं...
- अनाशकामिप्रवेगजन् प्रयत्ननाशनं...
- एवं कृतो ज्वलितात्मा तिलधामि...
- कर्मणा देयदेवताभ्याश्चिन्तय्या...

उपसंहारार्थं श्लोकः । भरतो नटः स यथा स्वां तनु भूमिकाविशेषानुसारेण वर्णैर्वर्तयति, एवं कर्मजोऽपि विज्ञानात्मा नानाविधानि शुभाशुभानि कर्माणि कुर्वन् विचित्रामु योनिषु संभूतिं निर्वर्तयतीत्यर्थः ॥ १५२ ॥

ननु च जातिस्मरत्वेऽयविकलाङ्गस्यैव धर्माद्यनुष्ठानसामर्थ्यान्तत्रैव तावदुपायो वक्तव्यः । अन्ये । नात्रोपायाभिधाननुपयुज्यते, स्वाभाविकत्वाद्भिकलाङ्गताया । तथा हि --

कालकर्मात्मबीजानां दोषैर्मर्तुस्तथैव च ।

गर्भस्य वैकृतं दृष्टं नाङ्गहानं हि जन्मतः ॥ १५३ ॥

कालदोषः प्रतिपिद्धरात्र्युपगमादिकः । गर्भाधानादिकर्मणि वैगुण्यमक्रिया वा कर्मदोषः । अनिष्टस्त्रयन्तराभिध्यानादिकस्त्वात्मदोषः । अल्पत्वादिको बीजदोषः । परपुरुषाभिध्यानं मातृदोषः । एवमादिभिर्दोषैर्गर्भविक्रिया वैरूप्यं, नतु जन्मतः स्वभावतोऽङ्गहानमित्यभिप्रायः ॥ १५३ ॥

यत्स्वदनुक्तं कथमधरस्य अत्र । सनारापनिर्गति, अत्रोच्यते --

अहङ्कारेण मनसा नत्या कर्मफलेन च ।

शरीरेण च नात्मायं मुक्तपूर्वः कदाचन ॥ १५४ ॥

अन्य एव एतौ नित्यमवस्थितः परमानन्दरूपः परमात्मा । अयत्वन्य एव । तदविभागेऽप्यनादितयैवावच्छिन्नो विज्ञानात्माहङ्कारादिभिः शरीरेण च न विसृक्तः । तस्यैवं चायं परब्रह्मभिदप्राप्त्यर्थो भगवत आश्रायस्य प्रयत्नः ॥ १५४ ॥

इति च परप्राप्त्यवशेनानागमं चक्षि परं नोभिरात्मा विगतं तदादेतदुच्यते --

दाता सत्यः क्षमी प्राज्ञः शुभकर्मा जितेन्द्रियः ।

तपस्वी योगशीलश्च न रोगैः परिभूयते ॥ १५५ ॥

निगदोक्तः श्लोकः ॥ १५५ ॥

प्रायश्चित्तस्य चतुर्थः अध्यायः । यतिधर्मपकरणं चतुर्थम् । —

उर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो स्थित्वा सूर्यमण्डलम् ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥ १५८ ॥

यतिधर्मपकरणं चतुर्थम् । यतिधर्मपकरणं चतुर्थम् । —

यदस्यान्यद् रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ।

तेन देवनिकायानां स धासानि प्रपद्यते ॥ १५९ ॥

वस्त्राद्यो देवनिकायाः । रपष्टमन्यत् ॥ १६९ ॥

यतिधर्मपकरणं चतुर्थम् । यतिधर्मपकरणं चतुर्थम् । —

येऽनेककपाश्चाधस्ताद् रश्मयोऽस्य सृष्टुप्रभाः ।

इह कर्षोपभोगार्थास्तैश्च सञ्चरतेऽवशः ॥ १६० ॥

वेदाद्युपायासंभवेऽपि जन्ममरणादिभिरपि निमित्तशकुनज्ञानादिभिरपि मन्त्रौषधिवलैरपि, न त्वसंभाव्योपायतयात्मज्ञानाय शैथिल्यं कार्यम् । अवश्यं चात्मज्ञान कार्यमित्येवम्परत्वादारम्भस्य । न मन्त्रौषध्यादावत्य-
भिनिवेशः कार्यः । वेदैस्तत्त्वज्ञानोपायभूतैः, शान्त्रैः व्याकरणादिभिः शान्त्रैः, सविज्ञानैः विविधेतिहासादिज्ञानसहितैः । जन्मना इहावधारणाशक्ता-
वन्येनापि जन्मनेत्यर्थः । आमरणेन च यावज्जीवमत्यभियोगेनेत्यर्थः । चशब्दो जन्मान्तरशतैरप्यपराभङ्गप्रदर्शनार्थः । आध्या महत्यापि मनः-
पीडया । गत्या देशान्तरगमनेन । अगत्या एकावस्थानतया । तथाशब्द-
शैवंभूतप्रकारोन्तरार्थः । सत्येनैकात्म्यदर्शनेन । अनुतेन चतुर्भुजादिक-
ल्पितोपासनाप्रकारेण । श्रेयसा पारिव्राज्येन । सुखदुःखाभ्यां कर्मभिश्च
शुभाशुभैरिति चशब्देन सुखादीनां समुच्चयाद् गार्हस्थ्येनेत्यर्थः । सुखं
गन्धमाल्यादिसेवनम्, असुखं यमनियमावस्थिति, शुभं कर्नाग्निहोत्रादि-
अशुभं कर्म सर्वस्वारादि विहितत्वेऽपि मरणसंवन्वाद्शुभत्वम्, अमाम-
र्थ्यं च ज्ञानक्षमशरीरान्तरोत्पादकत्वात् प्रकृतोपयोगित्वम् । निमित्ता-
दिज्ञानैश्च अन्युदयकालमुपलक्ष्यानिर्वेदेन पुनः पुनः प्रवृत्त्यर्थं निमित्तं
दक्षिणाक्षिस्पन्दनादि उदगयनादि च । शकुनज्ञानं वायसरुतादिज्ञानम् ।
ग्रहसंयोगश्चन्द्रबलादिः । तारानक्षत्रमन्चारः क्रूरग्रहैर्जन्मनक्षत्राद्यपीडनम् ।
जलजानि तीर्थयात्रादीनि । स्वप्नजानीष्टस्वप्नदर्शनानि । अपिशब्दः पूर्वव-
दुपायत्वसंभावनार्थः । आकाशादिभिश्च परमार्थतः पुराणदर्शनानुसारेणो-
त्पन्नैर्जायमानैस्तिमिरैश्च तदनुसारेणैवादित्यरूपात्मतत्त्वावरोधकैः तथैव
तदुक्तप्रकारेणैवापनीयमानैः । तद्दर्शनादेव च मन्वन्तरयुगादिप्राप्त्या काल-
चक्रज्ञानेनापि । प्रज्ञार्थैर्येहेतुभिर्मन्त्रौषधिवलैर्वित्तात्मानम् । कथंलक्षणं,
विद्यमानं मदा विद्यमानं कालत्रयपरामर्शान्यमित्यर्थः । कारणं जगत्
इत्युक्तार्थमेतत् । न चायमनिपेक्ष क्वलागमिकत्वमात्रेण श्रद्धेय आ-
त्मलक्षणोऽर्थः, किं तर्हि, प्रमाणान्तरमत्रोक्तमेव “महाभूतानि मत्यानि
यथान्नापि तथैव” न्यत्र ॥ १६१—१६४ ॥

१. 'वि च त्र', २ 'स्वप्नमा' ग पाठ ३ 'तैश्च व्या', ४ 'वि इत्यग्ने'

५ 'तदनुसारेणैवा', ६ 'दि कथानि । स्व' न पाठ

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि । एषामर्था रूपादयः । अहङ्कारः प्रत्य-
गात्मन्यवमर्शोऽन्यकारणासंमृष्टो बुद्धिनिमित्तकः । बुद्धिरनुभवहेतुफला-
क्रिया । चशब्दादव्यक्तं प्रधानाख्यं, तच्च न सांख्याभिमतं सत्त्वादिगुण-
साम्यावस्थात्मकं, किन्तर्हि जगत्कारणभूतं साधारणात्मकम् । तदुक्तं—
“यो द्रव्यदेवतात्यागसंभूतो रस” इत्यत्र । सत्त्वादीनां त्वात्मगुणत्वमेव ।
स्पष्टमन्यत् ॥ १६८ ॥

एतच्चतुर्विंशतितत्त्वात्मकं यत्र क्षेत्रम्—

अव्यक्त आत्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगद्यते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां सन्नसन् सदसच्च सः ॥ १६९ ॥

अस्य चतुर्विंशतितत्त्वात्मकस्य वेत्ताधिष्ठातृत्वेन फलभोक्तृत्वा-
चेष्टरोऽव्यक्तं च कर्मण्यवस्थितः कर्मावबद्धो यः क्षेत्रज्ञ इत्येव ब्रह्मविधिः
स निगद्यते । तथाच व्यासः—

“एतद् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः”

इति । यद्वा आत्मविशेषणत्वेनाव्यक्त इत्येतद्योजनीयम् । अव्यक्तो रू-
पाद्यसंसृष्ट इत्यर्थः । सर्वभावानां तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञात्मकानां य ईश्वरः स पर-
मात्मा इत्येवमनयोर्भेदः । भूतशब्दो भावमात्रतया क्षेत्रज्ञवचनोऽपि । य-
श्चायं परमात्मा सन् असन् सदसच्च, सः सन् क्षेत्रज्ञतया असन् परमा-
त्मरूपतया सदसदित्येव व्यपदेशात् । परमार्थतस्तु यत् सदसच्च यत् त-
त्सर्वं स एव सदमदात्मकः, तथैवोपलम्भात् । तथाचाम्नायः— “द्वे वा
व ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चामूर्ते चे”ति ॥ १६९ ॥

इदानीं क्षेत्रज्ञोत्पत्तिक्रमं दर्शयति—

बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्तात् ततोऽहङ्कारसंभवः ।

तस्मात्त्वादीनि जायन्ते एकोत्तरगुणानि तु ॥ १७० ॥

मुमुक्षावस्थायामेव तावत् सर्वविज्ञानमहाप्रलये मन्यव्यक्तादुपभो-
गनिमित्तान् कर्मणः सकाशाद् बुद्धेरुत्पत्तिः । ततश्च प्रबोधात् प्रत्यगा-

१. 'त' क स पाठ २. 'भ्या-स', ३. 'तमा' ट पाठः ४. 'न व
सद स' ५. 'सं स', ६. 'वमादि योज' ७. 'इत्ता', ८. 'स' स. पाठ.

इदानीं परमात्मनोऽप्युपदेशः ।

अनादिमानादिमांशं च एष पुत्रवः परः ।

लिङ्गेन्द्रियैरुपग्राह्यः सविकार उदाहृतः ॥ १७४ ॥

महदादिभिर्निर्जायै, अत्र यथाप्युपदेशः तादादिमान् क्षेत्र-
यश्चानादिरकल्पः परमान्मा उभयस्वरूपाह्निन्द्रियोपगमात्तया उदाहृतः ।
स एष भगवानुभयप्रकार गद्गदान्मना विशरूप परमान्मैवंन्यवगन्-
व्यम् । नात्र व्यामोहः कार्य इत्यभिप्रायः । लिङ्गादीन्गद्गदारादीन्मान-
विषयत्वेन, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि प्रकृतिविषयत्वेनेत्येवं योजना ॥ १७४ ॥

यथायं क्षेत्ररचना प्रतिभास्यते, इन्द्रियेणैव तादादिमांशस्यैव उदाहरण-
समाह—

पितृयाणोऽजवीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरम् ।

तेनाग्निहोत्रिणो यान्ति प्रजाकामा दिवं प्रति ॥ १७५ ॥

“यदस्यान्यद्रश्मिगतमि”त्याद्यनन्तर मार्गाभिधानं, तस्यैवदमुपल-
क्षणत्वेन बाह्यमार्ग(मु?उ)च्यते — यदेतदजवीथ्यगस्त्ययोरन्तरं स पितृ-
याणः पन्थाः । तेनाग्निहोत्रिण प्रजाकामाः कर्ममात्रनिष्ठाः संवत्सरोपासका
यान्ति । एवं मार्गान्तरेऽपि योज्यम् । पुराणे हि भगवतः सवितुर्वह्नी
वीथ्यो दिवि पद्दतयः श्रूयन्ते । तत्रागस्त्यस्यानन्तरा अजवीथी । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ १७५ ॥

किञ्च—

येऽपि दानपराः सम्यगष्टाभिश्च गुणैर्युताः ।

तेऽपि तेनैव गच्छन्ति सत्यव्रतपरायणाः ॥ १७६ ॥

दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूयेत्यादयोऽष्टावात्मगुणाः । प्रसिद्धम-
न्यत् ॥ १७६ ॥

यश्चानेन मार्गेण युक्तो, तत्र—

अष्टाशीतिसहस्राणि मुनयो गृहमेधिनः ।

पुनरावर्तिनो बीजभूता धर्मप्रवर्तकाः ॥ १७७ ॥

निष्ठन्तीति शेषः । तस्यां हि जनस्थानसन्नायां दिवि गृहमेधिनो
गृहस्थाः कर्मणाग्निहोत्रादिना लोकाजितः संसारवीजभूताः प्रलीयमानधर्मो-
द्धारप्रवर्तकाः अष्टाशीतिसहस्रास्तत्परिनाषा अग्निहोत्रादिना तत्र यान्ति ।
पुनर्धर्मप्रवर्तनायेहाभिमुख्येन वर्तन्त इत्येवं तत्प्रवर्तकाः पुनरावर्तिन इति
न्याख्येयम् ॥ १७७ ॥

देवयानेनैवेव मार्गेण—

सप्तर्षिनागवीथ्योस्तु देवलोकं समाश्रिताः ।

तावन्त एव मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः ॥ १७८ ॥

अयमपि पूर्ववत् ॥ १७८ ॥

सप्तर्षिनागवीथ्योरन्तरमेव न योऽत्र लोकः —

तपसा ब्रह्मचर्येण संगत्यागेन सैधया ।

यातास्तद्भावतिष्ठन्ति यावदाकृतसंश्रवम् ॥ १७९ ॥

नृच इति चिन्तात् वेदस्य प्रमाणात्तरस्य चाभावात्किमूत्तरमिदं न त्रिनिपत्त
लभ्यते, मन्त्रं, यदि तद्योर्ध्वं प्रव वेदस्य प्रमाणात् एव द् । एतदेव तु प्रमाणात्तरस्य
एव —

यतो वेदाः पुराणं च विद्योपनिषदस्तथा ।

श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यत्किञ्चिद्वाङ्मयं क्वचित् ।

वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दमः ।

श्रद्धोपवास्तसानत्यसात्मनो ज्ञानहेतवः ॥ १८१ ॥

को हि परार्थे बुद्धिर्गाम्य कर्मान् । ततः शब्दो एव कार्ये, न भान्येभ्यः
 कथिद्वान्मनोऽर्थात्तत्र शब्दपञ्चानादिति तदेव चार्थमभिप्रेतम् । तत्र
 पारमार्थिकं तत्रैव भगवतो वेदस्य प्रामाण्यम् । तत्राचार्यः — “नदत्त
 दि भूतं भवन्तं भविष्यन्ममित्यनेनैवा विद्यतम् । अस्तोऽप्यगमिभुमि”ति ।
 एवंजातीयकम्, आत्मस्वरूपमित्यर्थः । तत्रानेन्द्रियान्तरप्रतिबन्धात्तत्र
 यैवोपपद्यते “नान्यत्किञ्चनेन्द्रियमि”ति । अथवा हि त्रियर्षे तन्प्राप्त्यभावा-
 दाकस्मिन् एव प्रतिषेधः स्यात् । अतो ब्रह्मस्वरूप एवात्मनस्य प्रामाण्यं
 स्यात् । तदेव च पारमार्थिकं नियोगवत्तन् । यत्, अग्निहोत्रादिकार्या-
 वचोपधनं, तद् भवान्तरनात्कार्यतया तद्वेदविद्वानि प्राप्नुवामस्वन्तं तदु-
 यतयैव प्रमाणान्तराविषयतया कार्यव्यपदेशभाविष्यत्वमेवम् । एवं चेन्मा-
 र्गादिस्वरूपप्रतिपादनेऽप्यविरुद्धं कार्यव्यपदेशित्यमित्येपा द्विक् । तदर्थ-
 यति — यतो वेदाः पुराणं चेत्येवमादयः सर्व एवात्मनो ज्ञानहेतवः, श-
 ब्दप्रवृत्तेस्तत्परतयैव व्युत्पत्त्यवधारणान् । ततः स्वरूपेऽप्यव्याहृतं प्रामा-
 ण्यं वेदस्य । अतश्च मार्गादिस्मृतेरप्यनवयं वेदमूलत्वमित्यभिप्रायः । पुरा-
 णं चेतीतिहासार्थश्चशब्दः । विद्या मीमांसादिका । उपनिषदां पृथग्वचनं
 वेदभागान्तरस्य तादर्थ्यप्रदर्शनार्थम् । तथा श्लोकाः उपनिषत्सूत्रमथानी-
 या मन्त्रा एव । “तदप्येते श्लोकाः — अणुः पन्था विततः पुराण” इत्या-
 दिकाः । उपनिषत्सूत्रताप्रतिपत्त्यर्थमेव च तेषां पृथग्वचनम् । तद्विवरणार्था-
 न्येव चार्थवादादिवाक्यानि भाष्याणि । प्राधान्याच्चायमुपनिषदामतिप्रपञ्चः ।
 किञ्च यत्किञ्चिद्वाङ्मयं कचिदिति । लोके ह्यप्यात्मपरतयैव शब्दव्युत्पत्ति-
 रित्यर्थः । एवञ्च वेदानुवचनादिस्तादर्थ्येनैव चातुराश्रम्यप्रयासः । तथा-
 म्नायः — “तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्तत्यादि । गुरुक्त-
 स्यानुपाठो वेदानुवचनम् । आद्यं ब्रह्मचर्यम् । यज्ञा इति गार्हस्थ्योपलक्ष-
 णम् । ब्रह्मचर्यं नैष्ठिकत्वम् । तपो दम इति वानप्रस्थत्वम् । श्रद्धोपवाससा-
 तत्यमिति पारिव्राज्यं, “अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्तम्” इति वचनात् । लघ्वश-
 नार्थो वायुमुपवासशब्दः । व्याख्यातमतन्यत् ॥ १८०, १८१ ॥

यतश्चैतदेवम् अत —

स ह्याश्रमेर्निदिध्यास्यः समस्तैरेवमेव तु ।

सर्वारम्भाणां तत्परत्वादित्यभिप्रायः ।

किञ्च —

द्रष्टव्यस्त्वथ सन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ॥१८२॥

द्विजातिवचनं द्वितीयस्योपनयनजन्मनस्तादर्थ्यप्रदर्शनार्थम् । द्रष्टव्यः प्रत्यक्षादिना । श्रोतव्य आगमात् । सन्तव्यस्तर्केण । क्रमभेदश्छन्दो-
नुरोधात् । निदिध्यास्यः साक्षात्कर्तुं योगमार्गेण ॥ १८२ ॥

पूर्वोक्तमार्गद्वयानुसारिणश्च —

य एवमेतं विदन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः ।

उपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया पर्या युताः ॥१८३॥

अरण्यमेवारण्यकम् । एवं विदन्तीति प्रक्रमानुसारादिह हिरण्यगर्भा-
ध्वान्तरं ब्रह्मस्वरूपम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १८३ ॥

ये चैव विदुः —

क्रमात् ते सम्भवन्त्यर्चिरहःशुक्लं तथोत्तरम् ।

अयनं देवलोकं च सत्रितारं तवैद्युतम् ॥ १८४ ॥

ततस्तान् पुरुषोऽभ्येत्य मानसो ब्रह्मलौकिकान् ।

करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ॥ १८५ ॥

अर्चिरादिमार्गोऽयं परमात्मविषयो यथोपाननासामर्थ्यं क्रमेणाने-
कविधलोकजयहेतुः पौराणिकैः प्रपञ्चितः । वैद्युत इन्द्रो मानसादेभिध्या-
नात् संस्तुतः । अयमेवान्तरात्मा मानसः पुरुषः । अनागमन चात्र तद्भा-
वापत्तिः । इह ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिनि विकारे पुनरावृत्त्यभावः । स्पष्टम-
न्यत् ॥ १८४, १८५ ॥

अजदीधिमार्गोवस्थित्वा न —

यज्ञेन तपसा दानैर्ये हि स्वर्गजितो नराः ।

धूमं निशां कृष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च ॥ १८६ ॥

१. 'यन्त' न पाठ. २. 'द' 'द' न पाठ. ३. 'नि' न पाठ.
५. 'दक्षिण' न पाठ.

विद्वान्, न तस्मात् न तं तदु ज्ञेयं नरीम् ।

नान्यत् न तस्मात् न तं तदु ज्ञेयं नरीम् ॥ १८३ ॥

नान्यत् न तस्मात् न तं तदु ज्ञेयं नरीम् ।
नान्यत् न तस्मात् न तं तदु ज्ञेयं नरीम् ।
नान्यत् न तस्मात् न तं तदु ज्ञेयं नरीम् ॥ १८६, १८७ ॥

एतद् यो न विद्वान्स्वप्ति शर्मण्यित्यन्वयः ।

दन्वशुकः एतद् यो न विद्वान्स्वप्ति शर्मण्यित्यन्वयः ॥ १८८ ॥

दन्वशुकः एतद् यो न विद्वान्स्वप्ति शर्मण्यित्यन्वयः ।
दन्वशुकः एतद् यो न विद्वान्स्वप्ति शर्मण्यित्यन्वयः ॥ १८८ ॥

उत्तमानं विद्वान्स्वप्ति शर्मण्यित्यन्वयः

उत्तमानं विद्वान्स्वप्ति शर्मण्यित्यन्वयः ।

उत्तमानं विद्वान्स्वप्ति शर्मण्यित्यन्वयः ॥ १८९ ॥

विद्वान्स्वप्ति शर्मण्यित्यन्वयः ।

विद्वान्स्वप्ति शर्मण्यित्यन्वयः ॥ १९० ॥

स्वप्ति शर्मण्यित्यन्वयः ।

स्वप्ति शर्मण्यित्यन्वयः ॥ १९१ ॥

योगशास्त्रान्तरागन्तान् प्राणादानो रचक्रादिलक्षणोऽवसेयः । स-
ष्टमन्यत् । एते च पञ्चमनादयो मनःसमाधानहेतुत्वेनार्थप्राप्ता एव योग-
शास्त्रतया नियम्यन्ते । अतश्चान्यथाप्येकाग्रता न विनश्यति इति केचित् ।
तथाच दक्षेणोक्तं — 'न च पञ्चमनोद्वेगः' इत्यादि । तदु नियम-
कत्वाच्छास्त्रस्यायुक्तमेव । दक्षवचनं त्विन्द्रियजयप्रसंगार्थत्वादेविरुद्धम्
॥ १८९ — १९१ ॥

१ 'न च' ग. पाठ. २. 'न च', ३. 'न च', ४. 'न च',
५. 'न च', ६. 'न च', ७. 'न च', ८. 'न च' ग. पाठ.

प्राणायामैश्चात्मानं मनोध —

ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवन् प्रभुः ।

धारयेत् तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुधः ॥ १९२ ॥

योऽसौ हृदये दीपवदनन्यप्रकारयः सर्वस्य प्रकारकत्वेनावरियतः परमात्मापरतवाद्यप्रपञ्चः, स एव ध्येयः । हृदये चावस्थितो ज्ञानश्रवणमननादिभिर्निदिध्यास्यतया यैस्तत्रावस्थितस्तद्विषयत्वेनापास्तभेदां धारणां प्रसख्यानादिकां धारयन्तुभयात्मकस्यापि वस्तवः कैवल्यात्मकतयैव तत्रात्मानं धारयेद् बुधः प्रतिपन्नोभयात्कान्तर्यागिरूपवस्तवत्वेन परब्रह्मोपरतध्यातृध्येयात्मस्वरूपात्मनात्मानं तत्र धारयन् चात्मानप्रकृतमनयमपुनरावृत्तम् अपरोक्षमानन्दमपास्ताखिलव्यपदेशं पश्यदित्यादिप्रपञ्चीयम् ॥ १९२ ॥

प्रतिपन्नान्तर्यागिरूपवस्तवस्य चोपरिष्ठस्य तत्रात्मनां विषयत्वेन मनोव्यपदेशोपरतध्यातृध्येयात्मस्वरूपवस्तवत्वेनात्मनात्मानं धारयन् चात्मानप्रकृतमनयमपुनरावृत्तम् अपरोक्षमानन्दमपास्ताखिलव्यपदेशं पश्यदित्यादिप्रपञ्चीयम् ॥ १९२ ॥

अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रौतज्ञानं तथा ।

निजं शरीरमुत्सृज्य परकायं ज्ञेयतन्म् ॥ १९३ ॥

अर्धानां छन्दतः स्मृष्टिर्योगसिद्धिरनु तज्जगत् ।

सिद्धे योगे त्यजन् देहमज्ञतत्तया कल्पते ॥ १९३ ॥

नमुत्पादनं वा । स्पष्टमन्यत् । एवञ्चान्तर्ग्राम्यात्मना सिद्धे योगे त्यजंस्तथा
परावरभावात्मकध्ययध्यातृव्यपदेशभाक्त्वेन देहं परं ब्रह्मरूपतया अमृत-
त्वायापुनरावृत्तये कल्पते वदत इत्यर्थः ॥ १९३, १९४ ॥

एवमेतन्प्राप्तिपर्यन्तं पारित्राज्यसुक्तं विदुद्वननत्त्वाना तत्त्वविदाम् । यन्मन्त्र मनोवाक्य-
यिकानामन्यतमदोषेणानमर्थ , तं प्रतीममन्यं पारित्राज्यप्रकारभेदमाह —

अथवाप्यभ्यसन् वेदं न्यस्तकर्मा सुते वसन् ।

अयाचिताशी मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ १९५ ॥

ग्रन्थार्थरूपतया जपानुवचनादिना वेदमभ्यसन् परित्यक्ताग्निहोत्राद्य-
नुष्ठानोऽनुपलक्षितलिङ्गविशेषो भिक्षेणैव वर्तेत । अथवा तदशक्तावयाचि-
ताशी अष्टग्रासादिना मितभुक् पुत्रगृहादौ वसेत् । एवमपि परां सिद्धिं प्रा-
प्त्युपायलक्षणां(?) ब्रह्मत्वं प्राप्नुयादिति ॥ १९५ ॥

यद्यपि पारित्राज्यमविदुत्वायं सुकृत्युपदेश , तथाप्याश्रमस्यातन्त्रनेव , बह्वन्त्रमा
प्रचारमात्रव्युदासहेतुत्वात्पवर्गस्य च ज्ञानिकमाध्यन्वात् । यतश्चैतदेवमत. —

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ १९६ ॥

श्राद्धशब्दः समस्तगृहस्थधर्मोपलक्षणार्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १९६ ॥

इति यतिधर्मप्रवचनम् ।

अथ प्रायश्चित्तधर्मप्रकरणम् ।

एव प्रत्यात्मिकान् सर्वाश्रमाणा मावाग्नाथ धर्मानभिवायेदाना नैमित्तिकान् दोष
निर्घानार्थान् प्रायश्चित्तान्मनान् धर्मानुपदिदिक्षु. प्रतिषेधानिक्कमहेतुक दोषमेवादी प्रव-
धितुमाह —

सहापातकजान् घोरान् नरकान् प्राप्य गर्हितान् ।

कर्मक्षयात् प्रजायन्ते सहापातकिनस्त्वह ॥ १९७ ॥

महापातकमुपपातकं वा कृत्वा प्रायश्चित्तमकृत्वा ये म्रियन्ते, ते तन्निमित्तप्रभवान् घोरान् यमलोकसंचन्धिनस्तामिस्रादीनेकविंशतिनरकानतिशयेन गर्हितानेकद्वित्रिसामस्त्यादिनानुभूय तीव्रकर्मफलोपभोगेन क्षीणे पुनस्तदवशिष्टोपभोगायेह वक्ष्यमाणप्रकारेण महापातकिनो जायन्ते इति व्याख्येयम् । यदितु कृत्स्नकर्मक्षयादेवेति व्याख्यायेत, ततो महापातकिनस्त्विहेत्यसंबद्धं स्यात् । अतः कर्मक्षयादित्येवं व्याख्येयम् ॥ १९७ ॥

तत्र नरकान् वक्ष्यति । यथा त्विह जायन्ते तथा प्रपद्यति —

श्वसूकरमृगोश्राणां ब्रह्महा याति योनिषु ।

खरपुल्कसवेनानां सुरापो नात्र संशयः ॥ १९८ ॥

कृमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् ।

तृणगुल्मलतात्वं च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥ १९९ ॥

श्वदयः प्रसिद्धाः । सूकरश्चात्र ग्राम्यः श्वसन्निधानात् । मृगशब्दोऽपि प्रक्रमानुसारात् सुगलादिषु द्रष्टव्यः । उदाहरणार्थत्वाच्चोपन्यासस्य नात्रातीव स्मृत्यन्तरैः सह विषयविभागाय यतितव्यम् । महापातकजान् घोरान् नरकान् प्राप्येति चोपक्रमात् कामकृतमहापातकादिविषयोऽयं प्रपञ्चो वेदितव्यः । घोरगर्हितकर्मजन्यतया कारणानुरूप्येण कार्यसंदर्भविशेषस्यार्थवत्त्वात् । इतरथा तु नरकशब्दादेव तत्सिद्धेर्निष्प्रयोजनत्वं स्यात् । ततश्च स्मृत्यन्तरेष्वप्येवमेवं व्याख्येयम् । तथाचाम्नायः — “सह तत एव प्राक् प्रवव्राज” इत्युपक्रम्य “इत्थं वा इमेऽमुष्मिन् लोके सचन्ते तान् वयमिह प्रतिसचामह” इति कानकृत एव यातनां दर्शयति । तथाच व्यासः —

“कामकारकृतं पापं नरकेषूपभुज्यते ।

इहैव प्राप्नुयुः ज्ञेशानकामकृतपातकाः ॥”

इति । अतो यद्यपि स्मृत्यन्तरेषु अकामकृतेऽपि किञ्चिदातनातिशयवचनं स्यात्, तर्थाप्यत्यन्तवर्जनार्थं निन्दापरत्वेन व्याख्येयम् । खरपुल्कसवेनानां

सुरापो नात्र संशयः इत्यसंशयवचनं निन्दार्थवादाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । सत्स-
 न्दश्च गर्दभादिसदृशातिर्यग्योन्युपलक्षणार्थः । पुल्कसः क्षत्रियायां शूद्राज्जा-
 तः । वेनो नटः । कृमिकीटादित्वं च स्वर्णहारी समाप्नुयात् । संशयोऽति-
 शयदुःखप्रतिपत्त्यर्थः । तृणादिकांश्चानेकविधान् स्थावरभावान् गुरुतल्प-
 प्राप्नुयात् । क्रमश इति वदन्नेकेनैव निमित्तेनानेकविधानेकजन्मप्राप्यं क्ल-
 शसंबन्धं दर्शयति । स्पष्टमन्यत् ॥ १९८, १९९ ॥

एवं क्रमशस्तिर्यग्योनित्वमनुभूय ततश्चातुर्वर्ण्यनिपते जायन्ते । तत्रापि तु—

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापः श्यावदन्तकः ।

हेमहारी तु कुनखो दुश्कर्मा गुरुतल्पगः ॥ २०० ॥

धयो राजयक्ष्मा । श्यावदन्तादयः स्पष्टाः । दौशर्म्यं च स्त्रीणां
 मपि यथासंभवं द्रष्टव्यम् । अकामकृतेऽपि च पापे येः प्रायश्चित्तं समर्थ-
 मन न कुर्यात्, तस्याप्येता नरकयातनाः स्वकर्मानुरूप्येण द्रष्टव्याः । क्षर-
 रोगादीनि च लिङ्गान्यशक्त्याप्यकृतप्रायश्चित्तानां भवन्त्येव । तथाच

“इह दुश्चित्तैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा ।

प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥”

इति । उक्तं दुश्चित्तैर्गति वचनादिहापि जन्मनि दुश्चित्तैः प्रायश्चित्त-
 पूर्वकृतैस्तथा । अत्रापि प्रायश्चित्तैः तथाशब्दाच्चरकायुपभोगान्ते कर्त्तव्य-
 विनाश्चादृज्जन्मप्रायश्चित्तानां मन्तो दुराचारात्मानो विरूपकजर्मीः नरा
 * तर्पणम् । इत्युक्तदन्तादिनिपर्ययं श्यावदन्तादिकं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २०० ॥

तथाच— इति मपि तर्पणम् च, नर्यपदे तु—

सुरापो नात्र संशयः इत्यमंगयवचनं निन्दार्थवादागङ्गानिवृत्त्यर्थम् । तत्र
 च्दश्च गर्दभादिसदृशातिर्यग्योन्युपलक्षणार्थः । पुल्कसः क्षत्रियायां शूद्राणां
 तः । वेनो नटः । कृमिकीटादित्वं च स्वर्णहारी समाप्नुयात् । संग्रहोऽपि
 शयदुःखप्रतिपत्त्यर्थः । तृणादिकांश्चानेकविधान् स्थावरमानान् गुरुतन्मा-
 प्राप्नुयात् । क्रमश इति वदन्नेकैव निमित्तनानेकविधानेकजन्मप्राप्यं क-
 शसंबन्धं दर्शयति । स्पष्टमन्यत् ॥ १९८, १९९ ॥

एवं क्रमशस्तिर्यग्योनित्वमनुभूय ततश्चातुर्वर्ग्यविषये जायन्ते । तत्रापि तु—

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापः श्यावदन्तकः ।

हेमहारी तु कुनखो दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥ २०० ॥

क्षयो राजयक्ष्मा । श्यावदन्तादयः स्पष्टाः । दौर्धर्म्यं च क्षीण-
 मपि यथासंभवं द्रष्टव्यम् । अकामकृतेऽपि च पापे येः प्रायश्चित्तं समर्प-
 सन् न कुर्यात्, तस्याप्येता नरकयातनाः स्वकर्मानुरूप्येण द्रष्टव्याः । ब्रह्म-
 रोगादीनि च लिङ्गान्यशक्त्याप्यकृतप्रायश्चित्तानां भवन्त्येव । तथा

“इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा ।

प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥”

इति । इह दुश्चरितैरिति वचनादिहापि जन्मनि दुश्चरितैः प्रायश्चित्तैः
 पूर्वजन्मकृतैश्चाचरितप्रायश्चित्तैः तथाशब्दान्नरकाद्युपभोगान्ते कथयित्वा-
 मित्तान्तद्वादकृतप्रायश्चित्ताः सन्तो दुराचारात्मानो विरूपकशरीरैः सन्त-
 स्वाभाविकशुक्लदन्तादिविपर्ययं श्यावदन्तादिकं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २०० ॥

एवं तावच्चतुर्णां महापातविनामुक्तं, तन्मंपदं तु—

यो येन संपिवत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायते ।

येषां पतितानां यो येन संपिचति स तदयिनैव क्षयरोगादिना लि-
 ङ्गान्यस्ममस्तनया संयोगानुरूप्येण जायत इत्यर्थः । अभिशब्दाच्च तद-
 मजनत्वेन क्षयरोगादियुक्तयोरैव पित्रोः तदनुरूपलिङ्गो जायत इति द्रष्ट-
 व्यम् ।

१ 'दृष्ट' २ 'दु', ३ 'नि ति' ग पाठः. ४ 'विद्वा निमि', ५. ६
 'इ पाठ' ६. 'पा चतुर्णां प' ग पाठ.

व्यम् । यदि तु स तल्लिङ्गेऽभिजायते इति पाठस्तदा स्वयमनेवंलिङ्गत्वेऽपि यो यल्लिङ्गे कुले जायते स तथाभूतपतितसंसृष्ट इत्यवगन्तव्यम् । अतश्च तैरपि प्रायश्चित्तं कर्तव्यमेवेत्युत्तरत्रापि योज्यम् ॥

महापातकव्यतिरेकेणापि रूपविपर्यया भवन्त्येवेत्येतत् प्रपञ्चयितुं चोर्वविपर्ययै ताषद् दर्शयितुमाह —

अन्नहर्तामयात्री स्यान्सूको वागपहारकः ॥ २०१ ॥

धान्यमिश्रयतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ।

तैलहृत् तैलपायी स्यात् पूतिवक्रस्तु सूचकः ॥ २०२ ॥

आमयावित्त्वं तु मन्दाग्निता । वागपहारकः यो गरादि दत्त्वा कु-
वैद्यतया वा मिथ्योपचारेण वाचमपहरति । अधीत्य वापलापः अनभ्यनुज्ञा-
ताध्ययनं च वागपहार इत्यन्ये । तत्तु ब्रह्मस्तेयमुच्यते न वागपहरणम् ।
यथाह मनुः —

“ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् ।

स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥”

इति । विक्रयाद्यर्थं धान्यस्यान्यमिश्री धान्यमिश्री । पिशुनः परगुणापहारी ।
पूतिनासिकः कुथितनासिकः । तैलहृत् तैलमात्रस्य हर्ता । तैलपायी
कीटाविशेषः । पूतिवक्रः कुथितमुखः । सूचकः परस्यार्थलाभादिप्रसङ्गे तद्वि-
नाशाय वाग्दोषोद्भावकः । स्पष्टमन्यत् ॥ २०१, २०२ ॥

तथा —

परस्य योपितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च ।

अरण्ये निर्जले देशे जायते ब्रह्मराक्षसः ॥ २०३ ॥

परस्योत्कृष्टस्य जातितो गुणतो वा योपितं स्त्रीत्वेनोपभोग्यां ब्रह्मस्वं
च ब्राह्मणद्रव्यं ज्ञाति वापहृत्य ब्रह्मराक्षसो भवतीति व्याख्येयम् । ब्रह्मणा
वेदात्मजैनाभिकल्पेनान्तर्दहिष दण्डमानोऽत्यन्तयातनागरीरो ब्रह्मराक्षसः ।
वेदाध्यायिन एवैतद् ब्रह्मराक्षसत्वं सामर्थ्याद् द्रष्टव्यम् । अतश्च द्युताध्य-

यनसम्पन्नेनापि परस्योन्मृष्टस्य भायी नोपगन्तव्या । तथानाम्नायः—
 “तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य जागोपहायं नेच्छेत् उत श्रेयेति पराव-
 ती”ति । तथा “स ना एष निरिन्द्रियो निर्दिग्धे क्षीणमस्तमुक्त्वा प्रियते-
 तस्य किमन्यदीदृशाद् ब्रह्मराजसन्नाद् भवेदि”ति । अतः सूक्तमरण्ये निरु-
 दके ब्रह्मराक्षसो जायत इति ॥ २०३ ॥

हीनजातौ प्रजायन्ते रत्नानामपहारकाः ।

पत्रं शाकं शिखी हृत्वा गन्धाश्चुच्छुन्दरी शुभान् ॥

मानवे तु—

“मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवाः ।

विविधानि च रत्नानि जायन्ते हेमकर्तृषु ॥”

इति स्वर्णकारित्वं दर्शितम् । इह तु हीनजाताविति । तद् मनुवचनस्या-
 न्यलक्षणार्थत्वादविरुद्धं, स्वर्णकारजातेर्वात्यन्तनिकृष्टत्वप्रतिपत्त्यर्थम् ।
 स्पष्टमन्यत् ॥ २०४ ॥

मूषिको धान्यहारी स्याद् यानमुष्ट्रः फलं कपिः ।

अजः पशुं पयः काको गृहकार उपस्करम् ॥ २०५ ॥

यानं गन्ध्यादि । फलमात्रादिकम् । पशवोऽश्वादयः । पयो दुग्धम् ।
 गृहकारो मृत्तिकासूकरिकः । स्पष्टमन्यत् ॥ २०५ ॥

मधु दंशः पलं गृध्रो गां गोधाग्निं वक्स्तथा ।

श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणमेव च ॥ २०६ ॥

मधु माक्षिकं मद्यं वा । पलं मांसम् । गामिति चात्र स्त्री प्रत्येतव्या,
 पशुग्रहणेनैव गोमात्रस्योक्तत्वात् । तथाशब्दोऽत्र संस्कृतौपासनादिप्रका-
 रभेदेनाग्निहरणेऽनेकविधवकादिजातिप्रतिपत्त्यर्थः । तथोत्तरत्रापि वक्त्रगतर-
 कतादिप्रकारभेदानुरूप्येण श्वित्रस्य रक्तशुक्लादिभेदप्रतिपत्त्यर्थः । श्वा

१. 'यो विमुक्तकृद् अस्माहोकात् प्रैतीति यथैवभूतो निरिन्द्रियो नि', २ 'वो-
 गत्य' ग पाठ, ३. 'स्त्री गौ प्र' ग. पाठ ४ 'तिपक्षिप्र' द. पाठः.

प्रसिद्धः । अरसमिति वा, तुल्यत्वात् संहितायाः । नीरसं पर्युषितादि हृत्वा श्वयोर्नि प्राप्नुयात् । तुशब्दोऽवधारणार्थः । आदरार्थं चैतत् । यत्र पर्युषितादिहरणेऽपि श्वा भवति तत्राभ्यधिकहरणे न विद्मः किं भविष्यतीति प्रदर्शयितुम् । चीरी नाम निदायकालेऽटवीषु वारयने कीटविशेषः ॥२०६॥

इति प्रायश्चित्तप्रकरणं —

प्रदर्शनार्थमेतत् तु सयोक्तं स्तेयकर्मणि ।

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः ॥ २०७ ॥

स्तेयकर्मणीत्युपलक्षणार्थम् । सर्वत्र वधकर्मण्यमश्नकर्मणि परदाराभिगमनकर्मणि च स्वकर्मानुरूप्येण तिर्यग्योनिषु नाहुष्य चानेकविधैरूप्यव्याधिरिग्रहवन्धुवियोगादिर्वधवन्धनादिहेतवश्च प्रपन्ननीचः । एतदेव प्रपश्यति । हियमाणद्रव्यप्रकारा ह्यन्यमानप्राणिप्रकारा अभिगम्यमानपरदारादिप्रकाराश्च यथानेकविधाः, तथैव तद्रूपभोगाद्यनिवृत्तिसमाप्तिस्तयोऽपि । अतः स्वकर्मानुरूप्येण प्रतिपिब्लसेवनाद् दिग्निवृत्त्यादौ अन्यत्रापि परिवित्यादौ निमित्ते प्रायश्चित्तकारणान् तासु तासु तु भोगवदुलासु योनिषु उत्पादक्रेगादिप्राप्तिः प्रपन्ननीचः ॥ २०८ ॥

एतदेव प्रपश्यति —

यथावर्त्म निषेव्यैवं तिर्यक्त्वं कालपर्ययात् ।

जायन्ते लक्षणभ्रष्टा दरिद्राः पुरुषाधमाः । २०९ ॥

प्रतिपिद्धविषयाभिप्रायेणातिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु इत्युच्येत,
ततः,

“धर्ममर्थं च कामं च यथाशक्ति न हापयेत्”

इत्यनेन विरोधः स्यात्, “कामात्मता न प्रशस्ते”त्यनेनैवातिप्रसङ्गस्य नि-
वारितत्वात् । अतः पूर्वैव व्याख्या ज्यायसी । स्पष्टमन्यत् ॥ २१० ॥

यस्माच्च विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् प्रायश्चित्ताकरणेन चेन्द्रियाणा-
मनिग्रहाच्च गुह्यतरप्रायश्चित्तार्हत्वेन पुस्तस्य पतनप्रसङ्गः —

तस्मात् तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ।

एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति ॥ २११ ॥

यस्मिन् निमित्ते सति प्रायश्चित्ताकरणात् पतनप्रसङ्गः, तस्मात् तेन
निमित्तवता पुरुषेण यथाधिकारं रहस्यं वा वक्ष्यमाणेन रहस्यप्रायश्चित्त-
मार्गेण प्रकाशं वा प्रकाशप्रायश्चित्तप्रकारेण प्रायश्चित्तमात्मविशुद्ध्यर्थं लो-
कव्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं चावश्यं कर्तव्यम् । इहेत्यानन्तर्यार्थम् । इहैव, निमि-
त्तानन्तरकाल इत्यर्थः । एवञ्च सति अस्य पापकृतोऽन्तरात्मा रहस्यप्राय-
श्चित्तकरणालोकश्च प्रकाशप्रायश्चित्तानुष्ठानात् प्रसीदति प्रसन्नो व्यवहार-
विषये भवतीत्यर्थः ॥ २११ ॥

इतश्च प्रायश्चित्तनिर्दिष्टं कर्तव्यम् । यतः —

प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यद्ज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥ २१२ ॥

प्रायश्चित्तैर्विशेषविहितैः प्रकाशरहस्यात्मकैर्निर्देशेषु पाप यस्माद्बु-
द्धिपूर्वकृतं बुद्धिपूर्वकृतं वापगच्छति, तस्मात् प्रायश्चित्तान्यवश्यकर्तव्या-
नीति श्लोकस्य नमस्तस्यार्थः । ननुच ज्ञानकृतं पापं नैव प्रायश्चित्तैरपग-
च्छति । यदिनाम वचनसामर्थ्यादिज्ञानपगतेऽपि संव्यवहार्यत्वं भवति,
भवतु । अत एवाक्तं—कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते इति ।
अस्मिन्लोकैः संव्यवहार्यत्वं भवति, न तु पापमर्पनीत्याभिप्रायः । तथाचाह
मनु. —

“इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥”

इति । तथा —

“अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विधीयते ।”

इति स्वाभिप्रायेणोक्तम् । तथा श्लोकोत्तरार्धेन परमतोपन्यासः कृतः ।

“कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥”

इति । अन्यपरैर्वैदिकैरर्थवादैर्व्यामोहिताः केचित् कामकारकृतेऽपि प्रायश्चित्तमाहुः, न तु तन्ममाभिप्रेतमिति भगवतोऽभिप्रायः । तथाच सूत्र-
न्तरेष्वप्येवंविधान्येव वचनानि वासिष्ठादिषु “अनभिसन्विकृते प्रायश्चित्त-
पराधे” इत्येवमादीनि । अतः स्वमतिपरिकल्पितमिदं कामकारकृतेऽपि प्रा-
यश्चित्तात् पापापगम इति । कथं तर्ह्ययं श्लोकः —

“एनस्त्रिभिरनिर्णिकैर्नार्थं किञ्चित् समाचरेत्”

इति । अस्याप्ययमेवार्थः—यावत् प्रायश्चित्तं न कुर्वन्त्येनस्त्रिनः, तावत्
तैः सह न कश्चिद् व्यवहारः कार्यः । अत एव चोक्तं —

“कृतनिर्णैजनांश्चैन्नान न जुगुप्सेत कर्हिचित्”

इति । एतदुक्तं भवति — यद्यपि कामकृतं पापं प्रायश्चित्तैर्नापगच्छति,
तथाप्येनान् कृतप्रायश्चित्तान् व्यवहारविषये न मनागपि जुगुप्सेतेति ।
अन्यथा ह्यनिर्णिकैर्नार्चरेदित्युक्ते सामर्थ्यात् कृतनिर्णैजनैः सहाचार्यं
प्राप्नोत्येव । तत्र कृतनिर्णैजनांश्चैन्नानित्येतदनारभ्यमेव स्यात् । तस्मात्
कामकृते संव्यहार्यन्वमात्रं न पापापगमः । किञ्च यः प्रतिषेधं दृष्ट्वा तदतिक्र-
मेण प्रवर्तते, स नरकाद्युपभोगमङ्गीकृत्यैव प्रवर्तते । ततश्च तं प्रति प्रा-
यश्चित्तं पापक्षपणार्थत्वेनानपेक्षितत्वाददृष्टार्थं स्यात् । अतो व्याख्येयमे-
तन् कामतो व्यवहार्यस्त्विति । अत्रोच्यते — प्रायश्चित्तं तावद् दौषवति
निमित्ते विधीयमानं फलान्नगनुपपत्तेर्नापिनिर्वातार्थमेव प्रनीयते । तत्र नि-
मित्तगतः श्रयमागोऽपि विशेषो “यस्याभयं हविरातिमाच्छेदि”तिवद्वि-
क्षितः । तेनोभयत्राविशेषेभ्यः ब्रह्महत्यादां प्रायश्चित्तोपदेशः । यत्तु —

“कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते”

इति । तन्निन्दार्थं मरणान्तिकप्रायश्चित्तार्थं वा न तु प्रायश्चित्तनिवृत्त्यर्थं, पूर्वार्धेनैव सिद्धत्वात् तथा सत्यानर्थक्यप्रसङ्गः स्यात् । अत एव च कामकृतेऽपि जीवप्रायश्चित्तसिद्ध्यर्थं कामतो व्यवहार्यास्त्वित्यत्रोक्तम् । नन्वत्र व्यवहार्यत्वमिह लोके वचनात् स्यादित्युक्तं, पापं त्वज्ञानकृतमेवापैति नेतरदपीति । नैतद्युक्तं. श्रुतिविरोधात् । यथोक्तम् — “इन्द्रो यतीन् सालावृकैभ्यः प्रायच्छत् तमध्नीला वागभ्यावदत् स प्रजापतिमुपाश्रावन् तस्मादेतदुपह्वयं प्रायच्छदि”त्युपक्रम्य “अभिगस्यमानं याजयेदि”त्युक्तम् । अतश्चोपक्रमसामर्थ्यात् कामकृत एवैतद् विज्ञायते । तथा “एतेन हेन्द्रो देवाप शौनको जनमेजयं पारीक्षितं याजयाञ्चकारे”त्युपक्रम्य ‘नर्वा ह वै पापकृत्यां तत् सर्वा ब्रह्महत्यामपहन्ति योऽश्वमेदेन यजत” इति । नृदंग्रहणात् कामकृत एवाश्वमेधो विज्ञायते । अतः पापापनुत्तरे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं न संव्यवहार्यत्वसिद्ध्यर्थम् । तथाचानन्तरमेवेकतम् । “पारीक्षिता यजमाना अश्वमेधे. परावग्मजहु. कर्म पापक. पुण्या. पुण्येन कर्मणि पापापनोदनत्वं दर्शयति । पुण्या. पुण्येन कर्मण्यपुण्यम्. पापनिर्गमनं दर्शयति । अतः प्रत्यक्षश्रुत्यानुगुण्येनैव स्मृतिन्यायान् अनुवदन् । तत्र च मनु. —

“अद्वानतः कृत पापं वेदान्तोक्तं नृजयति ।”

इत्युक्त्वा

..

इत्यादौ, तत्रापि यः कश्चिदनियमेनैक कल्पः स्यात् । न चात्र गुरुत-
रकल्पस्यानर्थक्यप्रसङ्गाद् विषयविभागकल्पना युक्ता, तस्याकामकृते
दोषनिर्घातार्थत्वेन तद्विशेषार्थत्वासिद्धेः । अथोच्येत — पतितस्यानधिकृ-
तस्य द्विजातिकर्मस्वधिकारसञ्जननार्थानि प्रायश्चित्तानीत्यस्त्येवैककार्यत्वं
तेषाम्, अतश्चात्राप्युपपद्यत एव विषयकल्पनेति । तदप्ययुक्तं, पूर्वोक्त-
दोषप्रसङ्गादेव । किञ्चाधिकारार्थत्वेऽपि कर्तुरयोग्यत्वव्यावृत्तिं योग्यतां वा
प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्रायोग्यत्वं तावद् ब्रह्महत्यादिनिमित्तम् । तच्च
तज्जनितदोषवत्तया कर्तृत्वमात्रेण वा स्यात् । यदिच वधकर्तृत्वमात्रं तत्
क्रियानन्तरमेव प्रलीनमिति न तद्व्यावृत्त्या प्रयोजनमस्ति । अथ तूत्तरका-
लेऽप्यस्ति, तत् प्रायश्चित्तसहस्रेणाप्यशक्यमपनेतुम्, अथ तु दोषवत्ता-
त्मकमयोग्यत्वं, ततः तदुपाकरणद्वारेण शक्या योग्यता कर्तुमिति दोष-
निर्घातार्थमेव प्रायश्चित्तं स्यात् । अथ प्रायश्चित्तेनान्यदपूर्वं योग्यत्वं ज-
न्यते न तु दोषवत्तात्मकमयोग्यत्वमपनीयत इत्युच्येत, तथा सत्यन्वार-
म्भणीयावत् सकृदेव करणं स्यात्, कर्माङ्गता च प्रायश्चित्तानां प्रस-
ज्येत, अत्रापि क्रतूपकारकत्वं तादर्थ्यं च प्रमाणशून्यं कल्प्यं स्यात् ।
यदिच कामकृतेऽधिकारमात्रार्थतोच्येत, ततो मरणान्तिकं प्रायश्चित्तम्
अकामकृत एव स्याद्, जीवप्रायश्चित्तान्येव कामकृते स्युः, मृतस्याधिका-
रासंभवात्, संन्यवहार्यत्वं हि जीवत एवापेक्षितं यतः । तत्रैवमादीनि
वचनान्यसंन्यधानि स्युः । यथापस्तम्बेन “अस्यास्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्विघते
कल्मषं तु निर्हण्यते” तथा —

“मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थिति ।”

इत्यज्ञातविषये च विषयोपदेश । यथा “सुरायाश्चाज्ञाने तप्तकृच्छ्र”
इति वासिष्ठं तथा —

“अज्ञानाद् वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ।”

इति । एवं सर्वन्मृतिष्वेवंजातीयकानाममामञ्जस्य स्यात् । रहस्ये च प्रा-
यश्चित्तं न स्यात् । अत एवमयं याज्ञवल्कीयश्लोको व्याख्यातव्यः —
यथैव प्रायश्चित्तवचनादज्ञानेऽपि प्रतिषिद्धकर्मणि पापं भवति, तच्च
प्रायश्चित्तैरपैति, एवमेव कामतोऽपि कृते पापे न मरणान्तिकमेव प्राय-

श्रित्तम्, अपितु “नरति नरा पापानामि”त्यादिनननादिहैव संव्यवहार्यो निष्कल्मषो जायते इत्यलं पमतेन ॥ २१६ ॥

एतन्मन्त्रं पठेत् ॥

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरस्ता नराः ।

अपश्चात्तापिनः कष्टान् नरकान् यान्ति दारुणान् ॥२१७॥

ये हि कामनः प्रवर्तन्ते, प्रवृत्तिकाले नितरां पापेषु रतिं वदन्ति, ते पापेषु रताः सन्तो यद्यपश्चात्तापिनः स्युः, ततः प्रायश्चित्तान्यकुर्वाणाः कष्टान् दुस्सहान् नरकान् प्रतिपद्यन्ते । कष्टवचनान् सिद्धेऽपि पुनर्दातव्यमित्यतिशयनिन्दार्थम् । ये त्वकामान् कथञ्चिन् पापं कुर्युः, ते नियोगतः पश्चात्तापिनो भवन्त्येव । न च तेषां पापनिवृत्तत्वं । ते यद्यपि प्रायश्चित्तं न कुर्युः, तथाप्यस्मिन्नेव मनुष्यलोके यातनां प्राप्नुयुस्मिन्नेव जन्मनि जन्मान्तरे वा, न तु यमलोकसंवल्लिषु तामिनादिष्वित्येतत् पुरस्तादप्युक्तमेव । तथाच मन्त्रवर्णः — “नो जिह्वायन्तो नरकं पतामः” इति । जिह्वायन्तः कौटिल्येन प्रवृत्ताः, कामकारप्रवृत्ता इति यावत् । अतश्चाकामकृते नैव नरकप्राप्तिः । तथाच व्यासः —

“कामकारकृतं पापं नरकेषूपभुज्यते ।

इहैव प्राप्नुयुः क्लेशानकामकृतपातकाः ॥”

इति । अतश्च दोषनिर्घातार्थत्वात् प्रायश्चित्तस्य तदकरणे कष्टतरनरकप्राप्तिरूपपन्ना ॥ २१७ ॥

तानिदानीं नरकान् दर्शयति —

तामिस्रं लोहशङ्कुश्च सहानिरयशल्मली ।

रौरवं कुड्मलं पूतिसृत्तिकं कालसूत्रकम् ॥ २१८ ॥

संघातं लोहितोदं च सविषं संप्रतापनम् ।

महानरककाकोलं संजीवननदीपथम् ॥ २१९ ॥

अवीचिमन्थतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।

असिपत्रवनं चैव तपनं चैकविंशकम् ॥ २२० ॥

अत्र द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां षोडश नरकाः, तृतीयेन पञ्च । एवमेक-
 विंशतिः । तामित्तोऽत्यर्थं तमोवहुलः । लोहमयाः शङ्खो यस्मिन् अनव-
 रतं सर्वगात्रेषु निखन्यन्ते, स लोहशङ्खुः । महता रयेण वेगेन नितरां
 यत्राजस्र क्षेपणं, स महानिरयः । ताग्रमया जग्निवर्णाः शल्मलिद्रुमाः क-
 ण्टकिनो यत्र परिष्वज्यन्ते, स शल्मलिः । यत्रास्थीनि भित्त्वा रुन्वत् त-
 सानि लोहशृङ्गाण्युत्तिष्ठन्ति, स रौरवः । कुड्मलमित्यविकसितमुच्यते ।
 तद्यथा पद्माद्यविकसितं पिण्डीभूतमास्ते, तद्वद् यत्र नर्वाङ्गानि संपीड्य
 कुड्मलीक्रियन्ते, (स) कुड्मलो नाम नरकः । पाठान्तरं च—रौरवं कश्म-
 लमिति, केशमलप्रायः । पृथिव्याः स्पष्टः । दृग्गसूत्रे प्रोक्तं यत्रान्तरिक्षः
 स्या धार्यन्ते, तच्च सूत्रं नित्यं चाल्यते, स कालसूत्रकः । यद्यैव द्वौ मुस-
 लिनौ संहृत्य तण्डुलाद्यवघातं कुरुतः, एवं यत्र सहन्यन्ते स नद्यात् ।
 सर्वेपूजकायैषु लोहितं यत्र, स लोहितोदः । सविषाः प्राणितोऽनवन्त
 यत्र भक्षयन्ति, स सविषः । प्रकपेणान्तर्बहिश्च तापनात् नम्यतामन्म् ।
 पाठान्तरं तु—ऋषीसं संप्रतापनम् इति । तत्रान्तरुदरे नित्यं सर्वं क्लिप्त-
 पच्यन्ते यस्मिन्, स ऋषीन्तः । यमोद्देश्यान्ये नरत्वा दालम्ताद्यमं नयन्तः,
 स महानरकः । लोहतुण्डैः काकोलृकरटनिगं तुयन्ते यत्र, स काकोलृकः ।
 सर्जाव्य संजीव्यानेकविधैः प्रकर्षैर्नद्यं प्रमाप्यन्ते स नदीन्तः । नदीर्णा
 नाम नदी पृथग्रायोदका, सा पन्था पस्त्र नज्जद, स नदीर्णा । यमो-
 दुखा गर्तायामङ्गापूर्णयां निखाना दावादिता यो पञ्चनयने सोऽनी-
 चिः । अन्धसर्पाः सन्तस्तग्निनायामिव शकटैः नज्जुर्ष्यन्ते यत्र, सोऽनी-
 तामित्तः । कुम्भीपाकः स्पष्टः । खड्गदारावत् तीक्ष्णानि पण्डितं क्लिप्तं
 तालवने, तस्मिन् दृश्यन्ते यत्र, सोऽनिसूत्रकः । शरत्तु नदीर्णा यत्र
 तपति, स खन्यादि महाभूतानि सन्ति स शरत्तुः ॥ ५ ॥ ८—२३ ॥

सहापातकजैर्घोरैरुपपात-जैरुध्या .

अन्विता पान्त्वचरितप्रापश्चिन्ता नराधस्ताः २३५

हेतुः पान्त्वचरितप्रापश्चिन्ता नराधस्ताः २३५
 नितैः पापैर्निगुह्यते सन्तः ते पान्त्वचरितप्रापश्चिन्ता नराधस्ताः २३५

तिष्ठ तु मद्यसामान्याद् गौणः । ननुच “विज्ञेया त्रिविधा सुरा” इति सर्वासा मुख्यत्वम् । मैवं, नह्यनेकार्थत्वमसति प्रतिबन्धे न्याय्यम् । कथं निर्णय इति चेत् । पैष्ट्यामेव हि वेदे प्रयोगदर्शनाद् वाजपेये सौत्रामण्यां च सुराग्रहेषु । तथा अग्नीषोनीयब्राह्मणे चरकाणाम् “अथ यन्मल्यमासीत् तत् पश्चात्समदोहत् सुरा वै मल्यं यन्नामानृतं पाप्मा तमः सुरा” इत्येवं सुराशब्दः पैष्ट्यामेव प्रयुक्तः । तत्रैव चोपसंहारे “तस्माद् ब्राह्मणः सुरां न पिबेद्” इत्युक्तम् । अतः पैष्टीषान एव महापातकं नान्दत्रेति स्थितम् । गुरोस्तत्पभावसेदित्यत्रापि पितर्याचार्ये वा गुरुशब्दः, पितर्येव वा

“निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

संभावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥”

इति मतवचनात् । पितृत्वोपचाराच्चाचार्ये गौणत्वमेव युक्तम् । यथोक्तं—

“तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते”

इति । एवमन्यत्रापि शब्दार्थदिवेकः कार्यः । तथाचाचार्याभ्यां विष्टेन गुरुत्वातिदेशः कृतः — “आचार्यपुत्राणिभार्यासु चैवम्” इति । यत् नारदेनोक्तं—

“माता मातृपुत्राश्च भर्मानुलानी पितृपुत्रा ।

पितृव्यसखिगण्डिषा भगिनी तन्महती स्तुषा ॥

दुहिता चार्यभार्या च मगोत्रा सरागता ।

गर्भा प्रजिता यत्री माध्वी वयोत्तमा च वा ॥

यानागन्तवसा गन्ता गुरुत्वनम उच्यते ।

निष्कम्बोत्कर्षितात् तत्र नान्यो जगद्विधीयते ॥”

दानादिना वर्गाङ्गुल्य गानयति, स प्रथमः यः । कुन एतन् । “आतता-
यिनं हत्वा नास्य प्राणानान्तेक्षुः किन्त्विपमाहुः” नि वचनात् ।

तथा —

“स्वाध्यायिनं कुले जात यो हन्यादातनायिनम् ।
न तेन ध्रण्णहा भवति मन्युन्मं मन्युमृच्छति ॥”

इति । तथा —

“गुरुं वा चालवृद्धो वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्त हन्यादवाविनायन् ॥”

इति । आततायिनमायान्तमिनिवचनात् संग्रामाभ्यनुज्ञाप्यत्रैव श्लोके ।
“अपि वेदान्तगं रणे” “जिवांसन्तं जिवांसीयाद्” इत्येवं संग्रामाधिकारे स-
र्वत्र स्मृतिष्वनुज्ञावचनानि सन्ति । यन्तु धनक्रीतः परप्रयुक्तो हन्यात्, तस्य
स्वामिगामित्वात् क्रियाफलानामृत्विजामिव ब्रह्महत्याजन्यफलसम्बन्धो
नास्त्येव । ननुच “ब्राह्मणो न हन्तव्य” इत्याम्नायवचनाद् धनादिक्रीत-
स्यापि ब्रह्महत्यास्त्येव । श्येनादिवदेतद् द्रष्टव्यम् । यथैव श्येनादिजन्ये
वधे नत्विजां दोषः, तथात्रापि । यथाश्रीषोमीयवधे “न हिंस्यात् सर्वा मू-
तानी”ति ऋत्विजां प्रतिषेधो न भवति, तथात्रापि । अन्ये तु कुतश्चिदाग-
मय्येवं श्लोकं पठन्ति —

“रागाद् द्वेषात् प्रमादाद् वा स्वतः परत एव वा ।

यो हन्याद् ब्राह्मणं कश्चित् स सर्वो ब्रह्महा भवेत् ॥”

इति । तत्त्वविज्ञातमूलत्वाद् विचार्यम् । यद्यपिच स्यात्, तथाप्याति-
देशिकत्वान्महापातकं तावन्न भवति । यथा — “सृष्टश्चेद् ब्राह्मणवधे ह-
त्वापि राजन्यवैश्यां चैजानावि”त्यादि । यथाच लोकयात्रिकाः प-
ठन्ति—“अन्यायेन गृहीतस्वश्चे”त्यादि । “तमाहुर्ब्रह्मघातकमि”त्यघातक-
मपि वचनसामर्थ्याद् घातकमित्याहुः, एवं धनक्रीतादेरपि स्यात् । अतो य
एव स्वयमनन्यप्रयुक्तः शस्त्रादिना परिक्रयादिभिर्वा हन्तारं स्वीकृत्य

ब्रह्मण हन्ति घानयति वा, तस्यैव ब्रह्महास्येनात्र ग्रहणम् । ब्राह्मणमुवर्ण-
स्तेनादयश्चाङ्ग इति पाठात् गिद्धेऽपि पुनःश्रुतिः पातकमंयोजकादिनिवृ-
त्त्यर्थः । तदेतदाचार्येणाप्युक्तं—एतं महापातकिन इति । “पञ्चमश्चाचरंस्ते-
रि” लत्रापि तैरेव चतुर्भिः सहाचरणे महापातकित्वं न तु तत्संसर्गिणो-
ऽपि । पञ्चम इति चास्यैव दार्ढ्यार्थमुक्तम् ॥ २२२ ॥

इदानीं महापातकानामिति —

गुरूणासत्यधिकेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।

ब्रह्महत्यासमं ह्येतदधीतस्य च नाशनम् ॥ २२३ ॥

अत्र च बहुवचनादाचार्यादयोऽपि सर्वे गुरवः प्रत्येतव्याः । तेषां
महापातकित्वं युष्माकमस्तीत्येवंप्रकारोऽतिशयैनाधिकेपोऽत्यधिकेपः । तत्र
च गुरुविशेषापेक्षया अधिकेपविशेषापेक्षया च प्रायश्चित्तकल्पना । नन्व-
गुरावपि “ब्राह्मणाभिशंसने दोषस्तावान्” “द्विरनेनसी”त्यस्त्येव पातक-
समत्वम् । सत्यं, प्रायश्चित्तान्तरं तु तत्र । यथाह वसिष्ठः —

“ब्राह्मणमनुतेनाभिशस्य पतनीयेनोपपतनीयेन वा
मासमन्भक्षः शुद्धवतीरावर्तयेत्”

इति । अत्र तु ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमेव यथा स्यादित्यारम्भः । महापातक-
व्यतिरिक्ते त्वधिकेपे तदगुरुममेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । वेदनिन्दा
च हेतुशास्त्रावष्टम्भेन श्रुतिस्मृत्योर्बाधितान्तःकरणतयानुष्ठानपर्यन्तत्वेनाना-
दरः । तथाचाह मनुः —

“योऽवनन्येत ते तूभे हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः ।

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नान्तिको वेदनिन्दकः ॥”

इति । सुहृद्वधस्त्वब्राह्मणविषयः, तस्य तत्समत्ववचनान् । अधीतनाशनं
तु पित्राद्यधीनां शाखां नेयं शोभनेति कृत्वा तत्परित्यागः । अन्ये त्वधी-
तविस्मरणेवाचक्षते । तत्त्वतिप्रसङ्गाज्जातीव युक्तम् । मनुना तु सुरापान-
समत्वेन —

१. 'तु नेन' च. पठ. २. 'अ र' न पाठः. ३. 'योऽधि' च. पाठ.
४. 'स्त्रे त्व' ५. 'विदु त' न पाठ ६. 'बांतिना' च. पठ

अत्र एवशब्दार्थे तु शब्दस्योत्कृष्य योजना गच्छन् गुरुतल्पग एवेति ।
एतदुक्तं भवति — युक्तं सखिभार्यादिषु समत्ववचनं पितृष्वस्त्रादिषु गुरु-
तल्पग एव, यथाम्यर्हिते मन्त्रिणि किमयं राजसम इत्युच्यते ध्रुवमयं
राजैवेति । एवञ्च वदता पितृष्वस्त्रादिषु गुरुतल्पान्यूनत्वं तत्समातिरेकश्च
दर्शितो भवति । अन्ये तु मुख्यमेव गुरुतल्पं व्याचक्षते । (तदयुक्तं?) तत्त्विह
मातुरनुपादानाद् (अयुक्तम्) । स्मृत्यन्तरे च “ब्रह्महसुरापगुरुतल्पग”
इत्युक्त्वा “मातृपितृयोनिंसंवन्धाग” इत्युक्तं, “स्तुपायां गवि च तत्समोऽव-
कर इत्येकं” इति च । तदसमञ्जसं स्याद्, अतः पूर्वेव व्याख्या-ज्यायमी ।
मातुः सपत्नीति चासवर्णाभिप्रेता इतरासु तु गुरुतल्पसमत्वं मुख्यमेव
यतः । स्पष्टमन्यत् ॥ २२७, २२८ ॥

उदानीमुपपातकान्युच्यन्ते —

गोवधो ब्रात्यता स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया ।

अनाहिताग्नितापण्यविक्रयः परिविन्दनम् ॥ २२९ ॥

भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।

पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्धुष्यं लवणक्रिया ॥ २३० ॥

स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवधो निन्दिताघोषजीवनम् ।

नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः ॥ २३१ ॥

धान्यरूप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।

पितृमातृमुहृत्यागस्तटाकारामविक्रयः ॥ २३२ ॥

कन्याया दूपणं चैव परिविन्दकयाजनम् ।

कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं ब्रह्मलोपनम् ॥ २३३ ॥

आन्मार्थं च क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।

स्वाध्यायाग्निमुनत्यागो वान्धवत्याग एव च ॥ २३४ ॥

उन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसोपधिजीवनम् ।

हिंस्रयन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥ २३५ ॥

असच्छास्त्राधिगमनसाकरेष्वधिकारिता ।

भार्याविक्रयणं चैपासेकैकमुपपातकम् ॥ २३६ ॥

एतेऽष्टौ श्लोका निगदोक्ताः । एकैकग्रहणं द्वित्राद्यनुष्ठाने प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । उपपातकसंज्ञाप्येवमर्थैव, उपचयेनोपेत्य वा सेव्यमानं पातकमेव स्यादिति । अत एव गौतमेन पातकमध्ये निन्दितकर्माभ्यामो दर्शितः । एवमेतैरष्टाभिः श्लोकैरेकपञ्चाशदुपपातकान्युक्तानि । अन्यान्यपि च सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिर्मुक्त इत्यादीन्यत्रैव तथाशब्दादिगृहीतत्वेन द्रष्टव्यानि । अथवा प्रायश्चित्तसाम्यार्थं एवामिह पाठो न तूपपातकसंज्ञानियत्यर्थः । तथा शङ्खेनाष्टादशैवोपपातकान्युक्तानि । यथाह — “अन ऊर्ध्वमुपपतनीयानि — कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यान्यसुरामघपायी गोघ्नः शूद्रवधी गुरोः प्रतिहन्ता नान्तिकः कृतघ्न कृष्टव्यवहारी वृत्तिघ्नो मिथ्याभिर्शंसी हिरण्यस्तेनः पतितसंध्यवहारी मित्रभूश्च शरणागतघाती प्रतिहूलवृत्तिरित्येतान्यष्टादशैवोपपातकानी”ति । एवमुमन्तुः — “स्त्रीरजतगोस्तैन्यं गोश्च गैमनं नागक भूयन्त धरिर्ष्यैश्वर्यगोघ्नता पारिविचितावकीर्णिता प्रतिरूपकवृत्तिभोत्वुपपातकानी”ति । शातातपे त्वष्ट्रैवैवोपपातकान्युक्तानि — “अधोपपातकान्यन्त्युन्मादीं ग्यादीनि । वासिष्ठे तु “सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिर्मुक्त” इत्युपपातकैव पातकानामेनस्विन इत्येव संज्ञा कृता . तन्मध्ये निरसन्दिग्धोपपातकानां पण्डित्यादीनामनुक्रमणात् । अतो यथानिदिष्टानामेव प्रायश्चित्तप्रकरणेनैव नैवेत्येवमेव व्याख्येयम् । अत्र च पारदार्यरत्नेष्वर्षिषादीनि मत्तयादन्तानामानिरेकेण व्याख्येयानि ॥ २२९—२३६ ॥

—

शिरःकपालप्वजवान् संक्षाली कर्म वेदयन् ।

ब्रह्महा दादश तस्मा मितरुब्धुः शुक्तिनाप्तुवान् । २३७ ।

शिरःकपालप्वजवान् संक्षाली कर्म वेदयन् । ब्रह्महा दादश तस्मा मितरुब्धुः शुक्तिनाप्तुवान् । २३७ ।

तम् । स्मृत्यन्तरे तु क्वचित् सामर्थ्यान्नियमः । यथाह गङ्गः — “ब्रह्म-
हा परिपदानुमतः खट्वाही गर्दभाजिनी मृन्मयपात्रपतितगिष्टान्नभोजी स्व-
कर्म विख्यापयंश्चरेद् भैक्षमेककालाहारः शून्यागारनदीपर्वतगुहाघृक्षमू-
लनिकेतनः । स एवं द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति, अन्तरा वा ब्राह्मणं मर-
णान्मोचयित्वा गवां वा द्वादशानां परित्राणान्, सद्य एव वाश्वमेधावभृशं
स्नात्वा पूतो भवतीत्यु”पक्रम्य सर्वाणि प्रायश्चित्तान्यभिधाय पुनस्तदने
गोसहस्रप्रदानमुक्त्वा पुनरुक्तं —

“प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिरुपस्पृशत् ।

एकवासार्द्रवासाश्च लब्ध्वाशी स्थण्डिले गयः ॥’

स्थानं वीरासनं मौनं मौर्त्तीदण्डकमण्डलू ।

भैक्षचर्याभिकार्यं च कूश्माण्डीभिः सदा घृतम् ॥’

इति । न ह्यत्रैवर्णिकस्य कूश्माण्डीभिरभिकार्यमुपपद्यते । अतत्रैवर्णिकस्यै-
वैतत् । कच्चिन्नोपदेशादेव विशेषः । यथाह शातानपः — “ब्राह्मणो ब्राह्मणं
हत्वा तस्य शिरःकपालमादाय”ति । अत्र कपालनियममात्रमेव विशेषः ।
एवं यत्र सामर्थ्याच्छब्दतो वा कर्तृलाभः तन्नियतकर्तृकम् । यत्र त्वविशेषा-
भिधानं, यथात्रैव, तत् सार्ववर्णिकम् । एवमन्यत्रापि योज्यम् । न चैक-
मेवैतत् सर्वस्मृतिसिद्धं द्वादशवापिकं व्रतमित्याशङ्कनीयं, प्रतिस्मृति प्रयोग-
भेदस्य “वक्तारो धर्मशान्नाणामि”त्यत्र श्लोकेऽभिहितत्वात् । अत एव च
यदि शहोक्तं द्वादशवापिकमारब्धं, ततोऽन्तरा ब्राह्मणं मरणान्मोचयित्वा
गवां वा द्वादशानां परित्राणाच्छुद्धिः । अन्यत्र तु नियोगतः परिसमापन-
मेव । अश्वमेधावभृशस्तु शास्त्रेऽपि कल्पान्तरतयैव व्याख्येयः, श्रुतौ नै-
पेक्ष्योपदेशात् । एवं हि श्रूयते — “स यदा राजानमुन्नेतोन्नयति, अथै-
नस्विन उपतिष्ठन्तस्त उपश्रुवते इत्थं ब्राह्मणसवधिपमित्थं गुरोर्जायाम-
भ्यगामिति । निरुक्तमेनो यथा यथा तान् ऋत्विजो राजा च ब्रूयुरश्वमे-
धावभृशपृता भवथेति । तेषांऽभ्यवयन्ति । यथाहिस्त्वचो निर्मुच्यते, एवं
सर्वस्मात् पाप्मना निर्मुच्यन्ते । तान् न जुगुप्सेयुः । स यावन्तमश्वमेधे-

१. ‘घातयित्वा’ ट च पाठ. २. ‘कर्म’, ३. ‘णं नोत्न’ ग पाठ. ४. ‘वि’
च. पाठ. ५. ‘त—व’, ६. ‘नो मुच्य’, ७. ‘ते’ ग. पाठ.

नेष्टा लोक जयति, त्रिस्तावन्त जयति ! यस्यैवं विदुष एवमेनस्विनो-
 ऽवभृथमभ्यवयन्ती"ति जात्रालिगुतिः । इयमेवं हि कात्यायनेनापि नि-
 षद्धा — "उत्तान्ते यजमाने पापकृतोऽभ्यवयन्त्यचरित्वा व्रतान्यश्वमे-
 धावभृथाख्यान्त" इति । अतो नास्य स्मार्तप्रायश्चित्तार्थता घटते । नहि
 स्मृतिशेषत्वेन श्रुतिः शक्या कल्पयितुम् । यदि तु प्रक्रान्तद्वादशवार्षिक
 स्यैतत् स्यात्, ततः ध्रुतावेव तदनुवादेन विधीयेत । न चैवं श्रुतिरस्ति ।
 अपिच, यदि श्रुतौ द्वादशवार्षिकानुवादः स्यात्, ततोऽन्यतः प्राप्स्य-
 भावात् तदेव तावद् विधेयं स्यात् । नहि तथा श्रवणे सति स्मृतेर्मूला-
 न्तरकल्पनोपपद्यते यतः । तत्राश्वमेधावभृथस्नानमङ्गत्वेन परिसमाप्त्यर्थ
 वा विधीयेत । न च नित्यस्यानित्यपरिसमाप्तिर्युक्ता । यदि तु नैमित्तिकी
 परिसमाप्तिरुच्येत, तथा सति यदि कथञ्चिन्न स्नायात्, ततो द्वादशवार्षिके
 कृतेऽपि न शुध्यति । अथ तु नैमित्तिकं तदङ्गं स्नानमित्युच्येत, तथा स-
 त्ववभृथे स्नात्वापि द्वादशवार्षिकशेषं परिसमापनीयमेव स्यात् । अतोऽश्व-
 मेधावभृथस्य स्वातन्त्र्यकल्पनैव न्याय्या । अत एव च वासिष्ठे भ्रूणहत्याप्र-
 करणमुल्लङ्घ्यान्यत्रोक्तं— "अथापरं भ्रूणहत्याया द्वादशरात्रमम्भक्षां द्वादश-
 रात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथं वा गच्छेदि"ति । लघुत्वादस्यान्यशेषत्वाशङ्कापि
 कस्याचित् स्यात् । अत एव शङ्केनापि "सद्य एवाश्वमेधावभृथे स्नात्वा
 पूता भवती"ति सद्य एवेत्यवधारणाद् द्वादशाब्दाकरणाच्चास्य स्वातन्त्र्य-
 मेव दर्शितम् । एतच्च शङ्कोक्तं क्षत्रियवैश्ययोरेवार्थात्वेदयोरनासिकयो-
 र्वाकामतो गुणवद्ब्राह्मणवधे द्रष्टव्यं, कामतो ह्येतदेव गोमहत्तदानोपचि-
 तम् । शूद्रस्याप्येतद्दानसहितं मन्त्रवर्जं वाकामकृतं एव । कामकृते नु
 शूद्रस्य मरणान्तिकमेव । प्रतिलोमानां त्वकामतोऽपि मरणान्तिकमेव । कुत
 एतत् । गङ्गवचनादेव । "अत ऊर्ध्वं पतनीयानी"ति प्रकृत्य "निष्कृति-
 स्तेषां विहिता सद्भिरकामकृत" इत्युक्तम् । क्षत्रियवैश्ययोश्चैतत् । अन्यत्र
 स्वत्येतिकर्तव्यतायुक्तं ब्राह्मणस्योपदिष्टं यतः — "ब्राह्मणो ब्राह्मणं दान-
 यित्वा तस्य शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुचरेदात्मनः पाप मंक्रान्त्यद्

१ 'व च का' ग, 'ब्रह्मा' च पाठः २. 'न्ता' ग. पट. ३ 'भ्य इ',

४ 'रहा', ५. 'ला' ह. पाठः.

द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति, अथाश्वमेधं पश्यति तस्य दर्शनादेव शुद्धि-
 माप्नोती"ति । तत्र स्वशब्दोपादानाद् ब्राह्मणस्यैव । न चैतन् काम-
 कृतविषयं ब्राह्मणस्यापीति वक्तुं शक्यम्, अकामकृत इति वचनात् ।
 अतः क्षत्रियवैश्ययोरैतदिति युक्तम् । शूद्रस्य त्वसामर्थ्यान्तद्
 युक्तम् । अनग्निश्रयोरिति कुतो लब्धं, केवलस्य पुंसोऽविधानात्,
 पत्न्यधीनत्वाच्चाग्निसाध्यानां कर्मणां, तस्याश्च पतनकारणाभावात् । यत्रै-
 वोभयोः पतनं, तत्रैव वैतानिकसंबद्धानि प्रायश्चित्तानि । अन्यतरपतने तु
 शरीरमात्रसाध्यैरेवाधिकारः । न चात्र किञ्चिद्दोषासनादिसंबद्धं कर्मास्ति ।
 यत्तु कूश्माण्डीभिरग्निकार्यं, तत् समिदाधानं ब्रह्मचारिसम्बन्धिवत् प्रत्ये-
 तव्यम् । तच्च लौकिक एवाग्नौ युक्तम् । गर्दभाजिनोपदेशाच्चात्रावकीर्ण-
 पशुरपि यदि प्राप्नोति, सोऽपि लौकिक एवाग्नौ युक्तः । अतोऽनग्निकस्यै-
 वैतदिति स्थितम् । नन्वेवमपि यदि नामाग्नेरत्रोपयोगो न स्यात्, न त्व-
 नग्निकस्यैव प्रायश्चित्तमिति । सत्यं, यद्यत्राप्यग्निसम्बन्धं प्रायश्चित्तान्तरं न
 स्यात् । तदपि तु श्रूयत एव । तद्यथा — “यजेत वाश्वमेधेने”त्यादि
 मानवम् । तत्राश्वमेधो राष्ट्राधिपतेरेव, “तस्माद् राष्ट्र्यश्वमेधेन यजेते”ति
 श्रुतेः । स्वर्जिदादयस्त्रयाणामपि वर्णानामिष्टप्रथमयज्ञानां भवन्ति । न च
 तेषामन्यत् प्रायश्चित्तमस्ति, सापेक्षत्वेन विषमशिष्टविकल्पासम्भवात् । त-
 दनधिकृतानामेवान्यत् प्रायश्चित्तं युक्तं, तस्यानन्यविषयत्वादिष्टप्रथमय-
 ज्ञस्य । अनन्यविषयत्वादनिष्टप्रथमयज्ञस्याप्याहिताग्नेरग्निष्टोम एव प्रायश्चि-
 त्तम् । गौतमेनाश्वमेधावभृथमुक्त्वा “अन्ययज्ञेऽप्यग्निष्टुदन्तश्चेदि”त्युक्तम् ।
 न चाग्निष्टुदन्तः कश्चित् क्रतुरस्ति । सत्राहीनयोः प्रायशोऽतिरात्रान्तत्वात् ।
 यत्रापि क्वचिदातिरात्रान्तता नास्ति, तत्राप्यग्निष्टुदन्तता नास्त्येव । अतो-
 ऽयमग्निष्टुच्छब्दोऽन्वग्निष्टोमस्तोत्रवचनो द्रष्टव्यः । तदन्तश्चाग्निष्टोम एव
 भवति । यस्य चान्यप्रयुक्तस्याप्यवभृथे स्नात्वा शुद्धिर्भवति, तत्र स्वयं-
 प्रवृत्तेर्दण्डापूपन्यायेन सिद्धेरग्निष्टोमस्यास्त्येव विधानम् । काठकेऽप्यश्वमे-
 धवदग्निष्टोमस्यापि “भ्रूणहत्याया वा एपोऽतिमुच्यते, योऽग्निष्टोमसंस्थं य-
 जत” इत्याहिताग्नेरग्निष्टोम एवानिष्टप्रथमयज्ञस्य । इतरस्य तु स्वर्जिदादयो

द्रष्टव्याः । यस्य त्वौपासनमात्रं, तस्यान्यत् प्रायश्चित्तं शास्त्र एवोक्तम् । तत्र प्रायश्चित्तमकामावाप्तौ । कामकृतेऽप्येके “पतितो ह्यात्मानमुद्धरेत् संवत्सरं तप्तकृच्छ्रमाचरेत् कृतवापनः शुचिरपोऽभ्यवेयात् त्रिरकार्द्रवासाः काष्ठमौनी वीरासनमासीत् रात्रौ, दिवा तिष्ठेद् युक्तोऽग्निकार्यपरः सावित्रीं सवनानुगां जपेत्, स्वयं व्रतमभ्युपगम्य कुशचीरफलकवासा मौञ्जी मेखली दभै वि-
त्रपाणिर्हविष्यं श्रपयेच्चरुं भैक्षमदुष्टं वा यात्रिकमश्नीयाद् द्वादशरात्रं चोप-
वासो ब्राह्मणतर्पणं गवाहिकमित्येवं व्यवहार्योऽन्यथा पतितः शिष्टैरस-
म्माप्य” इति । यद्यपि चैतद् “न विक्रीणीयादविक्रेयाणी”ति प्रकृत्य
“तिलमधुगुलघृततैलेत्यादिनीलीपर्यन्तविक्रयात् सद्यः पतती”त्युक्तत्वात्,
तथाप्येतन्न ताद्विपयत्वेन प्रायश्चित्तं युक्तं, “पतितो ह्यात्मानमुद्धरोदि”ति
श्रुतेः । न चैषा पूर्वत्रोपयुज्यते, प्रकृतत्वेनैव सिद्धत्वात्, प्रायश्चित्तस्य चा-
तिगुरुत्वेन महापातकोचितत्वात् । अतः श्रुतेः सामर्थ्याच्च प्रकरणस्य वा-
धितत्वान्महापातकप्रायश्चित्तमेवेति व्याख्यातृसंप्रदायाविच्छेदान् । सिद्धिम् ।
तथाच सुमन्तुना — “रागद्वेषादलभ्यमाने प्रायश्चित्ते जपहवनाध्ययन-
ब्रह्मचर्यपरो भैक्षाशी दण्डी मेखली त्रिपवण्यधःशायी स्वयमेव महद-
शुभ पुनाति, न ब्राह्मणस्य पतनमिच्छन्त्याचार्याः । कित्त्विष्युपगतः
पातव्य इत्याङ्गिरस” इति । ब्राह्मणग्रहणं चात्र प्रदर्शनार्थम् । यत्र च
स्वयमभ्युपगम्य संवत्सराच्छुद्धिरिष्यते, तत्रावश्यं ततोऽधिकं परिपदा न
दातव्यम् । तथाचानेनैवोक्तं — “ब्रह्महसुगपगुरुरन्वपगनुवर्णस्तेयिना महा-
पातकिनः वक्ष्यामः प्रायश्चित्तमिति । “ब्रह्महा संवत्सरं कृच्छ्रं चरे-
दधःशायी स्वकर्माचक्षणो भैक्षाहारो दिव्यनदीपुलिनगापी नद्ब्रामाभ्रम-
गोष्ठपर्वतप्रसवणतपोवनविहारी ग्यात्, नवदशैः पूर्णं हिरण्यमणिगोत्रवा-
ञ्जितिलभूमिर्षीपि ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा पूतो भवत्यश्वमेऽग्न्युत्थमानेन वा
सद्य” इति । “अतोऽर्धमर्धं धत्रियदैश्वर्ये व्यारयतमि”ति जपहवन-
स्त्राप्यादपरनादि परोक्षं च समुच्यते । कृच्छ्राच्छ्रम्य नमस्कृत्य द्र-
ष्टव्यः । तदेतन्मन्त्रोपासने भवति, “जर्म स्मर्त्तं विवर्त्तनी” इति
निदमात् । नन्वेतदस्यसंज्ञिकस्य पतनं नैव युज्यते, ‘जापयच्येति विवर्त्तनी

विद्यते । पाणिग्रहणाद्धि सद्वत्त्वं कर्मान्तद्रव्यमनेषु वे"ति स्मरन्तः ।
 च पत्न्याः पत्नं,

“आ शुद्धेः संप्रतीक्यो हि महागन्तव्यमिः”

इत्युक्तत्वात् । मत्स्यमेवं, वैतानिके पत्न्या विना कर्मानुष्ठानासम्भवात् ।
 स्मार्तानि तु कृतावमध्यम्यैव केवल्यममन्वर्धान्यपि क्रमोप्येवमने स्मरन्ति ।
 यथा ब्रह्मयज्ञममन्वर्धानि प्रायश्चित्तानि । तद्दि प्रत्यङ्गे सपत्नीकम्यकि-
 कार इति शक्यं वक्तुम् । न च तदनेऽप्येवकारे महाव्याहृतिहोमावकि-
 कारः । एवमुपाकर्मण्यपि । यथा च तत्र, तथैवमने युक्तत्वाद्येनाने-
 केवलस्यापि पत्ने प्रवृत्तिरव्याहृतैवेत्यलं प्रमेतेन ।

अतः स्थितमेतत् अत्रियवैश्ययोरनशिकयोरर्षीतवेद्योश्च गुणवद्-
 ब्राह्मणवधे शुद्धांके द्वादशवर्षिकमिति । गृहस्य च ब्राह्मणमात्रवधे जा-
 स्तम्येन द्वादशवर्षिकमुक्तम् । गृहारेक्षया च अत्रियवैश्ययोस्तं प्रव-
 श्चित्तमित्येतद् दर्शयिष्यामः । अत इव गुणवद्भवयव इत्युक्तम् । इव
 हते तु गौसहस्रदानमहितम् । एत एतत् । गृहवचनादेवः “चतुर्षु गृहेषु
 प्रमाप्य द्वादशे संवत्सरान् षट् शीत् संवत्सरं च अर्तनादिशेत्, त्वेवमने
 गौसहस्रं ततोऽप्ये तस्याव तदर्थं च दद्यात्, सर्वानानुसृज्येष”ति । गृहस्य
 चैतत् प्रायश्चित्तं ज्ञानार्थाद् विज्ञेयम् । ननु गृहवर्गानामसृष्टव एतत्
 संभवति । एवं युक्तं—“सर्वानानुसृज्येष चान्द्रायणमिति । अतः
 गृहस्यैव वित्तवत इदं प्रायश्चित्तम् । निस्त्रैस्य न्वापस्तम्बोक्तं वैश्यस्य
 वा समन्तं चोक्तम् । ततश्च अत्रियवैश्ययोः कामकृत एतत् स्यात्,
 गृहवचनादेव, यथापकृतं च यद्व्याप्तकृते कामकृते तद्यथोक्तमिति । अतः
 कामकृते गौसहस्रमहितमित्येषा विक्र ।

आपस्तम्बोक्तं तु गृहविययं — “पूर्वैर्विषयोर्वेदाव्यापितं हत्वा
 सुवनगतं वाभिशन्तः । ब्राह्मणमात्रं च । गर्भे च तस्याविज्ञातम् । आवेषो वि-
 श्वियम् । तस्य निवेद्यः । अरण्ये क्लृष्टिं कृत्वा वाग्यतः सुवदिगेष्वनोऽवज्ञानी
 पक्षमधोनाभ्युपरि शान्दोगच्छाद्य । तस्य पन्था अन्तरां वर्त्मनी । इष्टीपिपति-

१. 'वि' च. पठः २. 'श', ३. 'पिति' च, ४. 'ति', ५. 'हत्वा'.
 ६. 'पन्था', ७. 'विन्त', ८. 'सं', मन्थ', ९. 'श', १०. 'सर्ववर्षी'
 द. ग. पठः ११. 'द्वयवर्षी' ग. च. पठः.

कामेत् । सण्डेन लोहितेन शरावेण ग्रामं प्रतिष्ठेत । ततोऽभिगस्ताय भिक्षा-
मिति कर्माचक्षाणः सप्तागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः । अलब्धोपवासः । गाम्य
रक्षेत् । तासां निष्क्रमणप्रवेशने द्वितीयो ग्रामेऽर्थः । द्वादश वर्षाणि चरित्वा
सिद्धः सद्भिः सम्प्रयोगः । आजीपथे वा ब्राह्मणंगव्युपजिगीषमाणस्त्रिः प्रति-
रादोऽवजित्य वा मुक्तः । आश्वमेधिकं वावम्भृदमुपेत्य मुच्यते । धर्मार्थसन्नि-
पाने अर्थग्राहिण एतदेव ।" इति । अत्र च पूर्वयोर्वर्णयोरिति शूद्रापेक्षया
क्षत्रियवैश्यानुक्तौ, ब्राह्मणमात्रं चेति वचनाद् न ब्राह्मणक्षत्रियौ पूर्ववर्णा-
विति घटते । तेनैतच्छ्रुत्येति द्रष्टव्यम् । न चात्र जपहोमादि किञ्चि-
च्छ्रुतं, येन त्रैवर्णिकविषयत्वमाशङ्क्येत । अनेनैवान्यत्रापि जातिकृता गुण-
कृता च व्यवस्था व्याख्येया । द्वादशमु च स्मृतिषु द्वादश वार्षिकानि
पठ्यन्ते । तान्येवं विधेयत्वानि । तत्र मानवं याजवल्कीयं च सर्वव-
र्णानाम् । तत्र च ब्राह्मणस्य कामकृते गुणवद्ब्राह्मणवधे . क्षत्रियवैश्यांर-
कामकृते निर्गुणवधे . शूद्रस्य त्वकामकृते ब्राह्मणमात्रवधे . एव वैश्य
स्यापि क्षत्रियापेक्षया सर्वत्र च गुरुतरं प्रायश्चित्तं प्रयोज्यम् ॥ २३७ ॥

मन्त्रान्तराद्येवमन्त्रं प्रायश्चित्तं —

लोमभ्यः स्वाहोति हि वा लोमप्रभृति वै तनुम् ।

मज्जान्तं जुहुयाद्वापि तन्त्रैरेभिर्धधाक्रमम् ॥ २३८ ॥

हिनावदवैश्वरौ पादपूणार्थौ । वागवद्वाज्यापेक्षया लोमादिद्रव्यै-
विकल्पार्थः । तनुः नगीरं, तद् लोमप्रभृति लोमानि त्वत्त च लोहित
मेदो मांस स्नायस्थि मज्जानमिषेवमन्तं, लोमभ्यः स्वाहोत्येति त्रैवर्ण-
पठितैराश्वमेधिकं त्रैवर्ण्येनैर्गुणैर्जुयात् । अज्यं वा शिन्ध्यन्तैः प्रत्येक
पौड्गभिर्जुयात् । वा त्वत्त तु द्वितीये मानस्ये सुविधानि विधानेऽप्य-
विकल्पार्थः । न वैश्यापेक्षया । मज्जान्तं तन्त्रैरेभिर्धधाक्रमम्
कर्तुमिहादगवापि विनिर्धं य कर्तव्यं इति । तत्रैवैवमन्त्रैर्जुयात्
न्यामिमन्थ स्यात् । लोमप्रभृति च तन्त्रैर्जुयात् । त्रैवर्ण्येन
त्वम् । त्वत्त य एत लोमाद्यपि त्वत्त य एत त्रैवर्ण्येन त्रैवर्ण्येन

वाधिकारः । तदधिगमविशेषापेक्षया च द्रव्यविकल्पव्यवस्था व्यान्येयम् ।
 न चात्र शरीरदाहः, वचनाभावात् । लोमादीनां कात्स्न्येन होतुमशक्य-
 त्वाद् अवश्यमेकस्मादेवाहुल्यादेरवयवाद्धोतव्याः । तेन नैतन्मरणान्ति-
 मिति व्याख्येयम् । वासिष्ठेऽप्येवमेव—“श्रूणहाग्निमुपसमाधाय जुहुयाद्
 लोमानि मृत्योर्जुहोमि, लोमभिर्मृत्युं वासयै प्रथमामि”त्यारभ्य “मज्जानं
 मृत्योरि”त्येवमन्तम् । तत्रापि होममात्रमेव, शरीरप्रक्षेपस्यानुपदेशात् ।
 यं त्वल्पत्वात् प्रायश्चित्तस्य स्मृत्यन्तरे च—

“प्रास्येदात्मानमग्नौ वा सामिद्धे त्रिरवाक्शिराः”

इति शरीरत्यागदर्शनादत्रापि शरीरत्यागं वर्णयन्ति, ते संहिताध्ययने क्रि-
 मित्नामरणादानवृत्तिं न कुर्वन्ति—“त्रिः संहितामधीत्यातां नियतं भुक्त्वा
 पुनर्गिर”ति । एवं सर्वेषां जीवप्रायश्चित्तानामल्पत्वाद् यथासम्भवं मरणा-
 न्तिकैः सह तुल्यतासिद्ध्यर्थं कल्पना प्रसज्येत । अथ कथञ्चित् तेषु मृ-
 यकल्पना, ततोऽत्रापि तदेव युक्तं, न त्वश्रुत एवाग्नौ शरीरप्रक्षेपः ।
 अतश्च वासिष्ठेऽपि होम एवेति स्थितम् । यदपि “श्रूणहाग्निमुपसमाधाय
 जुहुयाद्”ति होमवचनादेव प्राप्तम्याग्नैः पुनर्वचनं, तदपि न लौकिका-
 ग्निप्रत्ययसंग, भद्रकल्पनाप्रसङ्गात् । श्रूणहंतया वा कम्पनिन्नन्दबुद्धे
 स तु मृत्तानिनाशाशक्तो मा भूदित्येवं व्याख्येयं, न तु वचनप्रागम्याग्नेः
 अल्पस्य जायतेयात्रेण त्यागकल्पनेत्येषा दिक् । स्पष्टतरं तु विषयकर्तृतां
 यत्किंचिदप्रसंगम्याग्नेः प्रथमः ॥ २३८ ॥

प्रायश्चित्तस्य परित्राणाद् गवां द्वादशकस्य वा ।

नक्षत्रशमैश्चावभृथजानाद्वा शुद्धिमानुयात् ॥ २३९ ॥

यत्र शरीरं नष्टं तदाग्निं दृष्ट्वै न यानिभात्रे, यथासाह
 नक्षत्रशमैश्चावभृथजानाद्वा शुद्धिमानुयात् ॥ २३९ ॥
 नक्षत्रशमैश्चावभृथजानाद्वा शुद्धिमानुयात् ॥ २३९ ॥
 नक्षत्रशमैश्चावभृथजानाद्वा शुद्धिमानुयात् ॥ २३९ ॥

किन्त्वेवं सति स्त्रीत्वनिवृत्त्यर्थत्वात् परिसंख्या स्यात् । लिङ्गवचैकत्वस्यापि विवक्षितत्वाद् ब्राह्मणद्वयपरित्राणे वैगुण्यं प्रसज्येत । अथातन्त्रं लिङ्गं तत्स-
हचरिताध्ययनादिगुणप्राप्त्यर्थं भवेत् । ततो न कश्चिद् दोषः । तेन गुण-
वतो ब्राह्मणस्य परित्राणादित्येव युक्तम् । परिशब्दाच्च सर्वतः स्वप्राण-
परित्यागेनापीत्यर्थः । गवां द्वादशकस्य वेत्यत्रापि गुणवतो ब्राह्मणस्य
स्वभूतानामित्याधिकाराल्लभ्यते । तथाशब्दः प्रकारार्थः । यथा 'शिरःकपाली'
त्यादिना शुद्धिसंवाप्नुयात्, तथा गोब्राह्मणपरित्राणादप्यन्यानपेक्षादेवे-
त्यर्थः । तथाच मनुना —

“कृतवापनो वा निवसेद् ग्रामान्ते गोब्रजेऽपि वा ।

आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥”

इत्युक्त्वात् —

“ब्राह्मणाथे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजन् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य वा ॥”

इति । तेन ज्ञायते प्रायश्चित्तान्तरमिदं न तु प्रक्रान्तद्वादशवर्षिकस्य ।
नद्विषयत्वेन गोब्राह्मणहिते रत इत्यनेनैव सिद्धत्वान्द्व्येकान्तरारम्भो नि-
ष्प्रयोजनः न्यात् । न चानेन प्रकारेण हिते रतः स्यादित्येवमर्थः । श्लोका-
न्तरारम्भ इति युक्तः । वाशब्दवैयर्थ्याद्, गोप्ता गोब्राह्मणस्य वेति च
पुनरभिधानात् । अतः स्वतन्त्रमेवेद् प्रायश्चित्तान्तरं भगवतोऽभिप्रेतम् ।
अत एव च निस्मन्दिग्धेनाश्वमेधावभृथस्त्रानेनास्य वैजल्पित्वनाचार्यै-
र्पाक्य —

“तथाश्वमेधावभृथस्त्रानाद् वा शुद्धिसंवाप्नुयाद्”

इति । यथो चाश्वमेधावभृथस्यान्यत्राहुप्रवेगो न मन्मथति, तत्र प्रवेगि-
नमेव । शतौवनस्य च “अन्तरं वा ब्राह्मणान् स्मरणान्मोक्षमित्ये”ति तदु-
क्तत्वात्तदवर्षिकस्य न सार्थमित्यभिप्रेतम् । अतः प्रायश्चित्तं ॥ २३१ ॥

तद्येदमन्यन् वैकल्पिकं —

दीर्घतीत्रान्मयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।

दृष्ट्वा पथि निरातङ्गं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः ॥ २४० ॥

आमयो रोगः, तेन दीर्घेण चिरकालप्ररूढतयात्पर्यं कृच्छ्रसाध्येन तीत्रेण च राजयक्ष्महाकुष्ठदिना ग्रस्तमेकान्ततो भुक्तम् । ब्राह्मणमित्त्रापि पुल्लिङ्गनिर्देशोऽध्ययनादिगुणप्रतिपत्त्यर्थ एव, न स्त्रीत्वेनिवृत्त्यर्थः । अथशब्दस्यात्कृष्य वाशब्देन सह योजना — अथयोक्तविशेषणां गामपीति । अपिशब्दश्चैकसंख्येयपेक्षया सम्भावनार्थः — ब्राह्मणजातीयं निर्गुणमपि, तथैकमपि, किमुत गुणवन्तो भूयांसो वेत्यामिप्रायः । पथि दृष्ट्वेत्यभिसन्वि- निवृत्त्यर्थम् । निरातङ्गं निश्शेषरोगच्छेदान्निर्भयं व्यपगताकूतं स्वस्थं कृत्वा । वाशब्दादामरणाद्वा सर्वात्मेना सर्वस्वेनापि स्वप्राणोपरोधेनापि शुधूपित्वा । मगहा शुचि स्थादिति प्रकृतत्वेऽपि ब्रह्महा शुचिरिति पुनर्वचनं सर्वाधि- कारप्रतिपत्त्यर्थ, मवेत्रःमतिपूर्वे कामवृत्ते च त्रेवर्णिकानामिदं परिचर्य- माणंब्राह्मणगुणापेक्षया भूयस्त्वापेक्षया परिचारकशक्तिगुणापेक्षया च यो- ज्यम् । शूद्रस्याप्यमतिपूर्वं एतद्धवत्येव परित्राणं तदात्वविपन्नम् । यथा प्रदीपे वेद्यमन्वन्तत्राग्निं गोद्वाशकं वा निस्सरणासमर्थं स्वमरणमङ्गीकृत्य प्रविश्यानिवाहयेद् यः, स तत्परित्राणाद् मरणाद्वा शुध्यतीति । अत्र तु आ निगतत्वाभावाद् आ मरणाद्वा परिचर्येति पुनरारम्भः ॥ २४० ॥

मयश्चन्द्रद वैर्वापय दृष्टव्यायामेव —

आर्नाय विप्रमवस्वं हनं चातित एव वा ।

नन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि विशुध्यति ॥ २४१ ॥

मयैववचनं बहुवचोपलक्षणार्थं, भूयसो ह्यपहनस्य प्रत्यानयनं दु- प्कर वत् । मयैवम् तु कदाचिन् वटमात्रमपि भवति । तत्राल्पेनापि प्र- कर्मिन् वदत्यमार्त्तम् । तत्र वावितवचनं नातीव समजसं स्यात् । वा- त्तिन्नेति चैवकारेण यत्र वटप्रत्याहरणे मरणमवैचिर्यान् प्राप्तोति

१. 'मयैव' २. 'मयैव' ३. 'मयैव' ४. 'मयैव' ५. 'मयैव' ६. 'मयैव'

१०२

तत्सर्वस्वमिति स्पष्टयति । ततश्च तदाहरणमिति यथागन्तवावार्तितोऽपि पुनःपुनस्तथाय व्यायच्छस्त्रेणैकः शस्त्रैः क्षतो यदि जीवति. तथाप्यना- हनेऽपि द्रव्ये विशुध्यत्येव । एतच्चाक्षत्रियस्याहरणसम्भावनायुक्तस्य च प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियस्य त्वेतान्नित्यत्वाद्नुपदेशमेव । यस्याप्युदाहरण सम्भावनास्ति. तस्याप्यानीयेत्येतन्नातीव समञ्जसम् । तेन सम्भावितस्याक्ष- त्रियस्य चेति स्थितम् । शस्त्रग्रहणं च प्रतिपक्षस्य दुर्जयत्वं प्रदर्शयितुम् । तेनाशस्त्रैरपि पादाणादिभिर्निश्चेष्टीकृतः क्षतमन्तरेणापि शुध्यतीत्यवसे- यम् ॥ २४१ ॥

तदेवमप्यप्यप्रायश्चित्तद्वयम् —

अरण्ये नियतो जप्त्वा त्रिष्कृत्यो वेदसंहिताम् ।

शुध्येत वा मिताशित्वा प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥२४२॥

ग्रामान्निष्क्रम्यारण्ये स्थित्वा नितरां यतः तदर्थानुमथानैकनिष्ठः त्रिरावृत्त्या वेदसंहितां, मन्त्रशास्त्रमितिर्षः । संहिताग्रहणं चाग्रणस्याने- प्येवमरणनियमार्थम् । पदक्रमादीनां तु पुरुषकृतत्वादेव व्यासनेन तस्मि- न्मृत्युर्ष्ये संहितावचनम् । त्रिरित्येतादता च भित्ते त्रिष्कृत्य इत्युक्तं तृत्त- मुच्चिपया त्तिसिद्धयर्थम् । तेन पदद्वयम् पदद्वय इत्येवमाप्यग्रणानुवचन- गुणापेक्षया योज्यम् । मानवेऽपि —

"जपेद् वा निष्कृताग्नौ वेदस्य संहिताम् ।"

इति । वेदस्य त्रिरिति नमन्त्रादेव त्रिष्कृत्यो वेदाग्रणस्य त्रि- रित्येवं योज्यम्, अस्मादेव तदनुवचनमात्रम् । वेदस्येन च त्रिष्कृति- पोतकैतदेव योनिर् — स्मृत्यन्तर्गतस्य शास्त्रेषु । योऽपि । यथा इति । एतच्च त्रिष्कृत्यस्य वेदार्थस्यैव प्रायश्चित्तं त्रिष्कृत्यस्य वेदस्य । अन्ये तदग्रण एव यो नियतः न जप्त्वा त्रिष्कृत्यो वेदस्येति नु मा- त्येव दनस्यस्यैविति नु प्रायश्चित्तं । तदग्रणस्य यथावेदस्येति त्रिष्कृ- तिसंहितापि च त्रिष्कृत्यस्य प्रायश्चित्तं । तदग्रणस्य यथावेदस्येति त्रिष्कृ- तिसंहितापि च त्रिष्कृत्यस्य प्रायश्चित्तं ।

मिताशी च यथाश्रमोचितम् “अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्तमि”त्येवमादि, न पश्चि
 श्रान्तोऽपि गोतृप्त्या वर्तेतेत्यर्थः । मिताशी इत्वा गत्वेत्यर्थः । स्रोतोऽभि-
 मुखः सोमेश्वरादारभ्याल्लक्षम् । मानवे तु हविष्यभुग्वेत्युक्तम् । तत्र यति
 ब्रह्मचारिणोर्यथोक्तलक्षणं भैक्षमेव । इतरयोस्तु स्वधर्मानुसारेणौपासन-
 श्रामणकाग्निसंस्कृतव्रीहियवश्यामाकनीवारादि प्रत्येतव्यम् । ननुच पति-
 तस्याश्रमव्यवस्था नैवास्ति, पतितत्वादेव, “द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतन-
 मि”ति गौतमवचनात् । सत्यमेवं, प्राक् प्रायश्चित्तप्रवृत्तेः । प्रायश्चित्तप-
 वृत्तौ तु यथावर्णं यथाश्रमं च प्रायश्चित्ताविरोधेन वर्तितव्यम् । यदि तु
 पतितत्वेनाश्रमव्यवस्थापगमः स्यात्, ततः पतितस्याहवनीयाद्यग्निविना-
 शादग्निष्टुदादिचोदना दुःश्लिष्टा एव स्युः । तेन सत्यपि पतने ग्रहस्यत्व-
 स्यानपगमादग्नीनामविनाशः । अतश्चान्यतरपतने सूतकादाविवान्यतर-
 णाग्नयो धार्याः । शुद्ध्यनन्तरकाले च कर्मप्रवृत्तिः । उभयपतने त्वप-
 रित्यज्येवाग्नींस्तत्पालनमुभाभ्यां कर्तव्यम् । प्रायश्चित्तं च तत्सम्बन्धापरि-
 न्यागेन जपहोमादिलक्षणं प्रत्येतव्यम् । तेन सरस्वतीप्रायश्चित्तमपि हवि-
 ष्यभोजननियमाद् यथाश्रमं स्वधर्मानुसारेण व्याख्येयम् । अनग्निकस्यै
 तु स्नानकर्त्यापि भैक्षाहारत्वं “भैक्षाहारो वा सरस्वतीं प्रतिस्नोतरामि”ति
 दर्शनवचनाद्, इत्येपा दिक् ॥ २४२ ॥

१. २४२ धार्याभ्यां प्रायश्चित्त —

संप्राप्ते वा हन्ता लक्ष्मभूतः शुद्धिभवाप्नुयात् ।

कि. मग्नातिक्रमेण प्रायश्चित्तं, प्रवृत्तिस्तान् कृतमरणनिश्चय-
 म् ॥

गजायै गवायै ब्राह्मणायै वाभिमुखो घातितः । तथाच वसिष्ठः —
 “गजायै ब्राह्मणायै गवायै वा सङ्ग्रामेऽभिमुख आत्मानं घातयेदिति ।
 अस्मान्नी च राजा प्रत्येत्यः । शुद्धिमाप्नुयादिति संशयव्युदासार्थो लिङ्-
 प्रयोगः । तथाचाह मनुः —

‘ लङ्गं गन्धभृतां वा स्याद् विदुषामिच्छयात्मनः ।’

विदुषां गन्धविदां मन्त्रमन्त्रिपुणानाम् । आत्मन इच्छया न स्वाम्यादेः । श-
 क्येऽप्यक्रियात्मानमगोपायन् शुद्धिमाभिमुखो भवेत् । नात्र संग्रयः कार्य इत्य-
 त्नापि मन्त्रव्यावृत्त्यर्थ एव लिङ्प्रयोगः ।

‘ प्रारयेदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाकिशराः’

इत्येतदपि ब्राह्मणव्यतिरेकेणैव । स्तेयाधिकारे “ब्राह्मणस्तपसैव च”ति
 ब्राह्मणस्तपसैव पापमवनयेद्, न मरणान्तिकेनेति । एतच्च स्तेयाधिकारोक्त-
 मपि विशेषवचनाद्वैतं सर्वविषयं दृष्टव्यम् । तथाचापस्तम्येन ‘गुरुतल्पग-
 मूसा ज्वलन्ती प्रविश्यात्मानं दहेद्दि’त्युपक्रम्य ‘मिथ्यैतदिति हासिनां
 ये ध्यान्मानं परं वासिहन्येतेऽभिगस्त एव न’ इत्यनेन विधिना “धोत्त-
 नादुच्छ्रान्नाङ्गेदि”त्येव ब्राह्मणाभिप्रायेणैव दर्शितम् । आचार्येण त्वग्निप्र-
 वेगो नोक्तः, प्रत्यक्षमुक्तिर्चादित्वात् । एव हि काठके श्रूयते—“अनागन्ते
 अग्निनाऽग्निमागेहेत् त्रिरवाकिशरा” इति । अत एवाश्वमेधस्वजिदादीना-
 मयत्रानुपदेशः । नातरे तु श्रौतस्मार्तानामेकीकृत्योपन्यासः समानार्थित्वैव
 स्मार्तानां वा मन्त्रानिदृश्यते । एव तर्हि वाच एव स्मार्तानां युक्त इति
 अर्थो शक्यतः यजन्तः । नव्यः, प्रवेकदिव्यता मन्त्रः । अत एव विदुष-
 र्भेदेन व्याख्यातम् । इतरथा हि मन्त्राद्वैकित्तिसिद्धयर्थं यद्व्या-
 पिक्य एव स्यात् । मन्त्रानादिवैक्यैव ज्ञानेति तत्रैव अनात्मगतं प्रजाह
 म्पिप्रवक्ष्यामः । यथा वाच्ये — ‘लोडधमेतेन उज्ज्वे, य तु वैतमेः
 वे’ति । नान्तर्धीत्याश्रमेतेन मनु इति ज्ञानमुक्तम् । अत एव

... ..

पात्रे धनं ना पर्याप्तं दत्त्वा श्रुतिं निगच्छति ।

आदानुश्च त्रिशुद्धतर्पणसिद्धिर्ज्ञानसंभवा ॥ २४४ ॥

पात्रे विधातृणां यत्कृतं सा पर्याप्तं तद्विधातृणां गृह्णते धनं
गोमूतिलहिरण्यादि पर्याप्तं तर्पणसंभवा नित्यतया प्राप्तेः श्रौतस्मार्तक-
र्मस्यो यद्भवति, तद् दत्त्वा श्रुतिं निगमं गच्छति । सोऽत्रावधिज्ञानसि-
द्धमेवाभ्यर्हितमित्याभिप्रायः । मानवे नु दानप्रकारोपेक्ष प्रयत्ने न देयवि-
शेषापेक्षः । देयं त्वेतावदेव । तत्र कदाचिन् न देयमेतन्ममेत्येवं निवेदन-
मर्पयेत् । यदि तु नित्यानुष्ठानमप्रदानमंशन्दि क्वाप्स्येनालां च्यातिरिक्तमति
दातुः स्व म्यात्, ततो यावज्जीवनमंशन्दि विहितश्रौतस्मार्तानुष्ठानाय यत्
पर्याप्तं, तावदेव दद्यात् । कदाचित्तावन्मात्रेण द्रव्येण पृथित्वा सप्त-
च्छदं गृह वा दद्याद् इति । अत्र दातृच्छाविकल्पः, न द्रव्यपरिमाणं
कश्चिद् भेदः । एतच्च कामकृते गुणवद्द्रव्यपदये द्रष्टव्यं, पात्रे दातृत्वमिति
वचनात् । न ह्यल्पेन प्रयामेनैवंभूतो ब्राह्मणः अक्षयो ग्राहयितुम् । यो हि
सम्यग् ग्रन्थतोऽर्थतश्चानुष्येण न्यायानुसारं च वेदं काःस्मर्येन वेत्ति-
प्रायश्चित्तोपदेशात् साभिः स्वकर्मानुष्ठाननिरतः स कथमिव प्रतिगृह्णीवान् ।
किं वा तादृशे पात्रे एतावद् द्रव्यं दत्त्वा पापान्नापगच्छेत् । अतो गुह्यं
एव प्रायश्चित्तं युक्तम् । तच्च दर्शितम् । तस्य चादातुः प्रतिगृह्णानस्य

विशुद्ध्यर्थं वैश्वानरो द्वादशकपालः पुरोडाशः । चशब्दाद् दातुश्चाहिताग्नेरेव
महाधनस्य तावन्मात्रधनस्यैवेति स्थितम् । श्रौतत्वेऽपि चेष्टेरिष्टिवैश्वानरी
स्मृतेति स्मृतत्ववचनं मानवेऽनुक्तत्वादपस्मृतित्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । सत्यपि
तत्रावचने मनुनेत्रायमर्थः स्मृत इत्यवगन्तव्यमित्यभिप्रायः । तत्रास्यान-
भिधानं दातुरनियमो यथा स्योदित्येवमर्थम् । तेनानाहिताग्नेरपि सर्वस्वं वा
वेदविद् इत्येतत् प्रायश्चित्तमस्त्येवैत्येपादिकम् ।

ननु चैतानि प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्यैवाशक्तौ परिममाप्त्यर्थानीति
युक्तम् । तथाच मनुना—“ब्रह्महा द्वादशवर्षानी”त्युपक्रम्य “लक्षं गन्ध-
भृतां वा स्याद्” इत्यादि “जपेद्वा नियनाहार” इत्येवमन्तमुक्त्वा पुन-
र्द्वादशवार्षिकसम्बन्धित्वैवोक्तम् —

‘कृतवापनो वा निवसेद् ग्रामान्तं गां व्रजेऽपि वा ।

आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥

ब्राह्मणांश्च गवाये वा सद्यः प्राणान् परित्यजन् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया गोमा गांब्राह्मणस्य वा ॥

अथ प्रतिगद्धो वा सवन्धमभजित्य वा ।

विप्रस्य तद्विमित्तं वा प्राणालाभे विमुच्यते ॥”

इत्थं ब्राह्मणार्थप्राणत्यागादिना द्वादशवार्षिकस्य परिममाप्तिसमुत्पत्त्या सम्-
पन्नम् —

भृताम् ” इत्यादीनि द्रष्टव्यानि, न स्वानन्वयेण । न च मृगान्तिकं प्रायश्चित्तं युक्तं, कार्यविरोधात् । शुद्धयर्थं हि नदिष्यन्ते, जीवतश्च शुद्धयार्थं कार्यं यत् । न च जीवप्रायश्चित्तरयत्तरेण विकल्पो घटते, वैपम्यात् । मन्त्रेच्छया चेतसंभवे मृगान्तिकमध्यवस्यत आत्मघातदोषोऽपि प्रसज्यते । अत एवापस्तम्बेन — “गुरुतल्पगः सूर्मा ज्वलन्ती प्रविश्यात्मानं देहि” ल्युपैकस्य “मिथ्यैतदिति हारीत” इति, “यो ह्यान्मानं पर वासि हन्यते अभिशस्त एव स” इति । अतोऽपि मृगान्तिकमयुक्तम् । यत्र च सवनरथविप्रवधादौ द्विगुणं व्रतमुच्यते, तत्र द्विर्मृगणामभवान् तदनुपपत्तिरेव स्यात् । अत एकप्रायश्चित्तकल्पनेन युक्तं । न त्विदमर्थाव न्यायम् । यत्तावदुपक्रमापसंहारबलमालोच्यैकत्वमुक्तं, न च्छ्रैतैराश्वमेधादिभिर्व्यवधानादयुक्तमेव । नहि द्वादशसंवत्सरोद्देशेनाश्वमेधस्वजिह्वादिबचनान्वयकल्पन्ते । अवच्य ह्येषां प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वं वाच्यम् । स्मृतौ चैतानि तु । क्रमानुपपत्तेस्तत्रै च द्वादशवार्षिकं ब्रह्महृत्योद्देशेन प्रकृत्य य एतत् समापयितुं न शक्नुयात्, स एतेनाश्वमेधादिना यजेतत्येवं क्रतवो विधातव्याः, फलावर्धतया वा क्रतून् प्रकृत्य द्वादशवार्षिकाशक्तावपि यजेतत्येवम् । उभयथापि चायुक्तं, दम्पत्योरधिकारात्, केवलस्य च प्रवृत्तत्वात् । न च भृत्यशक्त्या पत्न्यपि प्रवर्ततामिति युक्तं, पत्नीशब्दस्य स्वाभिवचनत्वाद् अङ्गिनि द्वादशवार्षिके तस्या अनधिकारात् । तत्र यदिवा सह पतेन द्वादशवार्षिकं, यदिवा क्रतूनां तत्राननुपवेशः, विधानाद् द्वादशवार्षिकस्य जयाहोमेनेव कृष्यादीनामाहवनीयादिसंयुक्तैः कर्मभिर्गसंभवात् तादर्थ्यकल्पनानुपपत्तिः । अतोऽवच्यं क्रतूनां स्वातन्त्र्यमेव वक्तव्यम् । तथा चास्नाय,— “सर्वा ब्रह्महत्यामपहन्ति, योऽश्वमेधेन यजेत । अग्निष्टनाभिः शस्यमानं याजयेत् । ऋणहत्याया वा एषोऽतिमुच्यते, योऽभिजिना यजेत” इति । एतानि च प्रत्यक्षाण्यतिक्रम्य नानुपलब्धवाक्यान्तरकल्पनायां प्रमाणमस्ति । अतोऽश्वमेधादिचोदनास्तावत् पूर्वप्रक्रमानपेक्षा एव । ताभिव्यवहिताः सर्वस्वदानादयस्तन्नवहितेन द्वादशाब्देन न समन्वयं

१. 'न्तिक' ग पाठः. २. 'क्या मि' ट पाठ ३ 'न्वते सोऽग्नि', ४. 'स्त ट' ग
 ५. पाठ. ५. 'नि ट', ६ 'त्र यद्वा' ग पाठ ७ 'च वृ', ८ 'नि च द्वा' च पाठ.
 ९. 'यजहो' ग पाठः.

लभन्ते । श्रुत्यन्तरं तु ' अर्गो भक्तिर्व्यभिचारवत्प्रायश्चित्तस्य, तत्र वा म्या-
 उक्तं शम्भुना, खट्वाङ्गकपालपाणिर्वा — " इति च प्रक्रमान्त्रोचनया
 मरणाशक्तवैव द्वादशवार्षिकं लक्ष्यते । वासिष्ठेऽपि -- " द्वादशाग्निमुषम-
 माधायै 'ति इत्युक्तं " राजाऽपि ब्राह्मणायै वाग्निमुख आत्मानं पातयेत् त्रिर-
 क्षितो वा प्रतिराद्धः पृतो भवतीति विज्ञायत " इत्युक्तवोक्त द्वादशवार्षिकं
 " द्वादशवर्षाण्यात्मना व्रतमादिश्य न ग्रामे नारण्ये वसेत् खट्वाङ्गकपाल-
 पाणिरिति । अत्रापि च प्रक्रमानुसारात् पूर्वानधिकृतस्यैव द्वादशाब्दिकमि-
 त्यवगम्यते । अन्यासु तु द्वादशाब्दिकस्यानुपदेश एव । वासिष्ठे च विज्ञा-
 यत इति च्यवर प्रतिराद्ध इत्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वेन द्वादशाब्दाननु-
 प्रवेशः स्पष्टीकृत एव । अतः स्वातन्त्र्येणैव विषयव्यवस्थया सर्वाणि व्या-
 ख्येयानि व्याख्यातानि च । यस्तूपसंहारः, स पूर्वोक्तापेक्षया योज्यो न
 तु तदपेक्षया पूर्वोक्तम्, उक्तस्य ह्युपसंहारः, नोपसंहारादुक्तता । तेन
 ' कृतवापनो वा निवसेदि " त्वेवमादेः पूर्वोक्तसमस्तप्रायश्चित्तशेषत्वम् ।
 सर्वत्र चायमविरुद्ध एव नियमकलापः । प्रत्युत द्वादशाब्दिक एवारण्ये
 कुट्टि कृत्वैत्यनेन विरोधादस्याननुप्रवेश । न च विकल्प सम्भवति, त-
 त्कल्पनायां द्वादशाब्दाननुप्रवेशोऽयुक्तः । यौ त्वनन्तरौ श्लोकौ, ताभ्यां
 प्रायश्चित्तान्तरत्वेन गोत्राह्वणार्थे प्राणत्यागादीन्नुपादिश्यन्ते ननु प्रक्रा-
 न्तद्वादशाब्दिकस्य, प्रमाणाभावाद्, वासिष्ठे च त्रिरक्षितो वैत्यत्र विज्ञा-
 यत इत्यनेन श्रौतत्वस्य दर्शितत्वात् । यन्नावदुपसंहारः, एवं दृढव्रतो
 नित्यमिति, अन्यत्रापि सर्वत्रैव एव । एवमुक्तेन प्रकारेणानुना प्रायश्चित्तन
 मयात्मा नियमेन गोवर्नीय इत्येवंरूप द्वादशाब्दशक्तानुद्धृष्टभावासिधेयग-
 क्रत्वनुष्ठानादि यद् व्रत, तत्र द्वादशाब्दादी मनासि व्रते ब्रह्महत्या व्यपोह-
 तीत्येवं-योज्यम् । तथाच परमाणुसंहारः समज्ञमो भवति —

" अतोऽन्यतममास्थाय विधि विप्रः सुयन्त्रिनः ।

ब्रह्महत्याकृत पापं व्यपोहेतात्मवत्तया ॥ "

इति । अन्यथैकत्वाद् अन्यतममास्थायित्यसम्बद्धमेव स्यात् । न चान्यत-
 ममग्निप्रवेशादिकं द्वादशाब्दसनासिविधिमास्थायेति युक्तं तथा ननि

गुणत्वात् प्राधान्येन निर्देशो न स्यात् । न च तत्समाप्त्यर्थता सम्भवती-
त्युक्तमेव । यदप्यनन्तरं—

“हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेद्”

इति, अत्रानन्तर्यादेवान्यतममास्थाय विधिं ब्रह्महत्याव्रतं चरेदित्यादि
योज्यं नतु द्वादशवार्षिकं, व्यवधानेन सर्वनामपरामर्शासम्भवात् ।

“तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।

वैश्येऽष्टमोऽशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।

ऋषभैकसहस्रा गा दद्याच्छुद्ध्यर्थमात्मनः ॥”

इत्युक्तत्वात्—

“अथ चरेद् वा नियतो जटिलो ब्रह्महव्रतम् ।

वसन् दूरतरे ग्रामाद् वृक्षमूलनिकेतनः ॥”

इति । तत्र तुरीयवचनादेव सिद्धे सत्यसम्वद्धं स्यात् । यदि तुरीयवच-
नात् सर्वस्वचतुर्थभागदानमपि प्राप्नोति, ततो महाधनस्याकामकृते गोस-
हस्रदानोपदेशः । त्रैवार्षिकं वा व्रतमादिश्येत । इतरथा हि पूर्वश्लोकात्
कामकृतेऽपि त्रैवार्षिकस्यापि प्राप्तत्वादकामकृते तद्वचनमसमञ्जसं स्यात् ।
अन्यो यथाकृतैव व्याख्या युक्ता । यत्तु कार्यविरोधान्मरणान्तिकमयुक्तमिति,
तदपि ‘भिक्षं चात्मविशुद्ध्यर्थमि’त्यात्मविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं न शरीर-
शुद्ध्यर्थम् । आत्मद्रव्यमेव प्रायश्चित्तेन संस्क्रियते । तत्र मरणान्तिके इतरत्र
चात्रिणाष्टम् । यत्तु वैषम्याद् विकल्पो मरणान्तिकस्येतरेणायुक्त इति ; तत्
‘ताना वृद्धिश्चिच्छ्यादकारणमेवेत्युक्तम् । यत्तु स्वच्छया प्रायश्चित्तान्तरे
‘नि मरणमन्वयस्येन आत्मघातकन्वप्रमङ्ग इति, तत् पक्षेकादगिन्या-
न पशुना सह निकल्पेनोपदिष्टायामनेकप्राणिवधे दोषोत्पत्तिः प्रसज्येत ।
‘तत्राग्निधर्मसदृशो मृत्रादिभिः सह वैकल्पिकत्वे स्वच्छयोपादाने दोषः
‘तत् त्रादजादिसमाप्त्यर्थेऽपि चायं तुल्यो दोषः । विषयविभागकल्पना
‘तत्तदनुसृतम् । आप्तमन्ववचनं तु ब्राह्मणस्य मरणान्तिकनिवृत्यर्थं प्रका-
‘तमन्ववचनं मरणान्तिकस्योपदेशार्थम् “अत्तमादुच्छ्यासादि”ति । अन्यथा
‘तत्तदनुसृतं तदनुसृतं प्रासाप्यमेव स्यात् । गुरुनल्पावसरं न निपुणतरं
‘तत्तदनुसृतं । यत्तु द्विगुणं इति द्विगुणानुपपत्तिः, तत्र सामर्थ्याञ्जीव-

गुणत्वात् प्राधान्येन निर्देशो न स्यात् । न च तन्ममाप्त्यर्थना सम्भवती-
त्युक्तमेव । यदप्यनन्तर—

“हत्वा गर्भमधिजातमेतदेव व्रत चरेद्”

इति, अत्रानन्तर्यादिवान्यतममास्थाय विधिं ब्रह्महत्याव्रतं चरेदित्यादि
योज्यं ननु द्वादशवार्षिकं, व्यवधानेन सर्वनामपरामर्शासम्भवात् ।

“तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।

वैश्येऽष्टमोऽंशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजात्तमः ।

ऋषभैकसहस्रा गा दद्याच्छुद्ध्यर्थमात्मनः ॥”

इत्युक्तवोक्तं —

“च्यञ्चं चरेद् वा नियतो जटिलो ब्रह्महव्रतम् ।

वसन् दूरतरे ग्रामाद् वृक्षमूलनिकेतनः ॥”

इति । तच्च तुरीयवचनादेव सिद्धे सत्यसम्बद्धं स्यात् । यदि तुरीयवच-
नात् सर्वस्वचतुर्थभागदानमपि प्राप्नोति, ततो महाधनस्याकामकृते गोस-
हस्रदानोपदेशः । त्रैवार्षिकं वा व्रतमादिश्येत । इतरथा हि पूर्वश्लोकात्
कामकृतेऽपि त्रैवार्षिकस्यापि प्राप्तत्वादकामकृते तद्वचनमसमञ्जसं स्यात् ।
अतो यथोक्तैव व्याख्या युक्ता । यत्तु कार्यविरोधान्मरणान्तिकमयुक्तमिति,
तदपि “भैक्षं चात्मविशुद्ध्यर्थमि”त्यात्मविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं न शरीर-
शुद्ध्यर्थम् । आत्मद्रव्यमेव प्रायश्चित्तेन संस्क्रियते । तच्च मरणान्तिके इतरत्र
चाविशिष्टम् । यत्तु वैषम्याद् विकल्पो मरणान्तिकस्येतरेणायुक्त इति . तत्
पुरुषाणां बुद्धिवैचित्र्यादकारणमेवेत्युक्तम् । यत्तु स्वेच्छया प्रायश्चित्तान्तरे
सम्भवति मरणमध्यवस्यत आत्मघातकत्वप्रसङ्ग इति, तत् पक्षेकादगिन्या-
मप्येकेन पशुना सह विकल्पेनोपदिष्टायामनेकप्राणिवधे दोषोत्पत्तिः प्रसज्येत ।
गुरायाश्चाग्निवर्णैरुदकगोमूत्रादिभिः सह वैकल्पिकत्वे स्वेच्छयोपादानं दोषः
स्यात् । द्वादशाब्दममाप्त्यर्थत्वेऽपि चायं तुल्यो दोषः । विषयविभागकल्पना
चोभयत्र तुल्यैव । आपस्तम्बवचनं तु ब्राह्मणस्य मरणान्तिकनिवृत्यर्थं प्रका-
गन्तरेण वा मरणान्तस्योपदेशार्थम्. “धोत्तमादुच्छ्वासादि”ति । अन्यथा
मरणान्तस्योपदेशानामप्राप्त्यर्थमेव स्यात् । गुरुनल्पावसरे च निपुणतरं
ब्रह्म्यामः । यत्तु द्विगुणं व्रतमिति द्विर्मरणानुपपत्तिः, तत्र सामर्थ्याज्जीव-

प्रायश्चित्ताध्याये प्रायश्चित्तप्रकरणं पञ्चमम् ।
 निक्षेपं च मरणहेतुभूतं ब्राह्मणस्यापहृत्य, स्त्रिय वा ज्ञाराणस्य, मरणहेतु-
 भूताम् अत्राह्मणीमपि हत्वा; सुहृद् चात्राह्मणमप्येवम्भूत हत्वा, ब्रह्मह-
 त्याव्रतं कात्स्न्येन चरेदित्यभिप्रायः । तथाशब्दश्चात्र प्रकारार्थः । अन्य-
 दप्येवम्प्रकारं मरणकारणं ब्राह्मणस्योत्पाद्येत्येवमर्थः । तथाच गौतमः “दुर्व-
 लहिसायां चापि मोचने शक्तश्चेदि”त्येवमर्थमेवाह । एतच्च क्षत्रियादिष्वपि
 योज्यम् । सवनस्थे चैतदेव द्विगुणम् इत्येषा दिक् ॥ २४६ ॥

इदानीं सुरा प्रत्याह —

सुराम्बुधृतगोमूत्रपयसासन्निसंनिभम् ।
 सुरापोऽन्यतसं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥२४७॥

सुरां पानीयं गव्यं वा घृतं मूत्र पयो वा गव्यमन्निसनिभ दहनक्षम
 पीत्वा तेनैव निर्दग्धः सुरापो मरणाच्छुद्धिं गच्छतीति श्लोकार्थं । अत्र च
 पैष्ट्यामेव सुराशब्द इत्येतद् “ब्रह्महा मद्यपः स्तेन” इत्यत्रोक्तमेव ।
 त्रयाणां च वर्णानां मतिपूर्वं सुरापान एवैतत् प्रायश्चित्त, ब्राह्मण्याश्च ।
 क्षत्रियवैश्ययोपितां पुनर्नैतत् प्रायश्चित्त ।

“सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णा सुरां पिबेत् ।
 इति द्विजस्यैव प्रायश्चित्तोपदेशात्, स्त्रीणां चाद्विजत्वान् । कथ
 ब्राह्मण्याः

... ..

... ..

वेदं प्रथमं तर्हि प्राजापत्यं तद्वत्तमम् ।

सन्ध्यां पुनश्चैव तदप्रयाग्नौ स्यात् कर्तव्यं यावत् । तत्र द्वेभ्योऽपि श्रेण
ब्राह्मणस्य स्वयमेव वेदे प्रवृत्तिर्भवेत् । वा क्रोशत्याग्नेः इदं हस्त्यर्थात् ।
यद्यपि ब्राह्मणो श्रियतामिथनवा बुद्ध्या न कुरुते, तर्थात् तस्मिन् इदं सत्-
हरणादौ कार्मवः कृते यदि निमित्तान्तरगमनोपार्जयति ब्राह्मणस्य प्रणयिष्यति
स्यात्, तदा व्रतं ब्रह्महत्यामवधिं यत्, तदहत्यापि वेगदर्शितं । एतेभ्यो
मानवेऽप्युक्त -

उक्त्वा चवानृत साक्ष्ये प्रतिरन्ध्रं गुरु तथा ।

अपहृत्य च निक्षेप कृत्वा च सीमुद्वहम् ॥'

इति । यत्रानृते साक्ष्ये ब्राह्मणस्य स्वतोऽन्यतो वा प्राणव्यपत्तिः, तथापि
तथाविधमनृतमुक्त्वा तत्प्रकारेणैवाभिशापादिना गुरुं प्रतिरन्ध्रं प्रकोपयित्वा
संयोज्य वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेद्देव । गुरौ चाब्राह्मणेऽप्येतद् दृष्टव्यम् ।

१ 'तत्र' वा, २ 'सह' वा पाठ ३ 'त' च पा.

प्रायश्चित्ताध्याये प्रायश्चित्तपङ्कजं पन्नमम् ।

निक्षेप च मरणहेतुभूतं ब्राह्मणस्यापहृत्य. स्त्रियं वा चाक्षणस्य, मरणहेतु-
भूताम् अत्राहणीमपि हत्वा. सुहृद् चात्राक्षणमप्येवम्भृतं हत्वा ब्रह्मह-
त्यात्रतं कात्स्न्येन चरेदित्यभिप्रायः । तथाशब्दपत्र प्रकारार्थः । अन्य-
दप्येवम्प्रकारं मरणकारणं ज्ञाक्षणस्योत्पाद्येत्येवमर्थः । तथाच गौतमः “दुर्ध-
लहिंसायां चापि मोचने शक्तश्चेदि” त्येवमर्थमेवाह । एतच्च क्षत्रियादिष्वपि
योज्यम् । सवनस्थे चैतदेव द्विगुणम् ह्येषा दिक् ॥ २४६ ॥

इदानीं सुरा प्रत्याह —

सुराम्बुधृतगोमूत्रपयसामग्निसंनिभम् ।
सुरापोऽन्यतसं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥२४७॥

सुरां पानीयं गव्यं वा घृतं मूत्रं पयो वा गव्यमग्निसनिभं दहनक्षमं
पीत्वा तेनैव निर्दग्धः सुरापो मरणाच्छुद्धिं गच्छतीति श्लोकार्थः । अत्र च
पैद्यमेव सुराशब्द इत्येतद् “ब्रह्महा मद्यपः स्तेनः” इत्यत्रोक्तमेव ।
त्रयाणां च वर्णानां मतिपूर्वे सुरापान एवैतत् प्रायश्चित्तं ब्राह्मण्याश्च ।
क्षत्रियवैश्ययोपितां पुनर्नैतत् प्रायश्चित्तं.

“सुरां पीत्वा द्विजो मोहादसिवर्णा सुरां पिबन् ।
इति द्विजस्यैव प्रायश्चित्तोपदेशात्. स्त्रीणां चाद्विजत्वान् । कथं तर्हि
ब्राह्मण्याः

“सुग पा ३ इति मयःसप्तर्षी मयं विवत् ।”

इत्येवमान पक्षे वि पूनः सुगतावापनृत्ययम जी मरुतनायव मय
वतोक्तम् । ३३ लभते एव यन्ना सुगताभि एतदिनि स्थितम् । सात्रे-
ण * सुगतां-मिगवद-इत्यमुः कर्त्तव्यं स तेन निदेमन्तायः श्रुद्धिनाशो-
र्त्तुना कामकुनाभयमाननिदश्यामिमाथ तत्र पा. --- अथवा गल-
नीगवासा. सुगप. एतद्गती गृह्णापमना प्रजटव्याजवमेव चयेयाना, तौ
तानता कालेन शुद्धिमाप्नुतः” इत्येवदेव मांनरसगिकमुक्तं, न तु द्वादशा-
दिक्कम् । तत्र तावता कालेनेत्येतद्वस्तव्यमेव स्यात् । अतो यत् पूर्ण
र्यात्मानमुद्धरेत्, सवन्मर तप्तकृच्छ्याचरेद्दि”त्यादि ब्रह्महत्या-
देवाचरेदित्याभिप्रायः । एव मनुना सहेकवाक्ता सिध्यति ।
तु तद्विरोधान् प्रतिजातार्थविरोधः स्यात् । यदुक्तं —

“समीक्ष्य निपुणं धर्ममृषिभ्यो मनुभाषितम् ।

आत्मायात् सम्यगुद्धृत्य शङ्खश्च लिखितस्तथा ॥”

इति । सांवर्तेऽप्येतदेवोक्तं —

“वत्सरं वा कणानक्षन् सर्वात्तरसवर्जितः ।”

इति । अत्र विशेषो “बालवासा जटी कणपिण्याकयोरन्यतरद् रात्रौ मङ्ग-
दक्षन्” इति । आपस्तम्बोक्तं तु — “सुरां पीत्वा स्तेय कृत्वा गुरुनल्पं
च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा चतुर्थकालं मितभोजिनस्त्रिरपोऽभ्यवयन्तस्त्रिभि-
र्वर्षैः शुध्यन्तः” इति । एतच्च समुच्चितविषयम् । अन्यथा ब्रह्महत्यामकृत्वा
इत्येतदवचनीयं स्यात् । अतस्त्रितयमायुद्धिपूर्वं कथं चतु कृत्वास्त-
म्बोक्तम् । यद्यप्याङ्गिरसे वज्राख्यं व्रतं प्रकृत्योक्तं —

“महापातकसंयुक्ता वर्षैः शुध्यन्ति ते त्रिभिः ।”

इति, तद् ब्रह्महत्याविषयमेव द्वादशाब्दिकवैकलिकं विद्वेषां ब्राह्मणानामेव
द्रष्टव्यम् । सुरापाने तु —

“कालस्य तु यथोक्तस्य ग्राहणा एव कारणम् ।”

इति तत्रैव यदुक्तं तद् द्रष्टव्यम् । ग्राहणा एव कारणमिति वदन् स्मृत्य-
न्तरार्थिनः कालनियम इत्येतदेव ज्ञापयति । एवमन्यान्यपि स्मृत्यन्तरो-
क्तानि सुरापानप्रायश्चित्तानि योज्यानि ॥ २४८ ॥

एतन्मतिपूर्वेऽस्मान्ने मरणान्तमन्वधाने च प्रायश्चित्तपकरणं पञ्चमम् ।
मुक्ता शिष्येदानीममतिपूर्वै वक्तुमाह —

र्थादत्वमबुद्धिपूर्वकारितामेवावहति । सत्यं, यदर्थवादमात्रविवक्षयैव प्रयु-
ज्येत । स्मृतिकारास्तु न प्ररोचनामात्रपर्यवसायित्वेनार्थवादान् प्रयुज्जते,
किन्तुहि, कार्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थमेव । अत एव प्रायश्चित्तविधानार्थं एवायं
श्लोक इति व्याख्यातम् । लक्षणव्याख्यानसिद्ध्यर्थमर्थवादप्रकारेणोपन्यासः ।
अतश्च पतिलोकं न सा यातीति वचनाद् भर्तुर्निर्दोषत्वमिति गम्यते । यत्तु
स्मृत्यन्तर —

“पतत्यर्थं शरीरस्य भार्या यस्य सुरां पिबेत् ।

पतिताथशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥”

इति, तद् भार्याशब्दश्रवणादपरित्यजतः पतितसंप्रयोगाद् द्रष्टव्यम् । इह
तु भर्ता परित्यक्ता सती या पिबति, सा पतिलोकं न यातीति व्याख्येयम् ।
सा हि घोरान् नरकाननुभूय पुनरपीहैव लोके शुनी गृध्री ग्रामसूकरी
चैत्येवंविधासु तिर्यग्योनिषु प्रलयात् पुनः पुनस्त्यद्यते नोत्कृष्यते इत्यभि-
प्रायः । एवं ब्राह्मण्या मतिपूर्वेऽन्यत्र वा सङ्गदभ्यासे सुरापाने मद्यपाने च
ब्राह्मणदत् प्रायश्चित्तकल्पना । क्षत्रियावैश्ययोस्तु मुख्यसुरापाने सुमन्तु-
नोक्तं—“सुरापन्य प्रायश्चित्तं षण्मासं वृतसमुद्रौकःस्नानं सावित्र्या दश-
सहनसंपातः शिरस्यन्ते सान्तपनं सर्वकृच्छ्रेण शुद्धो भवति” । अन्यार्थः—
सुरां यः पीतवान् प्रकपेण मतिपूर्वं च स सुरापः । असाधारण्ये हि समानो
भवति । अतस्तत्सिद्ध्यर्थं बुद्धिपूर्वेऽभ्यासे चेत्युक्तम् । तस्य सुगपस्य
प्रायश्चित्तं षण्मासम् । वृतसमुद्रौकःस्नानम् ओको निवाम, नमुद्र ओको
निवासो यासां नदीनां ताः समुद्रौकम्, समुद्रगामिन्य इत्यर्थः । वृताश्च
समुद्रौकसश्च वृतसमुद्रौकसः, तान् रत्नान् वृतसमुद्रौकःस्नानम् । वृताश्च
कंठादिभिः परिवेष्टिताः । समुद्रगाग्निन्यां कंठादिपरिधिने गुमे न्याननिर्दारः ।
षण्मासस्य चान्ते दशभिर्गायत्र्याः महसैः शिरस्सुदन्मोक्षः मान्तर्यं च ।
एकस्मिन्नहनि पञ्चगव्यं पीत्वोपवानः, अन्यस्मिन्नपीत्वेदेतत् । नान महा-
मान्तर्यं, षण्मासस्य हि सुप्ते, प्राजापत्येन तादृशेण मान्तर्यजनम् । एतद्
यथाव्यवशेषोक्तं, तथापि क्षत्रियवैश्ययोपितामेव द्रष्टव्यम् । इत्यन्तः,

“प्रायश्चित्तार्थमस्ति सिद्धो ध्यायित एव न ।”

इति स्मृत्यन्तर्गतम् । इत्यन्तं च द्विजनां विहितं ननु कैश्चि । एतद्
पुनानसम्भवात् स्त्रीपारिवेदिनः, न नानुभूयान्तर्यं च । एतद् इति-

श्रितरनानस्य नयादिसम्बन्धादोचित्य ममथितं स्यात् । अत्रापि च ब्राह्मण्याः पुरुषवत् प्राग्विधिनोपदेशादित्यग्नित्वेपा द्विक । सकृन्त्यां तु मतिपूर्वं कृच्छ्रं चान्द्रायणं च । अमन्या कृच्छ्रमव । यथाह मनुः—

“एतदेव व्रतं कुर्याद् योपित्सु पतितास्त्रपि ।

वस्त्रान्नमागां देय तु व्रसेयुश्च गृहान्निके ॥”

इति । अन्यस्यात्रानन्तरस्य व्रतस्यानुपदेशान्न पतितपग्न्यागोद्वारश्लोक-
व्यवहितमपि स्त्रीसंबन्धितयैव विहितं व्रतम् एतदेव व्रतं कुर्यादित्यनेन
निर्दिश्यते । तत्र चोक्तं —

“सा चेत् पुनः प्रदुष्येत सदृशेनोपमान्विता ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥”

इति । अत्र चशब्दवशब्दाभ्यां व्यस्तसमस्ततया प्रयोगो विज्ञायत इति
विषयव्यवस्थया व्याख्यातमिति । एवमन्यान्यपि सुराप्रायश्चित्तानि व्या-
ख्येयानि । केचित्तु स्त्रीणां मद्यपाने नैव दोष इति वर्णयन्ति,

“यक्षरक्षःपिशाचान्ने मद्यं मांसं सुरासवम् ।

तद् ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामञ्जता हविः ॥”

इति प्रतिषेधे पुंयुक्तसंयोगश्रवणात् । तच्च-जातिमात्रविवक्षयैव न लिङ्ग-
विवक्षार्थं, ब्राह्मणस्याविवेकत्वाद् ब्राह्मणजात्युपलक्षितस्य पानानुवादेन
प्रतिषेधो विधीयते । न च लक्ष्यमाणस्य विशेषणं विवक्ष्यत इति न्याय-
विद्ः । अन्ये तु ब्राह्मणशब्दमाद्युपलक्षणं मन्यमानाः शूद्रस्यापि पानप्रति-
षेधं वर्णयन्ति, हेतुवन्निगदानामविशेषाद्,

“अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाप्युदाहरेत् ।”

इति । शूद्रस्याप्येतत् किल संभवत्येव । अपिच तस्यैव वैदिकोदाहरणे दोषः
स्वस्थावस्थायाम् । अतस्तस्यैव मत्तस्य सतस्तत्प्रसङ्गो मा भूदिति सुतरां
हेतुः समञ्जसो भवतीति । अत्राप्युपलक्षणत्वे हेतुर्वक्तव्यः । सुराशब्दस्याप्य-
न्नमात्रोपलक्षणत्वं किमिति न स्यात्, तस्याप्यलशनाद् विषूचिकादिना भव-
त्येवायं हेतुरमेध्ये वा पतेन्मत्त इति । अतो यत्किञ्चिदेव । उत्तरश्लोके च—

“यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनोत्प्लाव्यते सकृत् ।

तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च निगच्छति ॥”

इति यदुक्तं, तच्छूद्रस्य नोपपद्यत इति कृत्वा विचारणीयम् । देवाना-

मभता हविरित्येतत् क्षत्रियवैश्यामपि वैनानिकागिसंस्कृतभक्षणप्रतिषे-
धादनुपपन्नम् । किमुत द्रव्यस्य । अपि पात्रयज्ञगन्धेन क्षत्रियवैश्यायोः
शूद्रस्यापि पाकयजीयं यद् देवानां हविरनद्रशता इत्युच्येत, तथा सति
व्यावर्त्याभावादनर्थकमेव स्यात् । अतो अस्किन्निद्वेव । तथान्ये मद्यशब्दं
मदयोगनिमित्तं व्याचक्षते । ततश्च सन्धानानन्तरमनुत्पन्नायां मदशक्तौ
पश्चाद्वापगतायां ब्राह्मणस्याप्यदाप एवेति । तथाच किल क्वचिदेवमाच-
रन्ति । यत्र तु नाचर्यते, तत्र मद्यभाण्डस्थितमिति कृत्वा । तत्तु मदनीयेऽपि
कोद्रवौदनादावप्रयोगाद् विशिष्टसामग्रीजन्यतयैव परिग्राह्यं मदस्योत्पादकं
किण्वादिसामग्र्युपलक्षितम् । सन्धानशरारेणैव मद्यशब्दस्य प्रयोगो लौकि-
कानाम् । लोकश्च शब्दार्थाधिगमहेतुरिति नातीव क्लेशनीयम् । यथैवार्या-
वर्तनिवासिशिष्टव्यवहारस्थितिः, तथैव स्मृत्यर्थोऽनुसर्तव्यो न तद्विपर्ययेण ।
विशेषतस्तु महापातकाधिकारे इत्यलं प्रसङ्गेन ॥ २५० ॥

इदानीं कर्मपात्र सुदर्शनत्वायचित्तं वनतुमाह--

ब्राह्मणस्वर्णहारी तु राज्ञे सुसलसर्पयेत् ।

स्वकर्म ख्यापयंस्तेन हतो सुक्तोऽपि वा शुचिः ॥ २५१ ॥

ब्राह्मणसात्कृतं स्वर्णमपहरति यः स आत्मनो विशुद्धयर्थं राजान्तिकं
स्वयमेव सुसलं गृह्णीत्वा गच्छेत्, ततश्च स्वकर्म यथावृत्तं निःशेषं नि-
र्व्याजं च ख्यापयित्वा तन्सुसलं राज्ञे समर्पयेद् — अनेन मां भवान् शा-
स्तुमर्हतीति । ततो राजा तेन सुसलेन हतः शुच्येत् । यदिवा कथञ्चि-
न्मरणान्तिकप्रायश्चित्तानर्होऽयमिति कृत्वा कृपया वा न हन्यात्, तथापि
राज्ञा मुक्तो विसर्जितो दण्डेन वा युक्तः शुचिरेव स्याद्, नैव प्रायश्चि-
तान्तरं कुर्यादित्यभिप्रायः । तुशब्दाच्च सुवर्णहर्णसात्रमेव कृत्वन्तत् । येन
त्वपहृत्योपयुक्तं, न च प्रतिनिर्यातयितुं क्षमः, तस्यैतन्नैव शुद्धिसाधनमि-
त्यभिप्रायः । श्रौत तु तस्यापि भवत्येव । यथाह वामिष्ठः — “ब्राह्मण-
सुवर्णहरणे प्रकीर्यं केशान् राजानमभिधायेत्—स्तेनोऽस्मिं भोः शास्तु मां
भवानिति । तस्मै राजा दुस्वरं शनं दद्यात्, तेनात्मानं वातयेद् मरणात्
पूतो भवतीति विज्ञायते । निष्कालको वा वृतास्तः कर्गपाणिना पीदान्

रानुपदेशाद् विप्रग्रहणमुपलक्षणमिति व्याचक्षते । ते “ब्राह्मणो न हन्तव्यः”
 “मुरा न पेया” इत्येवमादिष्वपि ब्राह्मणादिशब्दान् हन्यमानमात्रोपलक्ष-
 णार्थान् यन्न वर्णयन्ति. तत् किमप्याश्चर्यम् । राजानमभिगम्येत्यत्र वा
 राजशब्दमनुशासकमात्रलक्षणयाचार्याद्यर्थं किमिति न व्याचक्षते । ये तु
 ब्राह्मणवधो राज्ञो न युक्त इति क्षत्रियादीनामेवंजातीयकमिति ब्रुवते,
 ते नूनं चोदनाव्यापारनिरपेक्षा एव स्वयं धर्माधर्मौ जानन्तीत्यप्रतिसमाधेया
 एवेत्यलं प्रसङ्गेन ॥ २५१ ॥

इदानीमत्रैव प्रायश्चित्तान्तरमाह —

अनाख्याय नृपे शुद्धयै सुरापव्रतमाचरेत् ।
 आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद् वा विप्रतुष्टिकृत् ॥२५२॥

अनिवेद्यैव राज्ञे सुरापव्रतेन शुध्येद् इति । अत्र

“बालवासा जटी वापि चरेद् ब्रह्महणो व्रतम् ।

पिण्याकं वा कणान् वापि भक्षयित समां निशि ॥”

इत्येतत् सुरापव्रतं विज्ञेयम् । ततश्च तद्वदेव मतिपूर्वे स्वल्पसुवर्णहरण
 एव स्यात् । स्वल्पं चार्वाक् सुवर्णात्, सुवर्णशब्दस्य द्रव्ये तत्परिमाणे
 चाविशेषात् । न चानेकार्थग्रहणेऽपि दोषः, सुवर्णगत एव परिमाणे दर्श-
 नात् । अतश्च परिमाणवचन एवात्र ग्राह्यः, अर्थतो द्रव्यावगतिः । त-
 याच व्यासः—

“सुवर्णस्यापहरणे मापकेनापि पातकम् ।

निकं पादं तु हरतो न विशः किं भविष्यति ॥”

तथा

“सुवर्णमेकं गामिकां शूमेरप्येकमङ्गुलम् ।

अपहृत्य द्विजाद्येभ्यो (नास्थिरा? नचिनद्) व्रते भुवस् ॥”

इति प्राक्सुवर्णादल्पगोपतां दर्शयति । तथा —

“देवस्य परिमाणेन पात्रस्य च यथोत्तरम् ।

दानेऽपतरणे च राजत् फलं मन्नाधमोत्तमम् ॥”

इति । २. तेऽपि विप्रमाणेन च विशेषापेक्षया परिमाणेनापेक्षया च प्राय-
 श्चित्तप्रकरणे उच्यते एव । तत्र च सुवर्णादुर्ध्वं सुवर्णपरिमाणेनापेक्षया द्रव्य-
 दत्तासाधेयि तस्यासाधितत्वात् । ननु तत्र सुवर्णपरिमाणेनापेक्षया द्रव्य-
 दत्तासाधेयि तस्यासाधितत्वात् । ननु तत्र सुवर्णपरिमाणेनापेक्षया द्रव्य-
 दत्तासाधेयि तस्यासाधितत्वात् ।

“यदि त्रीनानि म स्तेनस्याः पापानि पश्यन्ते”

इति मेनर्गवचनात्पुन्येन । यदि तु राजानिकं न मर्त्यं, तथा तान्म
तुन्यम आत्मना समनुष्ठितं सुवर्णं वाशपाय दद्यात् । अथवा तान्मः
सुवर्णस्यान्यत् प्रतिवस्तु गामादि हं विपय तुष्टिहं दद्यात् । अत्रियादीनां
तु सुवर्णजनानिरेकेण हर्षणे वासिष्ठमेव प्रायश्चिन्तयति । तन्नेन स्यात् ।
आपस्तम्बोक्तमपि —

“स्तेयं कृत्वा मुगं पीत्वा गुरुतल्पं च गन्ता ब्रह्महत्यामकृत्वा ।

चतुर्थकालं मितभोजिनः स्युर्गोऽभ्यवेसुः संननानुकल्पम् ॥

स्थानासनाभ्यां निहरन् एते त्रिभिर्निर्पेस्तदपहन्ति पापम् ॥”

इति । तत् प्राक्सुवर्णादिमतिपूर्वदपहर्षणे गुरुतल्पं चामनिपूर्वं मकृद्भेते मुरा-
याश्चामतिपूर्वं एवाम्यवहारसंयोगमात्रे सुगपन् कथञ्चिदमिनिर्वृत्ते इत्ये-
तद् व्याख्यातमेव । आहिरसोक्तमपि ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तैः सह विषयव्य-
वस्थया योज्य

“महापातकमंयुक्ता वर्षैः शुच्यन्ति ते त्रिभिः ।”

इति । गुणवतस्तु हर्तुः सुवर्णादवाद्द मनिपूर्वं मुमन्तुविहितं—“सुवर्ण-
स्तेयी मासं सावित्र्याष्टसहस्रमाज्याहुतीनां जुहुयात् । सर्वकृच्छ्रेण च पूतो
भवती”ति । एवमन्यदपि । यदि स्तेयप्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरे स्यात्, ततो-
ऽनेनैव मार्गेण योज्यम् । सुवर्णस्तेये च गुणवद्राप्त्रणसम्बन्धिन्येव महा-
पातकं स्यात् । तस्यैव द्रव्यं प्रत्यनौपचारिकं स्वामित्वम् । इतरस्य तु
संव्यवहारमात्रेणौपचारिकं, प्रभुत्वमात्रापेक्षया स्वशब्दो यतः ! अथ कस्मा-
न्निर्गुणानामपि स्वत्वं न भवति, शान्त्रगम्यत्वान् स्वत्वसम्बन्धस्य । यदि
हि परिग्रहणमात्रेण प्रभुत्वमात्रेण वा स्यात्, ततः सर्वस्य स्यात् । तथाच
सति चौर्येणार्पि तत्संम्भवादपहरणमेव न स्यात् । शान्त्रगम्यत्वे वा निर्गु-
णस्य किमिति नेष्यते, प्रतिग्रहादीनामेवार्जनोपायत्वेन नियमान्निर्गुणस्य
च तदसम्भवात् । यथोक्तं—

“विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ब्राह्मः प्रतिग्रहः”

इति । एवं याजनाध्यापनेयोरपि । यथाह कात्यायनः —

१. 'यद्वा ता'; २. 'पि पापमपनुदन्तीति' ग. च पाठः. ३. 'कं प्रभुत्व,

“अविद्वान् याजको वा स्यात् प्रवक्ता चानवस्थितः ।

तावुभौ चोरदण्डेन विनीय स्थापयेत् पथि ॥”

इति । एवमन्यान्यप्यनेकजः प्रतिग्रहाद्यनधिकारं प्रतिपादयन्ति । ततश्च तदभावात् स्वत्वाभाव एव । सिलोञ्छादिवृत्तयस्तु यायावराणामेव । कृषि-
वाणिज्यकुसीदादीनि त्वधिकृतस्यैवार्जितवतः प्रतिग्रहादीनामन्वाचयत्वे-
नैव व्याख्यातानि । एवं पितृपितामहाद्यार्जितमपि प्राक् समावर्तनात् पि-
त्राद्यभावे राज्ञा पालनीयम् । परतस्तु गुणवतः प्रतिपन्नकर्माधिकारस्यैव
तत् तस्य भवति । यस्य त्वन्यः कश्चिद् गुणवान् दायादोऽस्ति तद्
गुणवद्वाङ्मणद्रव्यमेव । अत एव च नारदेनापि त्रैविध्यं धनस्योक्तं —

“शुक्लं च शबलं चैव कृष्णं च त्रिविधं धनम् ।

शुक्लं न्यायार्जितं धर्म्यमितरद् व्यावहारिकम् ॥”

इति । मानवेऽपि —

“धनं यद् यागशीलानां देवस्त्वं तद् विदुर्बुधाः ।

अयज्वनां तु यद् वित्तमसुरस्त्वं तदुच्यते ॥”

इति । न तावद् देवानां तत् स्वं, तथा सति याग एव न स्यात् । न हि
देवस्त्वं यजमानः शक्नुयात् त्यक्तुम् । अतो यथाविव देवानुद्दिश्य त्य-
ज्यते, तथाविधं देवस्वम् । अतो यागशीलानामेव द्रव्ये स्वत्व मुख्यं,
गौणमितरेषामित्येतदेवानेन दर्शितम् । ततश्चायज्वनां यद् वित्तं परिग्रह-
मात्रेण साध्यवहारिकं कामभोगमात्रौपायिकं तदसुरस्त्वं, तत्र तेषां स्वत्वं
नास्तीत्यभिप्रायः । तथाच मन्त्रवर्णः “किं ते कृण्वन्ति कीकृटेषु गावः”
इत्यपरिहरणीयमेवैतदिति ज्ञापयति । अतो निर्गुणब्राह्मणानामौपचारिक-
त्वात् स्वत्वस्य न तदपरहरणे महापातकयोगः । प्रायश्चित्तं तु तत्रापि
परिग्रहीतृसंबन्धोपयोगाद्यपेक्षयापरहरणप्रयोजनापेक्षयापरहर्तृगुणापेक्षया च
कल्पनीयम् । तच्च भूयसोऽपरहरणे धृतादिप्रयोजने च शशोक्त “हिरण्य
स्तेनः पतितमंघ्र्यवहारी मित्रधक् शरणागतपाती प्रतिरूपकपृत्तिगित्येन
जलशयनं पञ्चतापमभावकाशं चानुतिष्ठेयुर्गोप्यवर्षाहेमन्तेधि”त्येतदेव ।
तान्यनियतकालत्वात् संबत्सरं द्वौ व्रीन् वा यथाहं कल्पनीयम् । यदि

१ ‘पिता’ ट च पाठ . २ टट, गौणमन्त्रेणानि’ ख, ‘दृश्या, पञ्चताप
नौपमि’ ट पाठः.

“यदि जीवति स स्नेहमनः पापान् प्रमुच्यते”

इति संवत्वेवचनाच्छुद्ध्येत् । यदि तु राजान्निकं न गच्छेत्, तदा आत्म-
तुल्यम् आत्मना समतुलितं सुवर्णं ब्राह्मणाय दद्यात् । अथवा तावतः
सुवर्णस्यान्यत् प्रतिवस्तु ग्रामादिकं विप्रस्य तुष्टिकरं दद्यात् । क्षत्रियार्दीनां
तु सुवर्णशतातिरेकेण हर्षणे वामिष्टमेव प्रायश्चित्तद्वयं विकल्पेन स्यात् ।
आपन्नम्वोक्तमपि —

“स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुत्वं च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा ।

चतुर्यकालं मितभोजिनः स्युग्पोऽभ्यवेद्युः सवनातुकल्पम् ॥

स्थानासनाभ्यां विहरन् एतं त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् ॥”

इति । तत् प्राक्सुवर्णादमतिपूर्वेऽपहर्षणे गुरुत्वे चामतिपूर्वं मद्भक्षते मुग्-
याश्चामतिपूर्वं एवाम्यवहारसंयोगमात्रे युगपत् कथञ्चिदमितिर्वृत्ते इत्ये-
तद् व्याख्यातमेव । आह्विग्नोक्तमपि ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तैः सह विषयव्य-
वस्थया योज्यं

“महापातकसंयुक्ता वर्षैः शुच्यन्ति ते त्रिभिः ।”

इति । गुणवत्सु हर्तुः सुवर्णादत्राद्मतिपूर्वं मुमन्तुविहितं—‘सुवर्ण-
स्तेयां मामं माविश्याष्टसहस्रमाल्याहुतीनां जुहुयात् । सर्वकृच्छ्रेण च पूतो
भवती’ति । एवमन्यदपि । यदि स्तेयप्रायश्चित्तं सृज्यन्तरे स्यात्, ततो-
ऽनेनैव मार्गेण योज्यम् । सुवर्णस्तेये च गुणवद्ब्राह्मणसम्बन्धिन्येवं महा-
पातकं स्यात् । तस्यैव द्रव्यं प्रत्यनौपचारिकं स्नामित्वम् । इतरस्य तु
संध्यवहारमात्रेणौपचारिकं, प्रभुत्वमात्रापेक्षया स्वशब्दो यतः । अथ कर्त्ता-
द्विगुणानामपि स्वत्वं न भवति, शास्त्रगम्यत्वात् स्वत्वसम्बन्धस्य । यदि
हि पग्ग्रहणमात्रेण प्रभुत्वमात्रेण वा स्यात्, ततः सर्वस्य स्यात् । तथाच
सति चौर्येणापि तत्सम्भवादपहरणमेव न स्यात् । शास्त्रगम्यत्वे वा त्रिगु-
णस्य किमिति नेष्यते, प्रतिग्रहार्दीनामेवात्रेणोपायत्वेन नियमाद्विगुणस्य
च तदसम्भवात् । यथोक्तं—

“विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ब्राह्मः प्रतिग्रहः”

इति । एवं याजनाभ्यापनयोगि । यथाह कात्यायनः —

“अविद्वान् याजको वा स्यात् प्रवक्ता चानवस्थितः ।

तावुभौ चौरदण्डेन विनीय स्थापयेत् पथि ॥”

इति । एवमन्यान्यप्यनेकश प्रतिग्रहाद्यनधिकारं प्रतिपादयन्ति । ततश्च तदभावात् स्वत्वाभाव एव । सिलोञ्छादिवृत्तयस्तु यायावराणामेव । कृषि- वाणिज्यकुसीदादीनि त्वधिकृतस्यैवाजितव्रतः प्रतिग्रहादीनामन्वाचयत्वं नैव व्याख्यातानि । एव पितृपितामहाद्याजितमपि प्राक् समावर्तनात् पि- श्रायभावे राज्ञा पालनीयम् । परतस्तु गुणवतः प्रतिपन्नकर्माधिकारस्यैव नत् तस्य भवति । यस्य त्वन्यः कश्चिद् गुणवान् दायादोऽस्ति तद् गुणवद्ग्राह्यद्रव्यमेव । अत एव च नारदेनापि त्रैविध्यं धनस्योक्तं —

“शुक्लं च शबलं चैव कृष्णं च त्रिविधं धनम् ।

शुक्लं न्यायार्जितं धर्म्यमितरद् व्यावहारिकम् ॥”

इति । मानवेऽपि —

“धनं यद् यागशीलानां देवस्वं तद् विदुर्बुधाः ।

अयज्वनां तु यद् वित्तमसुरस्वं तदुच्यते ॥”

इति । न तावद् देवानां तत् स्वं, तथा सति याग एव न स्यात् । न हि देवस्वं यजमानः शक्नुयात् त्यक्तुम् । अतो यथाविर देवानुष्टित्य न्य- ज्यते, तथाविधं देवस्वम् । अतो यागशीलानामेव द्रव्ये न्यत्र सुसं- गौणमितेष्पामित्येतदेवानेन दर्शितम् । ततश्चायज्वनां यद् वित्तं परिपद- मात्रेण मान्यव्यवहारिकं कामभोगमात्रौपायिकं तदसुरस्वं, तत् तेषां स्व- नारणीलभिषायः । तथाच मन्त्रवर्णः किं ते कृष्णनि किंशुः श्वसः इत्यपरिदृग्णीयमेतदिति ज्ञापयति । अतो निरुत्तमव्यवहारिकौपयिक- त्वात् स्वस्वस्य न तदपरिपे मत्प्राप्तकर्मणः । प्रायश्चित्तं तु प्रा- परिपरीतुसंघोषयोगात्पेधयाहमप्रज्ञानोपश्रयान्तिव्यापारयोः च न्यनीयम् । तच्च भूयस्वोऽप्येव दृक्प्रसिद्धमेव न ह्येव । इत्यु- र्गणः पत्तिमसंभवताः मित्रक सापागवत्यादी निश्चयः इत्येवमिति- यथायत्नं परतन्वयव्यवहार- सात्त्वित्तुव्यवहार-विनयेति चेदे- तान्यवित्तव्यवहार-सात्त्वित्तुव्यवहार-विनयेति चेदे- तान्यवित्तव्यवहार-सात्त्वित्तुव्यवहार-विनयेति चेदे-

“यदि जीवति स स्तेनस्ततः पापात् प्रमुच्यते”

इति संवर्तवचनाच्छुच्येत् । यदि तु राजान्तिकं न गच्छेत्, तदा आत्म-
तुल्यम् आत्मना समतुलितं सुवर्णं ब्राह्मणाय दद्यात् । अथवा तावतः
सुवर्णस्यान्यत् प्रतिवस्तु ग्रामादिकं विप्रस्य तुष्टिकरं दद्यात् । क्षत्रियादीनां
तु सुवर्णशतातिरेकेण हरणे वासिष्ठमेव प्रायश्चित्तद्वयं विकल्पेन स्यात् ।
आपस्तम्बोक्तमपि —

“स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुतल्पं च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा ।

चतुर्थकालं मितभोजिनः स्युरपोऽभ्यवेयुः सवनानुकल्पेम् ॥

स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् ॥”

इति । तत् प्राक्सुवर्णादिमतिपूर्वेऽपहरणे गुरुतल्पे चामतिपूर्वे सकृद्गते सुरा-
याश्चामतिपूर्वे एवाभ्यवहारसंयोगमात्रे युगपत् कथञ्चिदभिनिर्वृत्ते इत्ये-
तद् व्याख्यातमेव । आङ्गिरसोक्तमपि ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तैः सह विषयव्य-
वस्थया योज्यं

“महापातकसंयुक्ता वर्षैः शुच्यन्ति ते त्रिभिः ।”

इति । गुणवतस्तु हर्तुः सुवर्णादवाइ मतिपूर्वं सुमन्तुविहितं—“सुवर्ण-
स्तेयी मासं सावित्र्याष्टसहस्रमाज्याहुतीनां जुहुयात् । सर्वकृच्छ्रेण च पूतो
भवती”ति । एवमन्यदपि । यदि स्तेयप्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरे स्यात्, ततो-
ऽनेनैव मार्गेण योज्यम् । सुवर्णस्तेये च गुणवद्ब्राह्मणसम्बन्धिन्येवं महा-
पातक म्यात् । तस्यैव द्रव्यं प्रत्यनौपचारिकं स्वामित्वम् । इतरस्य तु
संव्यवहारमात्रेणौपचारिकं, प्रभुत्वमात्रापेक्षया स्वशब्दो यतः ! अथ कस्मा-
न्निर्गुणानामपि स्वत्वं न भवति, शास्त्रगम्यत्वात् स्वत्वसम्बन्धस्य । यदि
हि परिग्रहणमात्रेण प्रभुत्वमात्रेण वा स्यात्, ततः सर्वस्य स्यात् । तथाच
सति चौर्येणापि तत्सम्भवादपहरणमेवं न स्यात् । शास्त्रगम्यत्वे वा निर्गु-
णस्य किमिति नेष्यते, प्रतिग्रहादीनामेवाज्ञानोपायत्वेन नियमान्निर्गुणस्य
च तदसम्भवात् । यथोक्तं—

“त्रिधातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः”

इति । एवं याजनाव्यापनयोरपि । यथाह काल्यायनः —

“अविद्वान् याजको वा म्यात् प्रवक्ता चानवस्थितः ।

तावुभौ चोरदण्डेन विनीय स्थापयेत् पथि ॥”

इति । एवमन्यान्यन्येकत्र प्रतिग्रहाद्यनधिकारं प्रतिपादयन्ति । ततश्च तदभावात् स्वत्वाभाव एव । मिलोच्छादिवृत्तयस्तु यायावराणामेव । कृषि-
वाणिज्यकुसीदादीनि त्वधिकृतस्यैवाजितवतः प्रतिग्रहादीनामन्वाचयत्वे-
नैव व्याख्यातानि । एवं पितृपितामहाधार्जितमपि प्राक् समावर्तनात् पि-
त्राद्यभावे राज्ञा पालनीयम् । परतस्तु गुणवत् प्रतिपन्नकर्माधिकारस्यैव
तत् तस्य भवति । यस्य त्वन्यः कश्चिद् गुणवान् दायादोऽस्ति तद्
गुणवद्वाङ्माद्भव्यमेव । अत एव च नारदेनापि त्रैविध्यं धनरथोक्तं —

“शुक्रं च शवलं चैव कृष्णं च त्रिविधं धनम् ।

शुक्रं न्यायार्जितं धर्म्यमितरद् व्यावहारिकम् ॥”

इति । मानवेऽपि —

“धनं यद् यागशीलानां देवस्त्वं तद् विदुर्बुधाः ।

अयज्वनां तु यद् वित्तमसुरस्त्वं तदुच्यते ॥”

इति । न तावद् देवानां तत् स्वं, तथा सति याग एव न स्यात् । न हि
देवस्त्वं यजमानः शक्तुयात् त्यक्तुम् । अतो यथाविधं देवानुद्दिश्य त्य-
ज्यते, तथाविधं देवस्त्वम् । अतो यागशीलानामेव द्रव्ये स्वत्वं मुख्यं,
गौणमितरेषामित्येतदेवानेन दर्शितम् । ततश्चायज्वनां यद् वित्तं परिग्रह-
नात्रेण सांख्यवहारिकं कामभोगमात्रौषयिकं तदसुरस्त्वं, तत्र तेषां स्वत्वं
नास्तीत्यभिप्रायः । तथाच मन्त्रवर्णः “किं ते कृष्वन्ति कीक्रेषु गावः”
इत्यपरिहरणीयमेवैतदिति ज्ञापयति । अतो निर्गुणब्राह्मणानामौषचारिक-
त्वात् स्वत्वस्य न तदपहरणे मद्वापातकयोगः । प्रायश्चित्तं तु तत्रापि
परिग्रहीतृसंबन्धोपयोगाद्यपेक्षयापहरणप्रयोजनापेक्षयापहतृगुणापेक्षया च
कल्पनीयम् । तच्च भूयसोऽपहरणे घृतादिप्रयोजने च शशोक्तं “हिरण्य-
मन्तः पतितमन्व्यवहारी मित्रत्रक् शम्पागतदानी प्रनिरूपकवृत्तिरित्येनं
जलगतनं पद्मतापमभावकाशं चानुनिष्ठेषुग्रीभिवर्षादिमन्त्रेधि”त्येतदेव ।
तान्यनियतकालत्वात् संबत्सं द्रौ द्रीन् वा यथाहं कल्पनीयम् । यदि

१. 'पितृ' ट च पठः. २. 'यद्, गौणमन्त्रेयमि' च, 'इत्यन्, पश्येन
नेति' इत्याहः.

“यदि जीवति स स्तेनस्तनः पापात् प्रमुच्यते”

इति संवर्तवचनाच्छुच्येत् । यदि तु राजान्तिकं न गच्छत्, तदा आत्म-
तुल्यम् आत्मना समतुलितं सुवर्णं ब्राह्मणाय दद्यात् । अथवा तावतः
सुवर्णस्यान्यत् प्रतिवस्तु ग्रामादिकं विप्रस्य तुष्टिकरं दद्यात् । क्षत्रियादीनां
तु सुवर्णशतातिरेकेण हरणे वासिष्ठमेव प्रायश्चित्तद्वयं विकल्पेन स्यात् ।
आपस्तम्बोक्तमपि —

“स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुतल्पं च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा ।
चतुर्थकालं मितभोजिनः स्युरपोऽभ्यवेयुः सवनानुकल्पम् ॥
स्थानासनाभ्यां विहरन्त एतं त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् ॥”

इति । तत् प्राक्सुवर्णादिमतिपूर्वेऽपहरणे गुरुतल्पे चामतिपूर्वे मङ्गद्वये सुरा-
याश्चामतिपूर्वं एवाभ्यवहारसंयोगमात्रेण युगपत् कथञ्चिदमिनिवृत्ते इत्ये-
तद् व्याख्यातमेव । आह्निरसोक्तमपि ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तैः सह विषयव्य-
वस्थया योज्यं

“महापातकसंयुक्ता वर्षैः शुच्यन्ति ते त्रिभिः ।”

इति । गुणवतस्तु हर्तुः सुवर्णादर्वाद्मनिपूर्वं सुमन्तुविहितं—“सुवर्ण-
स्तेयी मासं सावित्र्याष्टसहस्रमाज्याहुतीनां जुहुयात् । सर्वकृच्छ्रेण च पूतो
भवती”ति । एवमन्यदपि । यदि स्तेयप्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरे स्यात्, ततो-
ऽनेनैव मार्गेण योज्यम् । सुवर्णस्तेये च गुणवद्ब्राह्मणसम्बन्धिन्येवं महा-
पातकं स्यात् । तस्यैव द्रव्यं प्रत्यनौपचारिकं स्वामित्वम् । इतरस्य तु
संव्यवहारमात्रेणौपचारिकं, प्रभुत्वमात्रापेक्षया स्वशब्दो यतः ! अथ कस्मा-
न्निर्गुणानामपि स्वत्वं न भवति, शास्त्रगम्यत्वात् स्वत्वसम्बन्धस्य । यदि
हि परिग्रहणमात्रेण प्रभुत्वमात्रेण वा स्यात्, ततः सर्वस्य स्यात् । तथाच
सति चौर्येणार्थि तत्सम्भवादपहरणमेवं न स्यात् । शास्त्रगम्यत्वे वा निर्गु-
णस्य किमिति नेष्यते, प्रतिग्रहादीनामेवाजिनोपायत्वेन नियमान्निर्गुणस्य
च तदसम्भवात् । यथोक्तं—

“विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः”

। एवं याजनाव्यापनयोरपि । यथाह कात्यायनः —

१. 'दद्यात्ता', २. 'यं पापमपनुदन्तीति' ग. च पाठः. ३. 'कं प्रमुच्यते',
मानि ३५५. ४. पाठः.

‘अविद्वान् याजको वा न्यान् प्रवक्ता चानवस्थितः ।

तदुभौ चौरदण्डेन विनीय स्थापयेन् पापि ॥”

इति । एवमन्यान्यप्यनेकजः प्रतिग्रहाद्यनधिकारं प्रतिपादयन्ति । तत्रश्च तदभावात् स्वत्वाभाव एव । सिलोच्छादिवृत्तयस्तु यायावराणामेव । कृषि-
वाग्लिज्यकुसीदादीनि तदधिकृतन्यैवाजितवतः प्रतिग्रहादीनामन्वाचयस्त्वे-
नैव व्याख्यातानि । एवं पितृपितानह्यजितमपि प्राक् समावर्तनात् पि-
त्राद्यभावे राज्ञा पालनीयम् । परतस्तु गुणवत् प्रतिपन्नकर्माधिकारस्यैव
नत् तस्य भवति । यस्य त्वन्यः कश्चिद् गुणवान् दायादोऽस्ति तद्
गुणवद्भाषणद्रव्यमेव । अत एव च नारदेनापि त्रैविध्यं धनस्योक्त —

“शुक्रं च शवलं चैव कृष्णं च त्रिविधं धनम् ।

शुक्रं न्यायाजितं धर्म्यमितरद् व्यावहारिकम् ॥”

इति । मानवेऽपि —

“धनं यद् यागशीलानां देवस्त्वं तद् विदुर्बुधाः ।

अयज्वनां तु यद् वित्तमसुरस्त्वं तदुच्यते ॥”

इति । न तावद् देवानां तत् स्वं. तथा सति याग एव न स्यात् । न हि
देवस्त्वं यजमानः शक्नुयात् स्तुतुम् । अतो यथाविधं देवानुद्दिश्य त्य-
ज्यते, तथाविधं देवस्वम् । अतो यागशीलानामेव द्रव्ये स्वत्वं मुख्यं.
गौप्यनितरेषामित्येतदेवानेन दर्शितम् । तत्रश्चायज्वनां यद् वित्तं परिग्रह-
मात्रेण सांख्यव्यवहारिकं कामभोगमात्रौपविकं तदसुरस्त्वं, तत्र तेषां स्वत्वं
नास्तीत्यभिप्रायः । तथाच मन्त्रवर्णः “किं ते कृष्वन्ति कीक्रेषु गावः”
इत्यपरिहरणीयमेवैतदिनि ज्ञापयति । अतो निर्गुणब्राह्मणानामौपचारिक-
त्वात् स्वत्वस्य न तदपहरणे महापातकयोगः । प्रायश्चित्तं तु तत्रापि
परिग्रहीतृसंबन्धोपयोगाद्यपेक्षयापहरणप्रयोजनापेक्षयापहतृगुणापेक्षया च
कल्पनीयम् । तच्च भूयसोऽपहरणे घृणादिप्रयोजने च शशोक्तं “हिरण्य-
न्तेनः पतितनमंश्चवरागी मित्रशक् शरणागतघाता प्रतिरूपकवृत्तिग्निते
जलसायनं पयसापमभावकारं चानुतिष्ठेयुर्गोमिवर्पाहेमन्तेधि” इत्येतदेव ।
तान्यनियतकालत्वात् संबन्धं द्वौ त्रीन् वा यथाहं जन्मनायम् । यदि

१. ‘वित्तं’ इति च पठ. २. ‘यद्’ शब्दोपलक्षणार्थं च, इत्यत्र, अन्ते-
नित्येति च पठ.

जातं, तन्निमित्तं वा प्रायश्चित्तं कारयितुमारब्धं, तदेतदेवं स्यात् । यदा तु गुरुरप्यनर्हमेवाङ्गीकुर्यात्, तदान्यदेव सामान्यविहितं गुरोरपरित्याग-
कारणानुरूप्येण कल्प्यम् । केचित्तु परित्यक्तासु पारदार्यप्रायश्चित्तं नैवे-
च्छन्ति, संवन्धिनिमित्तत्वाद् दारशब्दस्य । तथाच सति विधवास्त्रपि
पारदार्यं न स्यात् । न च व्यभिचारादिभिस्तस्यापगमो युक्तः. संस्कार-
निमित्तत्वाद् दारशब्दस्य. तस्य च पतनेऽप्यनपगमात् । अत एव पतिता
योपितः कृतप्रायश्चित्ताः पुनर्न संस्क्रियन्ते । अन्यथा तु पतनेन संस्कार-
स्यापगमात् कृतप्रायश्चित्ता अप्यदाराः स्युः । अतो व्यभिचारिणीष्वप्य-
स्त्येव पारदार्यम् । प्रायश्चित्तान्तरं तु स्वैरिणीत्वनिमित्तं विशेषविहितत्वात्
तासु भवत्येव । यथाह शङ्खः — “स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः सचेलः
स्नात्वोदकुम्भं दद्याद् ब्राह्मणाय । वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान्
भोजयेत् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोपितो यत्राढकं दद्यात् । ब्राह्मण्यां षडह-
मुपोप्य घृतपात्रं दद्यात् । प्रकीर्णास्वेवम् । अस्वतन्त्रास्वन्यये”ति ।
एतच्चायोनि संवन्धाचार्यादिसमस्तगुर्वसंवन्धासु गुर्वसख्यादिव्यतिरिक्तास्व-
वर्णोत्तमासु चाकामतो गमने वेदितव्यम् । कामतस्तूपपातकप्रायश्चित्तमेव ।
तच्च गौतमीयं “द्वे परदारे त्रीणि श्रोत्रियस्ये”त्येतत् प्रत्येतव्यम् । अपरि-
त्यक्तासु तु व्यभिचारिणीष्वकामतो वासिष्ठं “ब्राह्मणश्चेदप्रेक्षापूर्वकं ब्राह्म-
णदारानभिगच्छेद्, निवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रोऽनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छः”
इत्येतत् स्यात् । कामतस्तु चान्द्रायणं गोघ्नप्रायश्चित्तं वा । तत्र यदि व्य-
भिचारित्वमपरिज्ञायापरित्यागः, तदा चान्द्रायणम् । यदि तु प्रायश्चित्तं
कारयितुमारब्धा तदा गोघ्नप्रायश्चित्तं, “एनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि लघु-
नी”ति वचनात् । अव्यभिचारिणीषु त्वकामतोऽतिशयेन गुणवतां ब्राह्मणा-
दीनां सवर्णासु गुणवतीषु च गमने शङ्कोक्तम् “अप्रकीर्णासु त्वन्यथावैश्या-
यामवकीर्णं संवत्सरं त्रिषवणमनुतिष्ठेत् । क्षत्रियायां द्वे ब्राह्मण्यां त्रीणि
त्रीणि वैश्यावच्च शद्रायामि”ति । शद्रायां च ब्राह्मणजातायाम् उत्कृष्ट-
भार्यायां चैतत् स्यात् । कामतस्त्वभ्यामेन च गमने गुरुनल्पप्रायश्चित्तम् ।

१ 'न्य' च पाठः. २ 'द', ३. 'मृत्' च पाठः. ४ 'मुचयु',

इति । एतच्च यस्यासौ रक्षणीया स यदि सङ्गृहीतुमिच्छति ततः प्रायश्चित्तमेकगृह एव निरुद्धां कारयेत् . यदि तु न संगृहीयात् ततो विप्रदुष्टां परित्यजतो न दोषः इत्येतद् भर्तृग्रहणात्कथ्यते । अन्यथा तु “निरुन्व्यादेकवेरमनि” इत्येतावतैव सिद्धत्वाद् भर्तृग्रहणमनर्थकमेव स्याद् . अन्यस्यैवंविधप्रयत्नासंभवात् । न चायं राज्ञ उपदेशः . अन्यत्र दण्डप्रकरणेऽभिहितत्वात् । ततो भर्तृग्रहणाद् यदि भर्तुमिच्छति, तत एतत् कारयेदिति गम्यते । वासिष्ठानि तु प्रायश्चित्ताधिकारोक्तान्यपि सामर्थ्याद् राज एवोपदिश्यन्ते — “शूद्रश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेद्, वीरणैर्वैष्टयित्वा शूद्रमशौ प्रास्येद्, ब्राह्मण्याः गिरसि वपनं कारयित्वा” इत्यादीनि । यदि तु स्वयमेव स्त्रियः प्रायश्चित्तं कुर्युः, ततो मनसौ भर्तुरतिचारे त्रिरात्रं यावत् क्षीरौदनं वा भुञ्जानाथः शयीत । “ऊर्ध्वं त्रिरात्रादप्सु निमग्नायाः सावित्र्याष्टशतेन शिरोभिर्जुहुयात् पूता भवतीति विज्ञायते । वाक्मन्त्रेण एतदेव मानं चरित्वोर्ध्वं मानादप्सु निमग्नार्याश्चतुर्भिः सावित्र्याष्टशतैः शिरोभिर्जुहुयात् पूता भवतीति विज्ञायते । व्यवाये तु सवल्गं घृतरटं धारयेत् गोमयेगते कुगप्रस्तरे वा भुञ्जानाथः शयीत । ऊर्ध्वं सवल्गं दप्सु निमग्नायाः सावित्र्याष्टशतैः शिरोभिर्जुहुयात् पूता भवतीति विज्ञायते” इति । एतच्च त्रैवर्णिकयोपिता त्रैवर्णिकाविषय सर्वगतिर्भवेत्तस्य स्याद् . विशेषानुपदेशादेन, शूद्रमनं चोत्तरत्र प्राप्तिं चकारत् ।

“ब्राह्मणक्षत्रियविनां स्त्रियः शरीरेण सन्नात् ।
अप्रजाता विशः यन्नि प्रायश्चित्तेन नेत्या ।”

द्विशसुपनिषत्पान इति शिवा चन्द्रोपनिषत्पानः पान इति शिवात्
 इति । तेभ्यः सप्तजादिति पानात् पान इति शिवात् । तेभ्यः सप्तजादिति
 प्रभृतिन्यसनेना हेतुनोपनिषत्पानात् । पानात्पाने न ताम्
 लाद्रेरपि तदीयस्य श्यापो यथा राजा नो गमिष्ये । उच्यते इति चात्
 जेतितास्तदोपनिषत्पानात् । पानानामेति तदुपनिषत्पाने
 गार्थम् । तेषु न गतमेति प्रायात्पानात्पाने । पितृभ्यां च ग्रामात्पान
 निवृत्त्यर्थम् अन्तिकनागनिवृत्तौ ग । स्यमन्यन् । शब्दात्पाने
 “पतितसव्यवहारिणो जलजयनं पसुनापमप्रातःकाले चानुनिष्ठुर्ग्रामवर्षा-
 हेमन्तेषु मासं वा गोमूत्रयावक पिनेयुर्ग्वं शुच्यन्ती”ति । तथा महापात-
 कमध्ये “तैश्च मह सप्रयोगश्च स पत्रम. पानक” इत्युक्तं, न च तत्र
 प्रायश्चित्तमुक्तम् । अतो यत् सामान्यनाकं “पनिनो ह्यात्मानमुद्धेत्
 संवत्सरं तप्तकृच्छ्रमाचरत्” इत्यादि ब्रह्महत्याप्रकरणे व्याख्यात, तदेव
 संप्रयोगिणोऽभिप्रेतमिति गम्यते । तथा संवत्सेऽपि चतुर्णां महापातकानां
 प्रायश्चित्तान्युक्तवोक्तम्—

“एभिः संपर्कमायाति यः कश्चित् पापमोहितः ।

षण्मासमव्दमेक दी पूर्वोक्तानां व्रतं चरत् ॥”

इति । अत्र चैभिः षण्मासमव्दमेक वा य संपर्कमायाति. स पूर्वोक्तानां
 व्रतं चरेदिति केचिद्योजयन्ति । तथा सत्यव्दग्रहणात् सिद्धे मत्येक वेत्यव-
 क्तव्यं स्यात् । अतः प्रायश्चित्तकालोपदेशोऽयं न संपर्ककालस्य । तेनायं
 श्लोकार्थ — य एभिर्ब्रह्महृप्रभृतिभिः स्मृत्यन्तरानुसारेण ‘संवत्सरेण
 पतती’त्यादिना संपर्कमाभिमुख्येन याति, स एषां पूर्वोक्तानां यद् व्रतं
 द्वादशशब्दाद्युक्तं तदेव षण्मासमेक वाच्यं चरेदिति । वाशब्दाच्च द्वौ वा
 त्रीन्वा इत्येतदपि गम्यत एव । तथा षण्मासं त्रीन्वा मासानिति । एव
 सुमन्तुनापि सुवर्णस्तेयस्योक्त्वा “सुवर्णस्तेयी मासं सावित्र्याष्टसाहस्रमा-
 ज्याहुतीर्जुहुयात् सर्वकृच्छ्रेण च पूतो भवती”ति, तत उक्तं “यश्चैतैः
 सह यौनमुख्यब्राह्मणां संबन्धानामन्यतमेने संपर्कं कुर्यात्, तस्याप्येतदेव
 प्रायश्चित्तं विदध्यादि”ति । आनन्तर्याचैतदेव स्तेयसंबन्धमिति गम्यते, न

१ ‘स्मृत्या’ च पाठ २ ‘संवत्सरेण’, ३ ‘त्रिंशोऽ’ न च. पाठ.

४. ‘ण पु’ ड. पाठ ५. ‘न वा रा ट. च पाठ

नेनेव मार्गेण व्याम्भेर्यानि । तत्रापि --

‘चा द्वात्त्रिंशत्तिस्र्यो म-म मृत्तम च प्रसिगृह्य च ।

पतन्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानान् मास्यत् सन् प्रति ॥’

इति मानये पतितैस्त्वचनानां पतितप्रायसि ज्ञानि गर्वाणि प्रगज्यन्ते । ज्ञानात् मास्यं तु गच्छतीति च प्रायसि ज्ञानात् मृत्तमिति च कामतो व्यवहरत इत्येवमर्थम् । अतश्च पतितगम्भीराद् गृह्यन्त्यस्यपक्व इति जायते । न त्वभावे एव प्रायश्चित्तस्येव्यभिप्रायः । तेनात्र द्वाद्वात्त्रिंशत् मरणान्तिकं च प्राप्नोत्येव । सपक्वकालस्यै चानभिधानान् पूर्वप्रकृत एव कालोऽत्रापि द्रष्टव्यः —

“संवत्सरेण पतति पतितेन ममाचमत्”

इति, स्पर्शाधिकारं च —

“दिवाकीर्त्यमुदकयां च पतित मृत्तिकां तथा”

इत्येकप्रकरणपाठात् । अतः संवत्सरात् परतः कामसंसर्गो मरणान्तिकम्, अर्वाक प्रायश्चित्तान्तराणि महापातकप्रकरणोक्तानि विषयव्यवस्थया योज्यानि । तर्था स्मृत्यन्तरेष्वपि चण्डालमंकरे, यथा वामिष्ठे — “गुर्वीसख्यादिगमने कृच्छ्राच्छपादं चरेत्” इत्युक्तोक्तम् — “एतदेव चण्डालपतितान्नभोजनेष्विति । अत्र च कृच्छ्राणतया सप्त सार्धानि कृच्छ्राणि । तेनैतत् सप्तरात्रं भुक्त्वा कुर्यात् । कुत एतत्,

“भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं व्यहम् ।

मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो विष्णुमूत्रमेव वा ॥”

इति मनुवचनात् . तन्मध्ये च पतितस्योक्तत्वात् —

“अभिशस्तम्य पण्डस्य पुंश्चल्या डांभिकस्य च”

ते । यदि तु अभिशस्तोऽन्तरेणापि पतनं महापातकाभिस्तो गृह्यते, तर्हि दण्डावृषिकया महापातकिनां भेदेनानभिधानेनैवाभोज्यत्वसिद्धेः

१ ‘तत्र’ ग पाठ . . . ‘दार इ’ ट, ‘हा’ च पाठः . ३ ‘व प्रा’ च. पाठ. ४ ‘स्यात्’ . ५ ‘वैह’ . ६ ‘थाच स्तु’ . ७ ‘वैतत्’ च. ८. ‘पवद म’ ग, ‘पिकवद् ग’ च. पाठ. * ‘निश्चभो’ च, ‘निश्च-
कने’ ग. पाठ..

सकृद्भोजने मत्या कृच्छ्रम् । ततश्चावृत्तिविषयत्वाद् वाग्विष्टं “कृच्छ्राव्द-
पादं चरेदि”त्येतत् सप्ताहाविषयगतिं स्थितम् । चण्डालभोजनं तु यद्यपि
पतितभोजनाविशेषेण पठ्यते, तथापि लोकोपचारान्मानवाच्च ज्ञापकाद्
गुरुतरमेव । अतश्चाकामतश्चण्डालान्नभोजने कृच्छ्रं, कामतस्तु सकृद्भोज-
नेऽपि पतनमेव, “ज्ञानात् साम्यं तु गच्छती”ति मनुवचनात् । अज्ञान-
तस्तु संवत्सरेण पतनम् । प्राक् तु संवत्सरात् पतितसपर्कवद् विषयक-
स्पना । यत्र त्वर्ज्ञातश्चण्डालादिः कस्यचिद् गृहेऽवतिष्ठते, तेन च स-
हान्ये व्यवहरन्ति न तु साक्षात् तेन चण्डालादिना, तेषां प्राक् संवत्सरा-
दूर्ध्वं च षण्मासात् संवतोक्तं —

“चण्डालसङ्घरे विप्रः श्वपाके पुल्कसेऽपि वा ।

गोमूत्रयावक्काहारो मासेनैकेन शुध्यति ॥”

इति । अत्र सङ्घरमात्रं उक्तं, न तु साक्षात्सवन्धं । तथाच काश्यपः—
“चण्डालश्वपाकपुल्कसादिसङ्घरे संध्यवधाने षण्मासान् गोमूत्रयावकां.
पश्चात्कालं पातव्याः । एवं प्रतिमासवृद्ध्या वृद्धिरा परिवृत्तेः सूर्यस्ये”ति ।
सूर्यपरिवृत्तिश्च षण्मासेन भवति । अतः प्राक् षण्मासादित्ययमस्यार्थः ।
विप्रग्रहणात् तु ब्राह्मणस्यैवेतत् । इतरेषां तु कृच्छ्रत्रयम् । तत्र प्राजापत्य
स्यात् । यथाह सुमन्तुः— “अगम्यागमने स्त्रीवधचण्डालसङ्घरे च कृच्छ्र-
त्रयं चरेदि”ति । साक्षात्तु यस्य गृहे स्थितः, तस्य पराशरोक्तम् —

“अविज्ञातस्तु चण्डालो निवसेद् यस्य वेश्मनि ।

विज्ञानेनोपसन्नस्य विप्राः कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥

ऋषिवक्त्रच्युतान् धर्मान् पठन्तो धर्मपाठकाः ।

पतन्तमुद्धरेयुस्तं धर्मशास्त्रविशारदाः ॥

— दधिक्क्षीरघृतैर्युक्तं कृच्छ्रं गोमूत्रयावकम् ।

भुञ्जीत सहितो भृत्यैस्त्रिसन्ध्यमवगाहयन् ॥

१. 'नादवि' न च. पाठ २. 'पि चण्डालो' च. पाठ ३. 'च नादा'
४. 'नु व', ५. 'स्व' च पाठ ६. 'ज्ञान्त' न. पाठ ७. 'त्रयुक्त', ८. 'तु प्रमा-
सात्स' न च पाठ. ९. 'न्व.' न पाठ १०. न ट. च पाठ १. 'वप' न
पाठः, १२. 'न' न ट पाठ १३. 'न दा' न. 'पाद दा' च पाठ १४. 'नम' ।
त' च. पाठ १५. 'नै' न पाठ १६. 'दा वग' ॥ न च पाठ

चान्द्रायणं चरेत् सर्वानपकृष्टान् निरुणुत् ।

शुद्धोऽधिकारहीनोऽपि कार्द्वनानेन ज नति ॥ २५८ ॥

नामक. धर्मिणमिन, आकाशमन, येयो मादयानीन्, शुद्धा प्रनिशोमादीना मतो निरपकृष्टान् । अन्वयान् शुद्धि । ननु च शुद्धस्य जपसागानुभवागानानि हारणा । यत्कृतम् । तिस्रु अश्विगर्ही- नोऽपि अत्रः कार्द्वनानेन ज नति । मार्यं प्रपश्यत् । अन्वयाने तोरायादिका ग्रासानश्रन् गन्धरहितो निशु कर्मान्निहत् । अन्वयानु धर्मियादिवर्षे प्रायश्चित्तान्तरम्य नश्यमायन्वान् प्रविश्यात् । एतेषु शक्यश्चित्तमिति व्याचक्षते । तथा नति सर्वानपकृष्टानिनाय नानाशेषप्रकः स्यात् । तथाहि शब्दः "सर्वेषामन्योन्यापकृष्टाये चान्द्रायणम्" इत्यभिप्रेषणैवाह । अविशेषाभिधानेऽपि च क्षत्रियदत्त ए । नामयस्य चान्द्रायणम् । वैश्वदेवे तु न्यूनमन्यत् कल्प्यम् । अन्योन्यापकृष्टाय उति वचनापन्द्रायणप्रकारा- पेक्षया व्यवस्था कल्प्या । यत्तु क्षत्रियार्दीनां वैश्वदेविके नक्षिकृष्टस्यैव हन्तु- रकृष्टवधे विज्ञेयम् । तत्रैव च विशेषं वक्ष्याम ॥ २५८ ॥

यदि त्वपकृष्टेऽपि क्षत्रियार्दी, त्रेणान्तर- व्यवहारिण मन्- अत्रिनोऽपान्तो जत- न्नापि हेपाद् द्रक्षणाऽवमनेन व्यापारिण उप्येन मिथ्येन विश्वामश-त्, तन्मार्गि कि शेष- प्रावक्षितं वा भवेदुत नेति, तथा यद्यत्तद्विदन्तद्विनि-त् त्रैके प्रावक्षितवमन्यत् व पापं योऽभिगम्य व्यापयति, तन्मार्गि विभिन्त अह—

मिथ्याभिशांसिनो दोषो द्विः समो भूतवादिनः ।

मिथ्याभिशास्तपापं च समादत्ते सृष्टा वदन् ॥ २५९ ॥

यस्तावन्मिथ्यैवाभिशांसत् तस्य द्विदोष, द्विगुणमित्यर्थः । यन्तु भूतमेवार्थमप्रख्यातमभिशास्य प्रख्यापयति, तस्याभिशास्यमानेन तुल्य- दोषत्वम् । कस्मात् पुनर्मिथ्याभिशांसिनो द्विगुणदोषत्वं, यस्मादभिशांस-

१ 'ना म', २ 'नासुद्ध' ट पाठ. ३. 'मान' ग घ. पाठ.
४. 'तस्य' न. पाठ. ५. 'या वा व्य' द. घ. पाठ.

नात् पातकमंयोजकतया वतितत्वोपदेशात् तुल्यत्वं तावदस्त्येव । अ-
 न्वह—पत्तस्य मिथ्याभिशस्तन्य पारं. तत्रासौ सम्यगादत्ते मृषा निर्दो-
 षत्वद् दोषवत्तां वदन् । तस्माद्यतो न तावत्तस्य दोषोऽस्ति. अतो यश्चा-
 ष्यारोपितः. यश्चाध्यारोपकत्वेन प्राप्तः. तौ द्वावापि तस्यैव दोषावित्युप-
 पन्नम् । द्विगुणदोषत्व तावत् पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण सिद्धम् । किञ्च अन्य-
 ष्वपि यत्किञ्चित् तेन पाप कृत. तदप्यसावेव मिथ्याभिशसनादादत्ते ।
 तत्रैवाभिशस्तः पूर्वकृतादपि पापान्मुच्यते इत्यभिप्रायः । युक्तं चैतत्,
 दूःखोपभोगस्य पापक्षयहेतुरत्रात् । यस्त्वभिशस्तस्य प्रायश्चित्तावधानं,
 तदत्र वैश्यामः ॥ २५९ ॥

एतन्तावत्तत्रावधिनामि नयपञ्चममि गोपदानीमुद्देशकमात्रेणैवंदोषपानकप्रायश्चि-
 त्तानामयत् । नन्वप्यन्त्यत्र गोत्रस्त्याह—

पञ्चगव्यं पिदंन् गोलो जात्तवासीत संयतः ।
 गोष्ठेशयो गोक्षुशामी गोभ्रदानेन शुध्यति ॥ २६० ॥

पञ्चगव्यं चात्र भोजनार्थम् । ततश्च गोमूत्रादीनि परापि तुभ्य-
 प्रमाणान्येकत्रालोच्य प्रत्यहं लघ्नाहोपवस्त्वानि । नयमश्वाय चरुमाशोते-
 श्वरपित्तान्नरसान् नमुर्यन्तरोम्बनं वा गोत्रनिवारणमाशूरात्प्रादि । अत्र-
 गवचनादिह तु यदतप्यतेनम् । गोमो नाम पादपञ्चमम् । गो-
 गोरूपमसिरो नयनं चारोः दुर्लभं द्विमा च गोक्षुशामी प्रत्यहं यत्पा-
 ष्येकस्या सुदनेन यत्पातवत् यत्पा यत्पादि । यत्पा यत्पाय यत्पा यत्पा-
 दिन्दीर्घः । ततोऽप्ये गोशामो यत्पा सुत यत्पा । यत्पा यत्पादि-
 यत्पायत्पभेक्षुदानं यत्पा । यत्पा यत्पा ॥ २६० ॥

१. १. १. १.

...
 ...
 ...
 ...

अथवा न गवे मान्वात्प्राप्तम् । न । १ । १ । १ ।

" निम्न विविधा मत्त गोष्ठे वा अनुमत्ता ।
 म गोष्ठे मत्तुं दान्यां मत्तान्यां वै यामेति ॥"

इति । तथा "शुभ्रवापाम् (समाना मं यत्तुं नृदिं मत्तान्यां) इति ।
 यत्तुं नृदिं —

"गोष्ठे कुर्यात् नमस्तान गोष्ठे गौर्यमेति ॥
 नमस्तान गव्यं नाम्य मानां क्षिप्रिगव्यिनः ॥
 मत्तुयानरुभैश्चाणि पयो दधि च गव्यतः ।
 एतानि क्रमशोऽश्रीयात्तन्मन्वापमोक्षकैः ॥
 शुभ्रं च सौर्ध्रमामेन नम्येगमविद्वजितः ।
 न्यानं त्रिपवण कुर्यात् मंयतो वीतमन्वसः ॥
 गायत्री च जपेन्नित्यं पवित्राणि च सर्वशः ।
 पृणं चैवार्धमामे तु न विप्रान् भोजयेत् नतः ॥
 भुक्तवन्तु तु विप्रेषु वा दद्याच्छक्तितो द्विजः ।"

इति । तथा कश्यपेन गोवधमेवाधिकृत्याकृतं — "प्रायश्चित्तमकामावाप्तौ ।
 कामकृतेऽप्येके । 'दोगप्रचार्दाना प्रायश्चित्तं दोगश्रीधमनदानेन । तदा-
 मयाशङ्काया च घण्टाभरणभूषणयोजने वा पानतैलापधमेपजक्रियामिवि-
 नियोगैर्व्यापन्नाना प्रायश्चित्त — ब्राह्मणेभ्यो निवेदयित्वा मशिक्षं वपन
 कृत्वा प्राजापत्यं कृच्छ्रमाचरेत् । चोर्णान्ते पशु निलवेसु दद्यादि"ति
 काश्यपः । अथान्यो वर्ण — 'तेन चर्मणा प्रावृत्तो मानं गोष्ठे वमेत् ।
 त्रिपवणस्नायी नित्यं पञ्चगव्याहारः पष्ठान्नकालं पयोमक्षी वा गच्छन्ती-
 प्वनुगच्छेत् तामु स्तब्धासु नोपविशेत् । नातिप्रवे गच्छेत् । न विप-
 मेणावतारयेत्, नाल्पोदके नाल्पयवमे वा । अन्ते ब्राह्मणतर्पणं कुर्यात् ।

१- 'नव्यवि' च. पाठ. २, ३. 'न', ८. 'पे गो' ग. 'पाठ' ५. 'शुभ्र' -
 ६, 'शोभ' ग पाठः. ६ 'छ' ट 'छ. च पाठः

धेनुं तिलधेनुं वा दद्यादि"ति काश्यपः । तथा शौहेऽपि "गोघ्नः पञ्चग-
व्याहारः पञ्चविंशतिरात्र तिष्ठेत् । सशिखं वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्रावृतो
गा अनुगच्छेत् । गोष्ठे वसेत् । गोप्रदानं च कुर्याद्" इति । वासिष्ठे तु —
"गां चेद्धन्यात्, तस्याधर्मणोर्द्रेण प्रावृतः पण्मासं कृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं वा-
तिष्ठेत् । तयोर्विधिरिति तत्स्वरूपमुक्त्वा "ऋषभवेहतौ च दद्याता-
मि"त्युक्तम् । पैठीनसिनापि — "गोघ्नो यवागू प्रसृतितण्डुलशर्तौ मासं
भुज्जानो गोभ्यः प्रियं कुर्वाणः शुध्येदि"ति । सुमन्तुस्तु — "गोघ्नस्य
गोष्ठे शयनं द्वादशरात्रं पञ्चगव्यभोजनं गवामनुगमनं चे"ति । तथा
यमोऽपि —

"पादपाशनिवन्वाहा अतियोक्तातिवाहनात् ।

नदीकान्तारसन्तारध्वभ्रभूर्वाद्रियातनात् ॥

एवं गौत्रिणो यत्र तत्र शुद्धिर्विधीयते ।

सशिखं वपनं कृत्वा मांती कौपीनवलाधृक् ॥

गोमूत्रयावकं मासमक्षन् गोभिः समं व्रजेत् ।"

इति । तथात्रैवापरम् —

"उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो भुज्जीत यावकम् ।"

इत्याहिरसेनैवाविशिष्टं ग्रन्थतोऽर्थतश्च । अयं तु विशेषः —

"गायत्र्या दशसाहस्रं जपं कुर्वीत चारिकम् ।

गोमती च जपेद् विद्याम् "

इत्यादि च । तथा —

"गोसहस्रं शतं वापि दद्यात् सुचारितव्रत ।

अविद्यमाने सर्वेषु वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ॥"

इति । गौतमै च "गां च दैव्यदद" इत्यनिदेशः कृतः, वैश्यवधे च
"प्राकृतं त्रैवार्षिकं ब्रह्मचर्यमृषभैकादशाथ गा दद्यादि"त्येवम् । बृहस्पतिना
तु —

"द्वादशाहेन गोघाती तस्मान् पापात् प्रमुच्यते ।

क्षीरहागे भवेन् तत्र क्षरिदध्वजनोऽपि वा ॥"

१. 'श' = 'श' न पाठ ३. 'वे' नापि न च पाठ ४. 'ता
नु' न पाठ ५. 'नान्दे' नापि न पाठ ६. 'नान्दि' नापि न च पाठ, ७. 'च।
ना'. ८. '२॥ गा' न पाठ

...
...
...
...

...
...
...
...
...
...

“...
... ॥”

इत्युपक्रम्य,

“गशिमा यपन क...
गवां मये यमैः गर्तैः शिशु गोभिः यत्न नोप ॥”

इत्यादिगोनुगमनप्रकारमुक्त्वा प्राजापत्यं क्र इत्युक्तम् । ‘नव गिरीन्दे
माल्लणभोजनम् अननुमदित्वैव नुदानं वे’ति । एवं सृष्ट्यन्तरेणैवैवैवै
धान्येव गोवधप्रायश्चित्तानि । अत्र च स्वधंभुता --

“उपपातिकिनस्त्वैवभेभिर्नानाविर्भवेतः ।”

इत्युक्तोक्तम्— “उपपातकसंयुक्तो गोक्ष” इत्यादि । तेन ज्ञायते अस्म्यु-
पपातकव्यतिरेकेणापि गोक्षन्म । अन्यथा तु निअपशान्दयक्यमेव न्यात् ।
तच्च द्विविधं — किञ्चिदुपपातकमयोगादातेरिक्तं पातकान्तःपातने, किञ्चैवो-
पपातकाद् न्यूनम् । तत्र यद् “उपपातकसंयुक्तो गोक्ष” इत्येवमुपक्रम्य
पठ्यते यथाङ्गिरसे, तस्य मानवेन वैकल्पिकत्वम् । यच्च मानवाद् गुरुतर-
मसंयुक्तं च यथा गौतमीयं, यथा यास्ये—

१. ‘उप. शतमा’ द. च पाठ. २. ‘लान्दयक्य’ ग. पाठ.
३. ‘त्याभ्यवु’ च. पाठ ४. ‘यमं वा’, ५. ‘यम्’ ग. च. पाठ. ६. ता’
७. पाठः, ७. ‘त’, ८. ‘वयप्रसजात्’, ९. ‘यैवोप’, १०. ‘त्युप’ ग. पाठ.

“गोसहस्रं शतं वापि दद्यात् सुचारितव्रत ”

इति, तत्र च ‘उपपातकमयुक्तो गोघ्न’ इत्येवरूपत्वाद्दुष्कृतस्य एतद् मान-
वेनाविशिष्टत्वाद् वैकल्पिकत्वेन न्यास्येयम् । अन्यतु सहस्रदक्षिणात्मकं
पातकोचितत्वाद् गौतमीयवैकाल्यकत्वेन । नानदानमपि तस्मिन्नेव विषये-
ऽनुबन्धाद्यपेक्षया योज्यम् । यानि तु सृज्यानि जज्ञ्याजपत्क्यप्रचेत प्रभृ-
तिषु, तान्युपपातकमयुक्तत्वेनाहुपदेशाद्दत्त्वाच्च प्रागुपपातकाद् द्रष्टव्यानि ।
तत्र च कृत्वर्थानां गदां वधे नान्याद-गधिकानां विषयः । इतरत्र तु
वधायैव प्रवृत्तस्य यो वधः, न उपपातकमयोगः । सम्बन्धोऽपि प्रवृत्तस्य
भवति, स यदुपपातकमध्ये पश्यते, तथापि न्यून एव ‘उपपातकमयुक्तो
गोघ्न’ इति विशेषणमामर्थ्यात् । न चात्र परिग्रहाद्यञ्जनदा विप्रव्यवस्था
युक्ता, तस्य चर्चं प्रत्यनुपयोगात् । यत् इत्यप्यमन्त्रगोहर्षो ऽ इत्य-
स्त्वमुक्ता —

“प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य देवान् पूर्वकृतेन वा ।
न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥”

इति, तत् पातकोपपानकविषयत्वाद्देवाविधे गोवधे न स्यात् . यत्रैवोपपात-
कत्वं तत्रैव भवति . न तु बन्धनयोजनादौ . व्यवहागेच्छेदप्रसङ्गात् । अतो
यदि संगोपनौघर्थं बन्धने कृष्याघर्थं वा योजने न कृतो वधः स्यात् . तत-
पाराण्यं विज्ञेयम् । यत् —

‘मायं संगोपनार्थाय न दुष्येद् गोधवन्धयोः ।’

इति, तद्रोधवन्धावेव निदोषो न तु तन्निमित्तो वधोऽपि । तथाचान्य-
श्रोक्तम् —

‘शौषधं स्नेहनाहारं दद्याद् गोत्राण्यस्य तु ।

तन्निमित्तं विपक्षेऽपि पुण्यमेव न पातकम् ॥’

इति, अन्यत्रास्त्येव दौष इति गमयते . अन्ये च सवतः पदेषु तेषु
पठन्ति —

पदेशादेवंभूते मासादृशे द्रष्टव्यम् । आङ्गिरस तु मानवेन वैश्विपुत्रम् ।
 तदपि जपोपदेशान् वैश्विपिकानामेव कामकृते वैश्वे द्रष्टव्यम् । काश्यपियं तु
 दोग्ध्रयादिनयोगेनैव चोदितन्वान् सुज्ञानमेव । दोग्ध्रो आर्येणं ते
 दोग्ध्रयादयः । तत्र दोग्धुं यन्त्रितायां व्यापनां तदर्थे एव च धमते । या
 गौर्मृतवन्मादिका. तस्या धमन क्रियते । तद् गौर्जातिनां प्रसिद्धम् । एवं
 घण्टाभरणादि विक्रयाङ्गतया यत् क्रियते, स्तद्वापवदानायपि विक्रयाद्य
 र्थतयैव शत्रुप्रापणविवक्षया यत् क्रियते, तत् प्रत्येतव्यम् । एतदपि सर्व-
 वाणिकमेव । हिनीय तु काश्यपोक्तं शूद्रस्यैव सांवेनेकविषयं द्रष्टव्यम् ।
 पञ्चगव्याहारत्वे च प्र महं भोजनम् । पयोमशिक्षे च तु पष्टादकालता । सना-
 नमन्यत् । गह्नाक्तम् अरिपक्षे च विषये शक्यपेक्षया योज्यम् । शैतिलीयं
 त्वास्मिन्नेव विषयेऽनुगमनाममर्थस्य स्वच्छेद्रष्टव्यम् । सुमन्तुविहितं तु
 यदि गृहक्षेत्रखलादावुपद्रव कुर्वता गौःभिहन्यमाना स्वभ्रातृ कथञ्चित्
 पतति, तद्विषयं स्वभ्रातृनामेव । समर्थानां चास्मिन्नेव विषये याम्यं —

“पादपाशनिवन्धाद्वा अतियोज्ञातिवाहनान्”

इत्युपक्रम्य यद् विहितं —

“गौमूत्रयावकं मासमश्नत गोभिः ममं व्रजेत्”

इत्येतद् विज्ञेयम् । यद् तत्रैव —

“उपपातकसंयुक्तो गोष्ठी सुवर्जात-व्यावकम्”

इत्यादि, तदा हेतुत्वं तुल्यकल्पम् । यत् तत्रैव —

“गौमहन्नं शतं दापि दद्यात् सुचरितव्रतः”

इति, तद् गौतमीयवैकल्पिकद्वेन कर्त्तव्यं गोवधविषयं व्याख्यातमेव । शार्ङ्ग-
 स्पत्यं तु “द्वादशाहेन गोधर्ता” इत्येतत् पाराशर्येण वैकल्पिक वैश्विपिकाना-
 मेव । लक्षजपन्तु ब्राह्मणानामेव,

“जप्येनैव तु संसिञ्चेद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।”

इति वचनात् । यत् तत्रैव “द्वादशाहेन पञ्चगव्याहार” इति, तत् सौम-
 न्तवेन वैकल्पिकम् । यत् तत्रैव “पष्टात्रं यावकाहार” इति, तत् तस्मि-
 न्नेव विषये बालवृद्धाद्यपेक्षया योज्यम् । शानातयोक्तं तु संवर्तोक्तं वैकल्पिक-

कत्वेनानुबन्धविशेषापेक्षया योज्यम् । एव योगीश्वरोक्तानामपि परस्परतो विषयकल्पना । सर्वत्रैव च प्रायश्चित्तप्रकरणे —

“जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृद् बुद्धिकृत तथा ।

अनुबन्ध परिज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥”

इत्येतदेव सक्षेपसूत्रम् । तथा —

“अनुवृत्ति-कृतीनां तु पापानामपनुत्तये ।

शक्ति चावेक्ष्य पाप च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥”

इति । तथा —

“ते यां वेदविदो ब्रह्मयज्ञोऽप्येनसु निष्कृतिम् ।

सा तेषां पार्वनाय न्यात् पवित्र विदुषां हि वाक् ॥”

इति । एव सर्वत्रापि योज्यम् । अयाज्ययाजनादानुपपानकवगे गोप्न-प्रायश्चित्तातिदेशाद् विशेषविहितः नह विषयकल्पना कार्यः । विशेषविहित चकं तावत् स्वायंभुवे —

“एतदेव व्रत कुर्युरुपपानकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णिवर्जं शुद्धय चान्द्रायणमग्नि वा ॥”

इति । अथशब्दापिगद्वाभ्यां च स्मृत्यन्तगोक्तानाद्युपपेक्षया च गोप्नप्रायश्चित्तेन वैकल्पिक द्विजगणपानादपिपदेयः । अर्थात् गोप्न-प्रायश्चित्तम् —

“उपपानकशुद्धिः रसादेवं चान्द्रायणेन वा

इति । एवमिति गोप्नप्रायश्चित्ताना पृथक्शोभारिदानामपि चान्द्रायणं चान्द्रायणं च

“यथा गतिं विदुः पितृणां चान्द्रायणं चान्द्रायणम्

इत्येतत् प्रत्येकध्वम् । तेनैतत् साधनैः कर्मयोगेण चान्द्रायणम् । अ-
न्तपपेक्षेयं च “षयना वापि गमिने” इत्येवमिति चान्द्रायणम् । अर्थात् चान्द्रायणं
वा पुनः” इत्यत्र चापितृदानं पुनःचान्द्रायणं चान्द्रायणम् । अर्थात् चान्द्रायणं चान्द्रायणम् ।
तत्रोक्तान्तरैश्च पुनरप्येवमेव । अर्थात् चान्द्रायणं चान्द्रायणम् । अर्थात् चान्द्रायणं चान्द्रायणम् ।
इत्येवमिति चान्द्रायणं चान्द्रायणम् । अर्थात् चान्द्रायणं चान्द्रायणम् । अर्थात् चान्द्रायणं चान्द्रायणम् ।
विशेषादितिगमिः तां तदपि चान्द्रायणं चान्द्रायणम् । अर्थात् चान्द्रायणं चान्द्रायणम् । अर्थात् चान्द्रायणं चान्द्रायणम् ।

त्रयेणेति । एवमन्यान्यपि स्मृत्यन्तराणि व्याख्येयानि । स्तेयादिष्वप्यय-
मेव मार्गः । अन्यव्याख्यायां च निपुणतो वक्ष्यामः । प्रहृतामिदानीमु-
च्यते ॥ २६२ ॥

रागप्रदिग्धव्रतभयोत्पन्नव्रतानां मत्तु नामान्तरं प्रायश्चित्तसूक्तमेव — 'उपग-
वश्रमि न्यदेत वाप्राप्तोत वा' इत्यादिना । इदानीं तु तेषामेव कैरीरिक वक्तुमाह—

ऋषभैकसहस्रा गा दद्यात् क्षत्रवधे पुमान् ।

ब्रह्महत्यान्नतं वापि वत्सरत्रितयं चरेत् ॥ २६३ ॥

द्वैद्वयहावदं चरेदेतद् दद्याद्द्वैकनातं श्वाम् ।

पपसास्ताञ्छूद्रहा वापि दद्याद्वा धेन्वो दश ॥ २६४ ॥

ऋषभ एकांशधिको यासां सहस्राय ता ऋषभैकसहस्राः । एवम-
न्यत् । पुमानिति च शदस्यैवैतत् क्षत्रियादिवदे प्रायश्चित्तान्त्येवमस्मि
अकामतय । यथाह मत्तु —

“अकामतस्तु राजन्यं विनिवात्य त्रिनेत्रमः ।

ऋषभैकसहस्रा गा दद्यात्सन्तर्पणं च ॥”

इति । वृत्तस्थस्ये चेतत् । “प्रसाद्ये षे यः सन्तर्पणं” इति अत्राह ।
नन्वेतद् नामगर्भैतत् । विजोत्त इति पठनात् । नाम विजोत्त इति अत्र
नाधिकरणः । किं ताते, किं उत्तये, अन्तेऽपि च । अत्रेति अत्र
एतत् । अपराधयोः चान्वाप्येवमेव । अत्रेति अत्रेति अत्रेति
अन्तरेण इति

वचनं युक्तं स्याद् । इतरथा त्वादावेवोक्तमधिकारादुत्तरत्रापि लभ्यत ए-
 वेते पुनर्न वाच्यं, सर्वत्र वा वाच्यम् । अतो योगीश्वरीयात् पुनर्वच-
 नादिह चोक्तन्यायानुसाराच्छूद्राभिप्रायेणैवैतदिति युक्तम् । अतश्चोपपा-
 तकमध्यपाठोऽप्युत्कृष्टापेक्षयाथैवान् स्यात् । इतरथा तु तुल्यवदुपपातक-
 मध्ये, सङ्कीर्तनमबुद्धिपूर्वमिव स्यात् । एवञ्च यच्छङ्खेनोक्तं — “सर्वेषाम-
 न्योन्यापकृष्टवधे चान्द्रायणमि”ति, तदपि समञ्जसं स्यात् । यदि त्ववश्यं
 द्विजोत्तमवचनाद् ब्राह्मणस्यैवैतदित्येवं समर्थनीयं, ततो वृत्तस्थवचनात्
 कर्मप्रयोगमध्यगतयोरित्येवं व्याख्येयं, सोमयागव्यतिरेक्तेष्विषादिविष-
 यत्वेन च सवनसंबन्धेन ब्रह्महत्यातिदेशात् । कर्मगतव्यतिरेकेण तूपपात-
 कप्रायश्चित्तमेव । तत्राप्यकामतश्चान्द्रायणं, कामतस्तु गोघ्नप्रायश्चित्तम् ।
 अनुबन्धाद्यपेक्षया च जपादिभिः प्रतिपूरणम् । अपकृष्टानां त्वकामत
 एतत् । कामतस्तु—

“तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।

वैश्येऽष्टमोऽशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥”

इति । अवृत्तस्थे तु संवर्तोक्तं—

“प्रमाप्य क्षत्रियं भोहात् ।त्रोभेः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ।

प्राजापत्यातिकृच्छ्राभ्यां तप्तकृच्छ्रेण च क्रमात् ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत स नरो वैश्यघातकः ।

शूद्रं हत्वा तु कुर्वीत कृच्छ्रं सान्तपनं तथा ॥”

इति । सोमव्यतिरेकतक्रतुगते त्वकामतो निकृष्टस्य सजातीयस्य वा हन्तु-
 र्गौतमीयं—“राज्यवधे पद्भारिकं प्राकृत ब्रह्मचर्यम् ऋषभैकसहस्राश्च गा
 दद्यात् । वैश्यवधे त्रैवापैकम् ऋषभैकशताश्च गा दद्यात् । शूद्रवधे तु संव-
 त्सरम् ऋषभैकादशाश्च गा दद्यादि”ति । शूद्रोऽपि श्राद्धादौ प्रयोगमध्यस्थो-
 यदि स्यात् । कामतस्तु वासिष्ठम्—“एवं राजव्यं हत्वाष्टौ वर्षाणि चरेत्
 षड् वैश्यं त्रीणि शूद्रमि”ति । सवनस्थवधे तु शूद्रस्यापस्तम्बोक्तं ब्रह्मह-
 त्याप्रायश्चित्तम् । सर्वत्र च जारयुत्कर्षापकर्षावालोच्य विशेषः कल्पनीयः ।

३. 'न । द' ग पाठ. २. 'था तु य' ड. पाठः. ३. 'व्य' ग. क. पाठः.

४. 'नि । वृ' ड पाठ. ५. 'तिस्रि त्व' ग., 'तस्विस्र' ड पाठः. ६. 'क म'

७. 'क म' ड पाठ.

उक्तं च—“जातिशक्तिगुणापेक्षामि”ति । शङ्खोक्तमपि गौतमीयेनैकार्थमनुबन्धानुसारेण योज्यं—“चतुर्षु वर्णेषु प्रमाणं द्वादश संवत्सरान् षट् त्रिंशद् एकं तदन्ते गोसहन ततोऽर्धं तन्यार्धं तदर्थं च दद्यादे”ति । कोचित्तु गौतमीयं ब्राह्मणसंबन्धेनैव मन्यते । पूर्वसूत्राच्च “गर्भे चावेजाते ब्राह्मणस्येत्यतोऽवाच्छिद्य ब्राह्मणस्येत्युत्तरसूत्रेण योजयन्ति । ब्राह्मणस्य राजन्यवधे षड्वापिक्रमिति । ततश्चैतदनुसारादेव मानवेऽपि द्विजोत्तमवचनं विस्पष्टमेव ब्राह्मणविक्रयोपपन्नं स्यात् । तत्त्विव नातीव युक्तम् । एव हि प्रत्युतानिष्टमागधेत । ब्राह्मणवध एव राजन्यकर्तृके षड्वापिक्रमप्रसङ्गात् । न च ब्राह्मणस्येत्येतत् कर्तृवैशेषणम् “उभयप्राप्तौ कर्माणि” इति नियमात् । ततश्च ब्राह्मणस्य कर्मन्वापत्तेरतिष्ठप्रयत्नः । अत एवोन्महायप्रभृतिभिर्गर्भे चावेजाते ब्राह्मणस्येत्यत्र व्याख्यानम् । अतो यथोक्तैव विषयकल्पना । तथाचाम्नाय—“तरनाद्यद्यपि राजा परमतो गच्छतीत्युपक्रम्य “वध एतं हिंसास्ते स्वा योनिमृच्छति न पानीयान् भवति यथा श्रेयांसं हिसित्वे”ति निवृत्तेन श्रेयसां वद सिद्धवद् दृष्टान्तत्वेन दोषवत्या दर्शयति । तथाच वाक्पारुष्ये स्वायंभुव—

“शतं ब्राह्मणमाकुर्व्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽप्यर्धं शते ते वा शूद्रस्तु पञ्चमर्हति ॥”

इत्यनेन निवृत्त्याना यथोक्तार्थं दोषानिरेक्यमात् । तथा—

‘पञ्चाशद् गार्हपत्यो दण्डतः क्षत्रियमादिशयते ।

दशस्य चाऽप्येकं शतं शूद्रोऽपि दण्डतः ॥’

इति यथापकर्षमपत्तम् । तथा—

दुर्वृत्तब्राह्मणक्षत्रविद्वृद्धर्त्वाप्रसापणे ।
द्वीपं धनुर्वस्तसवि कस्माद् दद्यात् विशुद्धये ॥ २६४ ॥

दुर्वृत्तां ब्राह्मणादिमन्थिनीं शिष्यं हन्म कर्मणो हन्शरीणि वे-
यानि । इतिस्वकोट्याग्भार्थः कुम्भटः । यन्तो युवा आन । मृद्वन्यन् ।
दुर्वृत्तस्त्रीप्रसापणं च राज एव विहितम् । यथाह मनुः मंत्रद्वेषाधिकारो—
“मर्तां लदयेद् या तु ज्ञानिस्त्रीगुणदर्शिना ।
तां वामेः स्वादयेद् राज मन्थानि बहुमन्थिते ॥”

इति । गौतमे तु प्रायश्चित्ताधिकार एवोक्त — “वामिः स्वादयेद्राजा नि-
हीनवर्णगमनं द्वियं प्रकाज पुमानं वातयेदे”ति । अतो राज एवैतत्
प्रायश्चित्तं नंतरस्य । ननु राजां विहितानुष्ठानान् प्रायश्चिन्मनुक्तम् । युक्तं
च, यथैव साक्षिणामनुत्ताभिधानं

“वाग्देवैश्च चरुभेर्यजरंस्ते मरस्वनीम्”
इत्यत्र । एतस्मादेव प्रायश्चेत्ताभिधानञ्जायते स्त्रीविधस्यान्यन्तमकृते-
व्यता । तथाचाप्तायोऽपि— “नच वै द्वियं धर्त्तनी”ति । अत एव स्वा-
यंभुवे—

“वालध्नांश्च कृतध्नांश्च विशुडानपि धमेत् ।
गर्णागतहन्तृश्च ब्रीहिनूदंश्च न संपिबेत् ॥”

इति । अतश्च कामहृते स्त्रीविधे प्रायश्चित्तानाम एव । अज्ञानतस्तु कथ-
ञ्चिद् देवादापन्ने ब्रान्धरूपापक्षया क्रत्वर्थाद्यपक्षया हन्तृगतापुवन्दापक्षया
च प्रायश्चित्तानि योज्यानि । केचित्तु भर्तुरन्वयवस्थितस्त्रीविधे हत्यादिदानं
मन्यन्ते । अन्ये तु सार्वत्रिकमेव । ननु पुनर्विचार्यन् ॥ २६४ ॥

एवं तावद् व्यभिचारिणा कथादिदानमुक्त्वा इदानीं म अन्वयवस्थितानामाह—
अप्रदुष्टां क्षियं हत्वा शूद्रहत्यान्नतं चरेत् ।

अस्थन्वनां सहस्रं च तथानस्थिसतात्मनः ॥ २६५ ॥

अप्रदुष्टामव्याभिचारिणीं नियमकामतः कथञ्चिद्धत्वा शूद्रहत्यान्नं चरेत् । व्रतचरणोपदेशश्च “दद्याद् वा धेनवो दश” इत्यस्य व्यावृत्त्यर्थो व्याख्येयः । एतन्नापशदस्त्रीविषयमेव,

“निकृष्टजां तु निर्जातामुत्कृष्टाया च मातरि ।

अदुष्टां थोदिन हत्वा षण्मासानेतदाचरेत् ॥”

इति बृहस्पतिवचनान् । एतच्छब्देन च तत्र पूर्वश्लोकाच्छूद्रहत्यान्नं सांवत्सरिकमुक्तम् । इतरास्तु वासिष्ठम् “अनात्रेयी राजन्प्रहिसायां राजन्यां वैश्यहिसायां वैश्यां शूद्रहिसायां शूद्रां हत्वा संवत्सरमि”ति । गौतमीयमपि शूद्रायापनात्रेय्यामेवात्यन्तगुणवत्यां वधे द्रष्टव्यम्, “अनात्रेय्यां चैवमि”ति वासिष्ठानुसारात् । यत्तु मानवं — “कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधमि”ति, नदाङ्गिरसवचनाद्

“आहिताग्नेर्द्विजाध्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।

त्रयहत्यान्नं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च ॥”

इत्येताद्विषयमेव । शान्तातपोक्तं तु याज्ञवल्कीयेन वैकल्पिकम् । “स्त्रीघातां षण्मासान् कृत्वा चरेदिति शूद्रोक्तस्य गौतमीयेन समानविषयत्वम् । “स्त्रीघातां वधे शूद्रहत्यान्नमादिशेदिति गुणानियमापेक्षया योज्यम् । प्रवृत्तान् स्त्रीघातेऽप्यभिचारेऽनुबन्धविशेषापेक्षयाऽप्यानकपायचित्तानि योज्यानि । रत्नान्तगण्यप्यनेनैव मार्गेण व्यख्येयानि, यथा स्त्रीवधे कृत्वा च सुमन्तुदोक्तम् । यथा चाङ्गिरसे —

“अनाहिताग्निपत्नीनां तथा दिग्भद्रयोषिताम् ।

शोघातत्राहत कुर्यात्कृष्टाणां चैव नित्यतः ॥”

इति । सर्वे तु —

इत्युक्त्वोत्तराधेन

याज्ञवल्क्यस्मृतिः बालक्रीडापत्रम् ।

“अस्थन्वतां महर्षं च तथान्निश्चयनामनः ।”

इत्येतदेव शूद्रहत्यात्रनगुक्तम् । तेषां मारियकानां प्राणिनां वैशेषिकं नोक्तं, तेषां सहस्रं हत्वा पाण्मासिकं शूद्रहत्यात्रनं कार्यम् । यानि चानिश्चिकानि पिपीलिकादीनि, तेषां च यावन्त्यनया जप मन्त्रे वाटुं द्वाभ्यां बर्हीवर्दोभ्यां मध्यमाभ्यां, तावन्परिमाणे स्यात् । “अनश्नामनकुड्ढार” इति गौतमस्मरणादनागत एधानकुड्ढारो गृह्यते, “पूर्णे चानस्थनश्नाभि”ने मनुवचनात् । एतच्च यान्यर्हिसकानि मानेन व्यापयन्ते अनादिष्टविशेषणानि च, तद्विषयं द्रष्टव्यं,

“वोऽर्हिसकानि भूतानि हिनस्त्वान्ममुत्तच्छया ।
स जीवंश्च मृतश्चैव न कश्चित् मुञ्चमवने ॥”

इति मनुवचनात् । यानि तु हिंसास्वभावानि युक्रमशकजल्लकादीनि, तेषां यथासामर्थ्यमपर्नायमानानां यादे ववोऽपि न्यान् तथाप्यदोष एव । काम-तस्तु युकादिष्वप्यस्त्येव दोषः । तथा यान्यप्यास्थिमन्त्यादिष्टप्रायाश्च-त्तानि च, नित्यापद्रवकारिणश्च सर्पभूषिकप्रभृतयः, तदपनयनार्थं च सा-र्जरादिसंग्रहादिप्रकारेण वधो निर्दोष एव । यानि च सम्मार्जनीसलेपैत-धान्यसंस्कारादिना हन्यन्ते, यानि चैवधनाद्यनुनावेष्टानि मणिकादिषु च, तत्राप्यदोष एव, वधे कर्मसापनत्वेन शरीरधारणाङ्गत्वेन च प्रवृत्तेः । तेषां कामभोगमात्रनिवन्धनैव प्रवृत्तिस्तेषां तत्राप्यस्तिव दोषः । तदेतत् “पञ्चसूत्रा गृहस्थस्य” इत्यत्र स्वयंभुवा प्रदेगितम् । सहस्रप्रहणमनोऽग्रहर्षं चैत्रभूयस्त्वोपलक्षणार्थं न नियमार्थम्; अर्वागूश्च च प्राणोऽवत्तोन्तराशुभे-शाद्, हन्यमानानां च समुच्चयोपादाने हेत्वभावाद् इत्येषां विद् ॥ २६५ ॥
एवं तावत् सामान्येनानुनावेष्टानां केषांदिद् वैशेषिकं गृह्यते —

माजरिगोधानकुलमण्डूकश्वपत्तत्रिणः ।
हत्वा त्र्यहं पिवेत् क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत् ॥ २६६ ॥

स्वायंभुवे तु क्राकेल्लूकचापाणामेव विशेषोपदेशः । सोऽपि च क्र-
वर्धविषयतया पक्षिमात्रोपलक्षणार्थो व्याख्येयः, अथापि नियमार्थः । तथां-
१. द्वा शू, २. ‘मान्यर्हिसकानां’ ग. पाठः ३. ‘दिने’ च. पाठः.
‘गर्नि’ ग. पाठः ४. ‘पश्चिने’ क. घ. पाठः ५. ‘अभ्यं’ न. च. पाठः ६. ‘अभ्यं’ न. च. पाठः ७.
‘नि च’ द. च. पाठः.

क्रत्वर्थवध एवेति व्याख्यातमेतत् । इह स्वजा-वर्थ एव त्रिगत्रं पयोभक्षता
पादकृच्छ्रं वेति व्याख्येयम् । मानवेऽपि न —

‘मार्जारिकुलो हत्वा चापं सण्ड्वमेव च ।

श्वगोधोल्लूकाकाञ्च गृह्णत्प्रान्त चरेत् ॥’

इत्युक्तवानन्तरमेवोक्तं —

‘पय पिनेत् त्रिगत्र वा योजन बाध्नो व्रजेत् ।

उपरपणेत् चदन्त्यां वा मृतं वाचैवतं जपेत् ॥’

इति । न चैषां गृह्णत्प्रान्तेन वैकल्पिकत्व युक्तम् । अतो यथाक्तैव
विषयकल्पना । अत्रापि च ज्ञानाध्वगमने ध्रुववैश्ययो, जपन्तु ब्राह्मण-
स्यैव, ‘जायेनेव तु संसिध्यद् ब्राह्मण’ इति वचनात् । पय.पानपादकृच्छ्रे
तु शूद्रस्य । तथा च व्यासः —

‘‘धनादिप्रव्रतादेशे शूद्र तपसि योजयेत् ।

राजन्यवैश्यो सस्कारे ब्राह्मणं जपकर्मणि ॥’

इति । तथा —

‘‘यज्ञार्थपाणिहिंसायां क्षुद्रजन्तुवधेष्वपि ।

पापकृत्यां वदन्त्युग्रां यज्ञाद्धि जगतः स्थितिः ॥’

इति । एवं स्मृत्यन्तराण्यपि व्याख्येयानि । यथाहासिरा —

‘‘गजे व्याघ्रे च नुरगे खड्गे कृष्णगृध्रे वृके ।

सिंहे शुनि वराहे च मयूरं पक्षिणामपि ॥

चापे भाने च दीघ्रे च टिडिने खड्गरीटके ।

यथा गृध्रे तथा बन्धा भगवन्निगमयन्ति ॥’

इति । केचित्तु ‘यथा गवि तपे त्रेदं पठन्ति । नृगालोऽपि मयूर उच्यते.

‘‘मयुरीश्वरो गौनायु. नृगालोऽप्येति गच्छितः’’

इति नामरत्नमालावचनात् । तेनोक्तं मयूरं पक्षिणामपि । अविमन्वान्

नृगालोऽपीत्यर्थः । गीष श्वेतः । मयूरमन्दः । याणि वरतोऽप्यववराणि,

तान्यजत्वर्षानां पाणिनामनामदोऽप्यन्ते इति । तथा च त्रिगत्रे —

‘‘तत्र मयूरः सैव नृगालोऽपि मयूरः ।

राजा ये मयूरः सैव नृगालोऽपि मयूरः ॥’

“चापं भाय कपोतं वा शार्ङ्गिकां निनिर्गि तथा ।
अन्नजले उभे मन्थ्ये प्राणायामेन गुह्यनि ॥”

तथा —

“गुध्रं ज्येनं श्वादिडं च कपोतान्कृत्वातने ।
अपकार्गी दिनं तिष्ठेद विनाले मान्ताजन ॥
हत्वा नकुलमण्डकमरीजगरकुण्डुभान ।
कृमरं भोजयेद विप्रं लोहदण्डश्च दक्षिणा ॥”

इति । तथा स्मृत्यन्तर्गम्यप्युद्धावचान्युदात्त्यात्तेनैव मार्गेण योज्यानि ।
यथा वामिष्ठे — श्मार्जस्निकुलदहृमृषिकान् हत्वा कृष्णं द्वादशगत्रं
चरेत् । किञ्चिच्च दद्यादिति । एतन् क्रत्वर्थहिंसायामेव कासनः, इतश्च
वा गुरुतगानुबन्धे योज्यम् ॥ २६६ ॥

एवं तावत् मार्जारदानी प्राचक्षितमुत्तम । उदानान्त्येवा क्रत्वर्थनिर्देशे वक्षे अह—

गजे नीला वृषाः पञ्च शुके वत्सो द्विहायनः ।

खराजसेपेषु वृषो देयः क्रौञ्चे त्रिहायनः ॥ २६७ ॥

मानवनाभिन्नार्थत्वात् नत्र च प्राधान्येन क्रत्वर्थहिंसाया एवाधि-
कृतत्वात् ‘निपात्य वैज्यं वृत्तस्थम्’ इति वृत्तस्थगवदन्य यज्ञस्थवचन-
त्वादेतदपि तद्विषयतयैव व्याख्येयम् । स्पष्टमन्यन् ॥ २६७ ॥

हत्वा ज्येनकपिकव्याज्जलस्थलशिखण्डिनः ।

भासं च हत्वा दद्याद् गामक्रव्यादेषु वत्सिकाम् ॥ २६८ ॥

क्रव्यं मांसमुच्यते. तद् भक्षयन्ति ये, ते क्रव्यादाः । ते च केचिज्जले
वकादयः, केचिन् स्थले गुध्रादयः । शिखण्डी मयूरः । स्पष्टमन्यन् ॥ २६८ ॥

उरगेप्वायसो दण्डः पण्डके त्रपुसापकः ।

कोले वृत्तघटो देय उष्ट्रु गुञ्जा हयैःशुकम् ॥ २६९ ॥

उरगेन्दिति बहुवचनं दुष्टुभादीनामपि ग्रहणार्थम् । पण्डकः पण्डः ।
कोलः सूकरः । गुञ्जा कृष्णालः । हयो घोटः । शंशुकं वृत्तम् । सर्वत्र

प्रायश्चित्तप्रकरणे वचनाद् विना न परिग्रहकृत. कश्चिद् विशेष इत्येतद् गोवध एव व्याख्यातम् । केचित्तु पण्डकमुखाधिकाराद् गोनसमाहुः । तत्रापि हि स्मरन्ति पलालभारम् ॥ २६९ ॥

तित्तिरौ तु तिलद्रोणं गजादीनामशक्नुवन् ।

दानं दातुं चरेत् कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्धये ॥ २७० ॥

तित्तिरिप्रकारेषु सर्वेषु कपिञ्जलकृकरलावकादिषु तिलद्रोण एकैकस्य वधे देयः 'गजे नीला वृषाः पत्र' इत्येतस्मादारभ्य तित्तिरिपर्यन्तानां वधे यथोक्तदानाशक्तौ प्राजापत्यं प्रत्येकं चरेत् । केचित्त्वत एव ज्ञापकात् सर्वत्र हिसाप्रकरणे दानस्य प्राथमकल्पिकत्वं मन्यन्ते । तत्त्वयुक्तं, त्रपुमापकार्ये वृषपञ्चकार्ये चाविशेषेण कृच्छ्रदर्शनात् । न चं तत् समुच्चितानाम्. एकैकस्येति वीप्सोपादानवैयर्थ्यात् । अतः शास्त्रस्यामीमांस्यत्वाद् गजादिष्वेव दानप्राधान्यम्, अन्यत्र तु तपस एवेति स्थितम् । तथाचाह मनुः—

“महापातकिनश्चैव वेपाश्चाकार्यकारिणः ।

नपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात् ततः ॥”

इति । एवकारश्च प्राथमकल्पिकत्वं सर्वपापेषु तपसः स्पष्टयति । तथा—

“दानेन ददनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन् ।

एकैकशश्चरेत् कृच्छ्रं प्राजापत्यं विशुद्धये ॥”

इति । अत्रापि सर्पादीनामेव दानाशक्तौ तपः कार्यम्. अन्यत्र तु तपस एवाशक्तौ दानमिति । सर्वत्र च प्रायश्चित्तप्रकरणे यस्य तु दानं चादितं तदसौपचारिकं द्रष्टव्यम् ॥ २७० ॥

नन्वेतन्मन्त्रेण—

किञ्चित् त्वास्मिन्वधे देयं प्राणायामस्त्वनस्थिके ।

वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृकूलनम् ॥ २७१ ॥

किञ्चिदित्यविशेषाभिधानादल्पमनिसुष्ठु निधामात्रदानं श्रेयस्करम्, अनुपपत्त्येक्षया चातिशयकल्पना । स्मृतमन्त्रम् ॥ २७१ ॥

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०.

२१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०.

पुंश्रुलीवानरग्वरेदप्रश्नेव इवचायसेः ।

प्राणायामाञ्जलं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥२७२॥

पुंश्रुली गणिका विष्णुता योपिदित्यन्ये । वानरद्वयः प्रसिद्धाः ।
चञ्चलाश्चत्वादिविलिखितस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । एवकाराच्चैकैक्यः समु-
च्चित्तंऽपीति गम्यते । प्राणायामानिति बहुवचनं शरीरप्रदेशापेक्षया त्रिप्रसृ-
तिशतपर्यन्तेष्वविशेषण व्याख्येयम् । तथाच शङ्खः—“नग्वायमवरवान-
रश्वपुंश्रुलीभिर्दृष्टः समुद्रां नदी गत्वा प्राणायामगतं कृत्वा घृतप्राशनं
शुध्यती”ति । अत्र चानादिप्रप्रायश्चित्तानां शरीरप्रदेशापेक्षयैव विषयक-
ल्पना । सर्वत्रैव च यत्र समन्त्रकं प्रायश्चित्तान्मानं, तत्र स्त्रीशुद्रयोर्गपि
तदेवामन्त्रकं प्रत्येतव्यम् ॥ २७२ ॥

फलपुष्पान्नरसजसद्वघ्राते घृताशनः ।

स्यादोषविघ्नवृथाच्छेदे क्षीरशी गोक्षुगो दिनम् ॥२७३॥

घदरौहुम्बरादिफलेषु कृमिमगकादीनि सत्त्वानि, तथा पुष्पेषु अत्रे
चामे पक्के वा काञ्चिकादिषु रसेष्वन्येष्वप्येवंप्रकारेषु । घृताशी घृतेनैवैक-
रात्रवृत्तिः । एवं त्रीत्याद्योषधीनां वृथाच्छेदने च क्षीरगतो गवानेकादिनमनु-
गमनं कुर्यात् ॥ २७३ ॥

समस्य जत्रने वा इव रेतः चन्द्रेत्, तत्र जत्रमश्रुत्वा —

यन्नेऽथ रेत इत्याभ्यां स्तन्नं रेतोऽभिसन्ध्य वा ।

स्तनान्तरं श्रुवोर्वापि तेनानामिकया स्पृशत् ॥ २७४ ॥

वाशब्दः स्पर्शानुनद्यगयोविकल्पार्थे । “यन्नेऽथ रेतः पृथिवीम-
स्कात्” “पुनर्मामेन्विन्द्रियमि”त्येताभ्यां जनपथाधीताभ्यामृग्भ्यामनुमन्व्य
तेनानामिकया कनिष्ठामध्यमयोरन्तरेण स्तनौ श्रुवौ विनिर्मायेत्, न
चान्यच्छौचं कर्तव्यम् । अत्र च श्लोके स्पृशानभिधानं छन्दोनुरोधात् ।

॥ स्मृत्यन्तरे शौचोपदेशः, स मन्त्रानधिकृतस्यानभिज्ञस्य वा प्रत्ये-
ः ॥ २७४ ॥

मयि तेज इतिच्छायां स्वां दृष्ट्वास्त्रुगतां जपेत् ।

गायत्रीमशुचौ दृष्टे चापलेऽथानृतेऽपि च ॥ २७५ ॥

“मयि तेज” इत्येतद् यजुः शतपथाम्नातं ब्राह्मणस्वरूपेणैव ज्ञायम् ।
स्पष्टमन्यत् ॥ २७५ ॥

उपपत्तौ मध्येऽवकीर्णानांऽपि पाठान् प्रायश्चित्तान्तरं यवमुदाह---

अवकीर्णी भवेद् गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।

गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यति ॥ २७६ ॥

उपकुर्वाणो नैष्ठिको वा ब्रह्मचारी स्व्यभिगमनादवकीर्णीत्युच्यते ।
स च निर्ऋति गर्दभेनेष्ट्वा स्मृत्यन्तरोक्तं च तच्चर्मणा प्रावृतो व्रतं चरित्वा
विशुध्यति । गर्दभं पशुमालभ्येतत् कृत्स्नप्रयोगनिर्वृत्त्यभिप्रायेणैव व्या-
ख्येयम् ॥ २७६ ॥

अथचार्थेव—

भैक्षाग्निकार्यं त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ।

कामावकीर्ण इत्येवं हुत्वाज्येनाहुतिद्वयम् ॥ २७७ ॥

उपस्थानं ततः कुर्यात् तं सा सिञ्चेत्यनेन तु ।

“कामावकीर्णोऽस्मि”, “कामाभिद्वन्द्वोऽस्मि” इत्यागतानाञ्चाहु-
तिद्वयं पाकयज्ञविधानेन हुत्वा ‘स सा सिञ्चन्तु मया’ इत्येवमा तैत्ति-
रीयकाम्नातैरर्चा नृस्यसुप्राय शुभ्रदिः कर्तव्यं । अतएव

“सध्या यदि च गोपालो सवित्रो ज्ञातेः ॥ ३ ॥

गायत्रीनाम कृत्वा जपेत्सोऽप्येवमेव ॥

इत्येवमादि स्मृत्यन्तरोक्तं प्रत्यक्षम् । अतः तत्रोक्तं चोक्तं यथा ब्रह्मचारीना-
मविशेषेणैव प्रायश्चित्तम् ॥

मधुमांसाशने कार्श्यः कुच्छः शरदः ॥ २७८ ॥

इति । व्रतशपं तु प्रायश्चित्तकालातिरेकेण समापनीयम् । प्राकृतं कृच्छ्रं प्राजापत्यमेव । स्पष्टमन्यत् ॥ २७८ ॥

गुरुश्च यदि स्वकार्येण व्रतचारिण कश्चित् प्रपश्येत्, तस्य च प्रवागोचिन्त मरणं स्यात् । तत—

कृच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्यान्मिषयेत प्रहितो यदि ।

एतच्चान्यस्मिन्नपि व्रतनाद्यपक्षिण्याज्ञाकरं द्रष्टव्यम् ॥

शिष्यस्तु शक्यं मन्त्राज्ञानिकममन्यद् वा उपवात्कान्तराग्निम्—

प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा तं प्रसाद्य विशुध्यति ॥ २७९ ॥

स्मृत्यन्तराच्च सचेलं स्नात्वेति । गुरुग्रहणं चात्र सर्वमान्योपलक्षणत्वेन व्याख्येयम् ॥ २७९ ॥

एव तदि प्रेषितव्यापत्तिवद् भेषजादिदानेऽपि व्यापनां दोषं स्यादित्याशङ्कामपाक-
तुमाह—

औषधान्नप्रदानाद्यैर्भिषग्योगाद्युपक्रमैः ।

क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् ॥ २८० ॥

विपाके गोवृषादीनां भेषज्याग्निक्रियासु च ।

सर्वाङ्गयन्त्रितस्यातुरस्य भिषग्भिर्घैर्घैर्ये छेदनदाहादियोगा अने-
कधा क्रियन्ते, ते भिषग्योगाः । भावशुद्ध्या क्रियमाणोपकारे ब्राह्मणे मृते
वैद्यपरिचारकचिकित्साकारयितृणां रोहादिभिश्च प्रभृतीन्स्ववाद्यन्नदातृणां
च निर्दोषत्वम् । तथा गोवृषादीनां भेषज्याग्निक्रियादिनिमित्तके विपाके
मन्त्रान्तरादिनिमित्तके वा मृत्योर्निर्दोषत्वम् । विप्रगोग्रहणं चापलक्षणा-
र्थम् ॥ २८० ॥

भेषजप्रदानादियत्रापि मृते नोद दोष्टवान् पाण्डित्यादिमानाद वा दोष-
यत्त मागेव प्रत्ये गोमो पायसाद्य—

महापापोपपापाभ्यां योऽभिशांसेन्मृषा परम् ।

अवभक्षो मान्त्रदार्शान् न जायी नियतेन्द्रियः ॥ २८१ ॥

परब्रह्म यदि कश्चिच्छुभालुनवात्मानं दोषवचन्याभिज्ञस्य परिषदि
निवेदयेद्, न तस्य दोष इति ज्ञापनार्थम् । जपं चाभिशेषितेऽपि शुद्ध-

वत्येव । यथाह वसिष्ठः --- "ब्राह्मणमनुतेनाभिगम्य पतनीयेनोपपतनी-
येन वा माममम्भक्षः शुद्धवतीरावर्तयेदि"ति । अत्र चाविशेषाभिधानेऽपि
निमित्तवैषम्यान्महापतनीयाभिगमने यथोक्तम् । उपपतनीये तु नियते-
न्द्रियो जपज्ञानीति व्याख्येयम् । स्पष्टमन्यत् ॥ २८१ ॥

तिनरस्तोऽन्म । रम्भानभिगम्य वा ---

अभिगस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाज्ञेयसेव वा ।

निर्वपेत् पुरोडाशं दानव्यं पशुसेव वा ॥ २८२ ॥

पुरोडाशपशोराहिनासिद्विषयत्वं निमित्तानुस्यूयेण व्याख्येयम् ।
कृच्छ्रं त्वन्येषाम् : इदं चाभिगस्तस्य गेहदाहादिभिव नैमित्तिकं, न तु
दोषनिर्घातार्थं, दोषे प्रमाणाभावात् । जन्मान्तरीयदोषानुमानकल्पना
तु शरीरोपादानादेवाग्निहोत्रादिष्वप्यविशिष्टा । यत्तु वासिष्ठम् --- "एतेना-
भिगस्तो व्याख्यात" इति, तद् यत्र कश्चित् कश्चिदुद्दिश्यान्त्यायेन गृही-
तस्वः स्वयं प्राणांस्त्यजति, तद्विषयं व्याख्येयं, नाहि तत्रानृत्याभिगस्त इति
विशेषणोपादानं यतः । इदं त्वभिगस्तो मृषा कृच्छ्रमिति विशेषितत्वाद्
यथोक्तैव व्यवस्था ॥ २८२ ॥

अनियुक्तो भ्रातृजायां गच्छंश्चान्द्रायणं चरेत् ।

त्रिरात्रान्ते घृतं प्राश्य गत्वोदक्यां विशुध्यति ॥ २८३ ॥

नियुक्ताद् योऽन्यः सोऽनिदुक्त । न चान्यः कश्चित् तयावि-
धोऽस्ति । अतो निदोषकालात्तुकाललक्षणादन्यदा न एवानियुक्तः प्रत्ये-
तव्यः । भ्रातृजाया च ज्ञातणस्यापि क्षत्रिया भवन्तेव । अन्यस्यां तु सोद-
र्यभ्रातृजायायां गुरुतल्पप्रायश्चित्तमेव । उदक्या तु त्रिरात्रान्ते चतुर्थेऽनि-
गत्वा घृतप्राशनम् । अन्ये तूदक्यागमने त्रिरात्रेणोपनिगितात्रान्ते घृतं प्राश्य
विशुध्यतीत्येव व्याचक्षते । तत्र त्वसुक्तं, गजम्भरागमने मान्दपक्ष्मणं मनु-
नोक्तत्वादिहापि गजम्भलागुत्सास्वाशोपलक्षितम्भराभिगमनस्यैव सुगमन-
नाभ्योपदेवान् । अतो यथोक्तम् व्याख्या ज्ञायते ॥ २८३ ॥

गोष्ठे वृत्तन् प्रत्यक्षार्गी नान्तेदं पशोऽन्नतः ।

नायत्रीजापनिर्गतो सुच्यतेऽन्तर्दिग्गतः ॥ २८४ ॥

अग्नौ । अर्घ्यादिभिः शिवाग्नेयं वाभिजन्तार्येण । प्रतिशतः सोऽमन्वति-
ग्रहः । सायत्रीजापिनिरुद्धं वा । शिवाग्नेये वा । स्पष्टमन्वन् । तत्राच
मानव —

“जान्वा तु प्रीतिं सतिष्याः सत्सतिषि समाहितः ।

साम सोऽष्टे पशुः शिवाग्नेयेऽमन्वन्तमप्यजन ॥”

इति । प्रत्यहं च शिवाग्नेयेऽमन्वन्तमप्यजन ॥ २८४ ॥

उपवन्वाद्यपेक्षया तदभ्यासकल्पना । स्पष्टमन्वत् —

शीन् कृच्छ्रान्ताश्चोत्तरे वा यजक्रोऽभिक्षरन्तपि ।

वेदप्लार्या असाद्यददं त्वदन्वा च शरणागतसु ॥ २८५ ॥

विशुच्यतीति वेदः । अपिचच्चाद् यथाभिचग्ने याजकः । यवाक्ष-
भोजनं यवाशिता । स्पष्टमन्वत् ॥ २८५ ॥

प्राणायामांश्चेत् स्नात्वा म्वरयानोऽप्ययानगः ।

नमः स्नात्वा च सुप्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् ॥ २८६ ॥

खरैर्युक्तं यानं खरयानं, तथैवोष्टैर्युक्तमुद्ययानम् । प्राणायामा-
स्त्रयः । अनुवन्वाभ्यासाद्यपेक्षया तदभ्यासकल्पना । स्पष्टमन्वत् ॥ २८६ ॥

गुरुं त्वङ्कृत्य हुङ्कृत्य विप्रं निर्जित्य वादनः ।

हत्वाववध्यं वा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद् दिनम् ॥ २८७ ॥

गुरुं पित्रादिकं मान्यं त्वमित्येवंप्रकारं मानराहितमाभाष्य, ब्राह्मणं
वा निरपराधिनं हुङ्कारादिना निर्भर्त्स्य वा, विवादे वा लौकिके विनि-
र्जित्य क्रोधातिशयाद्वा परिभवमात्रकरणाय हस्तादिना हत्वा अववध्यं वा
वस्त्राद्याकर्पणादिना, क्षिप्रं प्रसाद्य नक्तं भुञ्जीत उपवसेद् वा । अनुवन्वा-
द्यपेक्षया त्वभोजनाभ्यासः ॥ २८७ ॥

यदि तु यवयुदन्वेष क्रोधाद् ब्राह्मणाय दण्डोद्यमनादि कुर्यात्, ततः —

विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने ।

कृच्छ्रानिकृच्छ्रोऽमृच्छ्रपाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ॥ २८८ ॥

“कृच्छ्रानिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्”

इति वक्ष्यमाणः । यद्वा कृच्छ्रसहितोऽतिकृच्छ्रः कृच्छ्रानिकृच्छ्रः । स्पष्ट-
मन्वत् ॥ २८८ ॥

सर्वत्र च प्रायश्चित्तप्रकरणेऽपि तावदेवैव—

देशं कालं त्रयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद् यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ॥

सर्वथाधिकृतसामर्थ्याद्यपेक्षया गुरूणां लघूना च प्रायश्चित्तानां विषयकल्पनं, न तु प्रकाशान्तरेणेत्यभिप्रायः । यत्र च निन्दार्थवादादिना लोकप्रवहारप्रातिलोभ्येन वा दोषवत्ता ज्ञाता, न च प्रायश्चित्तं विशेषतः किञ्चिदाम्नातं, तत्र स्मृत्यन्तरोपदिष्टानां जपादीनामेवाधिकृतसामर्थ्यानुगुण्येन प्रायश्चित्तकल्पना । स्पष्टमन्यत् ॥ २८९ ॥

एव तावदुक्तानिष्कृतीनामनुत्पत्तिकृतानां च प्रायश्चित्तविषयप्रकार उक्तः । यदि तु कश्चित्प्रायश्चित्तान्न प्रायश्चित्तं कुर्यात्, न च परिभाष्य भयोभूतः प्रकृत्या च एव । तस्मिन् न तथाविधस्य नास्ति कश्चनितराद् दुःखमनः प्रतिक्रमोऽस्ति तस्मिन् प्रकृत्या च

दासीघटमपां पूर्णं नित्यैरन् स्ववान्धवाः ।

पतितस्य बहिष्कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥ २९० ॥

दासीगृहात् तदीयानामेवापां पूर्णं घटमानीय तद्विद्यां गृहं गच्छित्वा दिशं निःक्रम्य सर्वज्ञानिगुणशिष्यस्त्रिवचनस्य सति उग्रमानसस्य, यदा विपर्ययानवेक्षमाणा गृहानेत्य एकगतो ह्यप्येव । सर्वकार्येषु चैव तम्— निवन्दनेषु त बहिष्कुर्युः । तथाचाह गुरुः—

“पतितस्तोदत्तं तेषु सति तदीयानामेवापां पूर्णं घटमानीय तद्विद्यां गृहं गच्छित्वा दिशं निःक्रम्य सर्वज्ञानिगुणशिष्यस्त्रिवचनस्य सति उग्रमानसस्य, यदा विपर्ययानवेक्षमाणा गृहानेत्य एकगतो ह्यप्येव । सर्वकार्येषु चैव तम्—

निवन्दनेषु त बहिष्कुर्युः । तथाचाह गुरुः—

इ. प्रादि ॥ २९० ॥

न केवलं शरणान्तर्गताद्योऽन्यव्यवहार्या, अन्येऽपि । येया घटापवर्जनं हन, तेऽपि हि इत्तप्रायश्चित्ता पुनर्नवे ष्टेऽस्तु प्रक्षिप्तेऽपि गोभिरमस्कृता अनव्यवहार्या इत्ये-
तद् दर्शयितुमाह —

घटेऽपवर्जिते ज्ञातिसध्यस्थः प्रथमं शवाम् ।

प्रदद्याद् यवसं गोभिः सस्कृतस्य सहक्रिया ॥ २९५ ॥

कार्येति शेषः । गोभिर्यवसभक्षणं गोसत्कारः । स्पष्टमन्यत् ॥ २९५ ॥

एवं त्वत् प्रत्यानपापाना प्रायश्चित्तान्यभिधायाधुना रहस्यगप्रश्नितानि प्रस्तौ-
शुभम् —

विख्यातदोषः कुर्वीत पर्पदानुसतं व्रतम् ।

अनभिव्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् ॥ २९६ ॥

तथाचाह मनुः —

“एतद्विजातयः गोध्या व्रतैराविष्कृतैस्ततः ।

अनाविष्कृतपापास्तु मन्त्रैर्होमैश्च गोवर्त ॥”

इति । द्विजातयोऽप्यावेष्कृतैस्ततः परिषदा प्रायश्चित्तार्थं कृतोऽन्यन्ता
गोध्याः । ये तदनाविष्कृतैस्ततो द्विजातः । इति मन्त्रैर्व्रतैश्चान्य, ते
परिषदनिदेशेन यद्यमाभैरयमर्षणादिरन्तर्जितैः । एतान् विदित्वा तेषु
शोधनार्थमुपदिष्टैः रज्जुभेदान्मानं गोसुवेदुगि मन्त्रैः । इति ।
तीर्त्नां चानादि कृतैस्ततस्तत्पुनरिति । एतान् मन्त्रैः कृतैः ।

त्येव । आत्मशुद्धिप्रदानेनान् प्रभुः, तिस्रस्तु तर्थात् स्वस्वस्वम् । स्वस्वस्व-
 र्णा लोकतः । विद्वान्निर्गन्तव्यं पञ्चाशत्तः । पापं कृत्यं स्वस्वस्वम् । तेषु,
 इतरं स्वस्वम् पापं कृत्यमित्येवं न । तस्मिन् । तन् प्रथमं स्वस्वम् । स्वस्वस्वम् ।
 एव देवकालादिनिमित्तेनाप्यपि ज्ञानेन स्वस्वस्वम् । योज्या ॥ २९६ ॥

एव स्वस्वस्वम् विद्वान्निर्गन्तव्यं पञ्चाशत्तः ।

त्रिरात्रोषोपितो जप्त्वा त्रिजप्त्वा त्रिधर्मपणम् ।

अन्तर्जले विशुष्येत दत्त्वा गां च पर्यन्विनीत ॥ २९७ ॥

त्रिरात्रमुपोष्यान्तर्जले निमग्नोऽधर्मणं जप्त्वा गां च पर्यन्विनी
 ब्राह्मणाय दत्त्वा विशुष्यतीत्येवं श्रौजना । अन्ये तु त्रिरात्रोषोपितोऽन्तर्ज-
 लेऽधर्मणं जप्त्वा विशुष्येत, गां च पर्यन्विनीं दत्त्वा विशुष्येत, इत्येवं
 प्रायश्चित्तद्वयं वर्णयान्ते । तथाच सति पूत्रे चतुर्णाम्नाश्रमायां प्रायश्चि-
 त्तम्, उत्तरं तु दानाधिकृतानामेवेति मन्त्राविषयनापि शास्त्रस्याभ्युज्जयात्
 स्यात् । तथाच स्वयंभुवा दानरहितमेव त्रिरात्रोषोपितरप्राधर्मणं जप्य-
 मुक्तं —

‘ अथं तृपवमेवृक्तस्त्रिर्घोऽधर्मयज्ञयः ।

सुच्यते पातकैः सर्वैर्जप्त्वा त्रिधर्मपणम् ॥ ”

इति । अतो भेदकल्पनापि युक्तं ॥ २९७ ॥

नाग्निद्वयं तु ब्राह्मणदत्ते प्रवेष्टुं त्रिधर्मपणं प्राण विचरन्तरमाह —

लोमभ्यः स्वाहेति हि वा दिवसं मान्ताशनः ।

जले सुप्त्वाभिजुहुयाच्चत्वारिंशद्दृष्ट्वाहृतीः ॥ २९८ ॥

दिवसं मान्ताशन इत्युदकपानप्रतिषेधार्थम् । अन्यत्राप्येवं व्या-
 ख्येयम् । जले सुप्त्वंति गत्रिसुदके तिष्ठन्तिव्यर्थः । ततः पाकयज्ञविधानेनौ-
 पासने लोमभ्यः स्वाहेत्यादिभिः शुक्रियादीनेश्चत्वारिंशद्वाहृतीर्जुहु-
 यान् ॥ २९८ ॥

सुरापस्वर्णहारिणोस्तु —

त्रिरात्रोषोपितो हुत्वा कूटमाण्डाभिर्घृतं शुचिः ।

सुरापः स्वर्णहारी तु रुद्रजापो जले स्थितः ॥ २९९ ॥

कूष्माण्डीभिः "यह्ना देवहंडनम्" इत्येवमागमिस्तैस्त्रिर्याग्ना-
ताभिस्त्रिरात्रोपोषितः स्रापः पूर्ववद् घृतं हुत्वा मुचिः रयान् । स्वर्णहारी इ
त्रिरात्रोपोषित एव नाभेमाने जले तिष्ठन् रुद्रं जपन् मुचिगते योजयन् ।
तथाच भारद्वाजः—

"नाभेदमोदकस्थस्तु रुद्रं ध्यायन् रामाहितः ।
त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा स्वर्णहारी विशुभ्यति ॥"

इति ॥ २९९ ॥

त्रिरात्रोपोषित एव पूर्ववत् —

सहस्रशीर्षा(दि)जापाच्छुध्येत गुरुतल्पगः ।

गौर्देया कर्मणश्चान्ते पृथगोभिः पयस्विनी ॥ ३०० ॥

"सहस्रशीर्षा पुरुष" इतीम षोडशर्चं जप्त्वा गुरुतल्पगः शुध्येत् ।
एभिश्च "लोमभ्यः स्वाहे"त्यारभ्य पुरुषसूक्तजपान्तकर्माधिष्ठतैर्होमकर्णो
जपकर्णपश्चान्ते ब्राह्मणाय पयस्विनी गौर्देया पृथक् त्रैकैकपातयोद्देशेन ।
होमाद्यनाधेकृतैरपि त्रिरात्रमुपोष्य गौर्देया । सर्वत्र च रहस्यप्रकरणे न का-
मकृताघपेक्षया विषयव्यवस्था कल्पनीया । स्वयंस्वैकालेकत्वेनैव तु व्य-
वस्था सामर्थ्यकृता वा । यथा होमचोदनास्वाभिमताम् । प्रकाशपायश्चित्ताना
तु विषयव्यवस्था प्रदर्शितैव । रहस्येषु त्वात्मतुष्टिरेव ज्ञानाग्निद्वयकल्पनास्य
शुद्धिकारणम् । तथांच रहस्येष्वेव स्वयंभुवाभिरित -

"यस्मिन् कर्मणस्य कृते मनस न्यायतापवम् ।

तस्मिन्नावत् तणः सुयोइ यावत् तुष्टेः स्येत् ॥

इति । आत्मतुष्टेरेव गुरुतुष्टोपादाने स्वयंस्वैकालेकत्वेनैव न्यायतापवम् ।
परिपक्वार्णोपशुद्धं गुणलपुत्रा गालोच्यो"तिरे इत्येव तत्रात्मतुष्टेः विद्वान्-
हेतुत्वम् ॥ ३०० ॥

प्राणायामगतं दर्शयत् सर्वाणामप्यनु-

उपपातकजातानामनिर्दिष्टस्य चैव विद्वान्हेतुत्वम् ॥ ३०० ॥

सर्वपापापनुत्तये इत्यविशेषामि-तानेऽपि प्रक्रमानुगारान् सर्वमहापा-
तकिभिर्यत् संसर्गनिमित्तं पाप, तदपनुत्तये इत्येवं व्याख्येयम् । न केवलं
संसर्गजानां सर्वपापानाम्, उपपातकजानानामप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । अनि-
र्दिष्टप्रायश्चित्तान्तराणामप्येतदेवेति योज्यम् ॥ ३०१ ॥

ओङ्काराभिषुतं सोमसलिलं पावनेन पिवेत् ।

कृतोपवसनं रेतोविष्मूत्रप्राशने द्विजः ॥ ३०२ ॥

अहोरात्रमुपोप्यापरेद्युरोङ्कारेण सोममभिषुत्य पावनेन तीर्थोदकेन
ततरतदोङ्काराभिजातं सोमसलिलं पावनेन पिवेदिति योज्यम् । स्पष्टमन्यत् ।
द्विजग्रहणं ब्राह्मणार्थम्, इतरयोः सोमपानप्रतिषेधात् । अद्विजानेर्वा रहस्य-
प्रायश्चित्तानधिकारज्ञापनार्थम् ॥ ३०२ ॥

यत्तु कर्त्रा स्वयमथमयेतितं, तच्छास्त्रायश्रौतस्मानंभिल्लक्ष्मसानुष्ठानाणां नैव दोषा-
न्मकं भवतीत्येव प्रपञ्चयितुमाह —

निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं त्वघम् ।

त्रिष्कालसन्ध्याकरणात् तत् सर्वं विप्रणश्यति ॥

कृतव्याख्यानः श्लोकः ॥ ३०३ ॥

शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च सहस्रशः ।

सर्वपापहरः श्रोक्तो रुद्रैकादशिनी तथा ॥ ३०४ ॥

आदिष्टप्रायश्चित्तान्तराणामनादिष्टप्रायश्चित्तानां सर्वेषां महापातका-
दीनां रहस्यानां शुक्रियो जप आरण्यको वा सकृत्कृत एव प्रायश्चित्तम् ।
गायत्र्यास्तु सहस्रकृत्वः । रुद्राध्यायस्य त्रैकादशकृत्वः । आरण्यकं ब्रा-
ह्मणम् । शुक्रिया मन्त्राः ॥ ३०४ ॥

सर्वत्र च रहस्ये प्रायश्चित्ते कृतेऽपि —

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलैर्होमः सावित्र्या जप एव वा ॥ ३०५ ॥

कार्यं इति शेषः । द्विजग्रहणमुक्तार्थम् ॥ ३०५ ॥

एतन्नि वा पञ्चासति तत्र मानतीतानानि ज्ञान —

वेदाभ्यासरतं क्षान्तं पञ्चयज्ञक्रियारतम् ।

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥ ३०६ ॥

स्पृष्टार्थः श्लोकः ॥ ३०६ ॥

एतन् वेदान्तरतं न रहसं पञ्चासे वा तत्रानेवदत्तं मन्त्र

वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् ।

जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुध्येद् ब्रह्मवधादृते ॥ ३०७ ॥

यत्तु विदुषः प्रायश्चित्तभूयस्त्व, तत् कामकृतप्रकाशविषयं द्रष्टव्यम् । वायुभक्षवचनमुदकपानप्रतिषेधार्थम् । तिष्ठन् रात्रिं नीत्वेति च योज्यम् । स्पृष्टमन्यत् ॥ ३०७ ॥

एतन्प्रायश्चित्तानां सर्वप्रायश्चित्तान्त्रयत्वेन

ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्मशा ।

अहिंसास्तेयमद्रोहो दमश्चैते यसाः स्मृताः ॥ ३०८ ॥

प्रकाशप्रायश्चित्ताधिकृतानामपविरोधादृते यसाः पञ्चतन्नाः ॥

अंतरेण —

स्नानसौनोपवासैज्यास्वाध्यायोपस्थनिष्ठाः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधप्रदातृताः ॥ ३०९ ॥

ब्रह्मचर्यं यथाशास्त्रं भैषुनपुस्तकः । उपस्थनिष्ठाः सव्यनिष्ठाः । शौचं निषेकः । प्रदातृता तु पक्षीण्यं जाननीलता । साउत्तराणां ॥ ३०९ ॥

एतन्प्रायश्चित्तानां सर्वप्रायश्चित्तान्त्रयत्वेन

एतन्प्रायश्चित्तानां सर्वप्रायश्चित्तान्त्रयत्वेन

पञ्चगव्यं तु गोक्षीरं दधि सूत्रं जलद्वयं च ।

पीत्वा परेषुपदमेत् कृत्वा क्षान्तपदं चरत् ॥ ३१० ॥

पञ्चगव्यं पञ्चगव्यं चरत् कृत्वा क्षान्तपदं चरत् ॥ ३१० ॥

गोक्षीरं दधि सूत्रं जलद्वयं च पीत्वा परेषुपदमेत् कृत्वा क्षान्तपदं चरत् ॥ ३१० ॥

कृच्छ्रमिति कृच्छ्रमिषोपन्यसेम । नान्यथा शर्मितः -- 'यामोप न गार्थ
पयो दाधेजकृच्छ्रमृत्तानि च मन्त्रपूनायेन पाठे नृत्वा परं पुंस्त्वपयेन च
सान्तपन इति ॥ ३१० ॥

एतेन दशमः

पृथक् सान्तपनद्रव्यैः पडहः सोपवान्तकः ।

ससाहेन तु कृच्छ्रोऽयं महान्तपनः स्मृतः ॥३११॥

पृथक् सान्तपनद्रव्यैः आगादेभिः कुशोदकान्ते, पडहान्येककाल
भोजन कार्यम् । कुशोदकं च कुशकोथिगुदकं सर्वत्र प्रत्येत्यम् । स्मृ-
तपत् ॥ ३११ ॥

पर्णोदुस्वरराजीववित्त्वपत्रकुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहाभ्यस्तैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥

पर्णः पलाशः । राजावं पाशेर्नी । स्पष्टमन्यत् । पलाशादिवत्र-
काथेतेनोदकेन पञ्चरात्र वर्तितव्यमित्यर्थः । यद्यपि च पर्णकृच्छस्य कश्चिद्
विनियोगो नोक्तः, तथा व्रतादेशे पापगुरुत्वपेक्षया प्रत्येत्यः । अम्युदय-
साधनत्वं तु वक्ष्यत्येव ॥ ३१२ ॥

तत्क्षरिघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।

एकरात्रोपवासश्च तत्कृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१३ ॥

रग्यन्तरे तु — 'पयो घृतमुदकं वासुं प्रत्यह तमान, स कृच्छ्र'
इत्युक्तम् । तत्र द्वार प्रातरो वायोरप्युष्णस्य पानं वर्णयन्ति । तत् पुन-
र्विचार्यम् । इह तूपवासत्रचनाद् वायूवादान तत्रोपवासप्रतिपत्यर्थं, न
तमानेत्यनेन सम्बन्धयितुमिति व्याख्येयम् ॥ ३१३ ॥

एकभक्तेन नक्तेन तथैवाद्याचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ ३१४ ॥

प्राजापत्यस्य चायं तृतीये भागे पादकृच्छ्रशब्दः प्रयुक्तः । पर्णकृ-
च्छ्रादिष्वप्ययमेवातुसर्तव्यः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१४ ॥

यथाकथञ्चित् त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ।

अयमेवातिकृच्छ्रः स्वात् पाणिपूरान्नभोजिनः ॥ ३१५ ॥

यथाकथञ्चिदित्येकभक्तादिक्रमस्याविवक्षार्थम् । एतदपि पर्णकृच्छ्रा-
दिव्यप्युक्तं द्रष्टव्यम् । एष्वेव प्राजापत्यार्थेषु भोजनकालेषु पाणिपूरान्न-
भोजिनः कर्तुरयमेवातिकृच्छ्रसंज्ञः प्रत्येतव्यः । पाणिः पूर्यते यावताग्नेन
तत् पाणिपूरान्नं । तद् भुङ्क्ते यः स पाणिपूरान्नभोजी । भोजनाधिकाराच्च
भोजनार्थं यावत् सकृदादीयते, तावत् प्रत्येतव्यम् । तथाचाह मनुः—
“एकैकं त्रासमश्नीयात्” इति ॥ ३१५ ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ।

द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ॥ ३१६ ॥

एकविंशतिरात्रं पयोन्नतता कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । द्वादशरात्रमभोजन
पराकः । अत्र च पादादिभागोभावः ॥ ३१६ ॥

पिण्याकाचामतक्रान्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।

एकैकमुपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥ ३१७ ॥

पिण्याकः खलः । आचाम ओदनास्तावण. मण्ड इति यावत् ।
तक्रं मथितम् । अम्बुसक्तव उदकसक्तव । एषामेकैकेन पत्यहम् ।
पञ्चमेऽह्न्युपवास इत्येष सौम्यो नान कृच्छ्रः । सोमस्यात्रार्पिमिति मौन्यः ।
एव प्राजापत्यादिष्वर्पापैवानिमित्तैवास्या प्रत्येतव्या ॥ ३१७ ॥

न एते विप्रस्तादय —

एषां त्रिरात्रमभ्यास्तादेकैकरव्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशामिहः ॥ ३१८ ॥

तुलापुरुषसंज्ञा महापातकादिभिः परितुल्यैः पुण्यैः कृतैः पुण्यैः
तुलितः पापेभ्योऽधिकतया धर्मैः एकाजन्तैः इत्येवमर्थः । मण्डपः च ।

तिथिदृष्ट्याचरेत् पिण्डान् शुभे शिखरपठनंनितान् ।

एकैकं ह्यतपेत् पिण्डान् हृष्टो चान्द्रादयं चम् ।

निशिवृद्धोति । शुक्रपक्षादौ प्रतिपत्तमृति ग्रामोपनिषत्त पाणमासा
यावदाचरेत्, अर्थायादित्यर्थः । ततः प्रतिपद्यपि पादार्द्राव ग्रासान् भुञ्ज्या
द्वितीयाप्रभृत्येकैकं ग्रामं कृष्णपक्षे हासयेत् । एतत्प्रथमं यं चान्द्रायणम् ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ३१९ ॥

यथाकथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।

सासेनवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथायम् ॥ ३२० ॥

यथाकथञ्चिदिति "पिपीलिकामन्वया अष्टग्रामिन शिशुचान्द्रायण-
प्रकारेण वे"ति स्मृत्यन्तरेण चान्द्रायणप्रकारेण चत्वारिंश-
च्छतद्वयमिति यवनव्येषु प्रतिपद्यपि पञ्चदशग्रामप्राप्त्यर्थम्, चान्द्रायणम-
थापरमिति । वाशब्दाव्याहारेण अथवान्य एवाय चान्द्रायणप्रकारेण-
देश इत्यर्थः ॥ ३२० ॥

दान्येतानि नान्तपनादनि कृच्छ्रशुक्लानि, एव मेरुका—

कुर्यात् त्रिपत्रणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा ।

पवित्राणि जपेत् पिण्डं गायत्र्या चाभिसन्त्रयेत् ॥

निगदोक्तं श्लोकः ॥ ३२१ ॥

अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ।

धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यौति सलोकनाम् ॥ ३२२ ॥

यानि परिपदा नादिश्यन्ते, तान्यनादिष्टानि रहस्यानीत्यर्थः ।
प्रायश्चित्तान्तरं वा येष्वनादिष्टं तान्यनादिष्टानि । यन्तु निर्दोष एव धर्मार्थं
चान्द्रायणं चरेत्, स चन्द्रस्य सलोकतामेति । (यथा?) चन्द्रमण्डले
स्वर्गोपभोगं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३२२ ॥

यन्वनमित्तं वायु फलमात्मनस्कारार्थं कुर्यात् —

कृच्छ्रकृद् धर्मकामस्तु महतीं श्रियमश्नुते ।

यथागुरु ऋतुफलं प्राप्नोति च न संशयः ॥ ३२३ ॥

कृच्छ्रशब्दोऽत्र चान्द्रायणस्यापि ग्राहकः । कृच्छ्रकृच्चान्द्रायणकृद्वा
धर्मकामश्चोदितानुष्ठानमात्रार्थं न फलमिच्छतीत्यर्थः । महती श्रीदेव्या-

नेन मत्तैर्गणैन्द्र उपभोगः । यथागुर्विति । अश्वेन सान्तरानाद्दिनात्परम
करो । तथा गुरुणा पगकचान्द्रायणादिना गुरुवररथ कनोर्यत् फलं, तत्
श्रमोतीत्यर्थः ॥ ३२३ ॥

य एते 'यस्मिन् देशे मृगं शुभं इत्यारं य 'यथागुरुं कनुरक्यं यात्रेति चे न
न्यय' इ चेनमन्ता यात्रं न्ययेनोपदिष्टा —

धुत्वैतानृषयो धर्मान् याज्ञवल्क्येन भाषितान् ।
इदं सूचुर्महात्मानो योगीन्द्रसमितौजसम् ॥ ३२४ ॥

य इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्द्रिताः ।
इह लोके यशः प्राप्य ते यास्यन्ति त्रिविष्टपम् ॥ ३२५ ॥

किञ्च —

विद्यार्थी चाप्नुयाद् विद्यां धनकामो धनानि च ।
आयुष्कामस्तथैवायुः श्रीकामो सहतीं श्रियम् ॥ ३२६ ॥

तथा —

श्लोकत्रयसपि ह्यस्माद् यः श्राद्धे श्रावयिष्यति ।
पितॄणां तत्र तृप्तिः स्यादानन्त्याय न नंशयः ॥ ३२७ ॥

किञ्च —

ब्राह्मणः पात्रतां याति क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
वैश्यश्च धान्यधनवानस्य शारुस्य धारणात् ॥ ३२८ ॥

अन्धतोऽन्तयेति शेषः ॥ ३२८ ॥

एतन्मन्त्र —

य इदं श्रावयेद् विप्रान् द्विजः पर्वसु संवतः
अश्वमेधफलं तस्य तद् भवाननुमन्वताम् ॥ ३२९ ॥

यथा श्रौतः ॥ ३२९ ॥

ग्रन्थान्तरोपात्तवाक्यानि ।

श्रु	वाक्यं	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१	'एतद्दे परमं तपो—'		
२	'अन्नेवाग्निं प्रेतं—'	स्वायम्भुवम्	
३	'नग्निवर्षस्य कर्तव्या—'	”	
४	'दिवसे प्रेते नातापित्रो—'		पारस्करः
५	'वृषाम्भुवनौलानाम्—'	स्वायम्भुवम्	
६	'निर्मतर्कान्मानां तु—'		
७	'दक्षिणामुक्ता अगोऽवतीर्य—'		शङ्खः
८	'जन्मनामोरवेदने'		
९	'प्रेतान् नाहि'		
१०	'प्रेतमृशो ज्ञानं न प्रविशेद्युरा—'		पारस्करः
११	'अनायं द्वात्रयं प्रेत—'		परमार्थः
१२	'सानीन मृतके पुंसः—'		वसिष्ठः
१३	'जन्ममरणोस्तुल्योपनिषात्—'	स्मृत्यन्तम्	
१४	'गर्भपतने नशिष्ठान्—'		वसिष्ठः
१५	'यतु सा नारादिति यत—'	श्वानाम्	
१६	'सर्वेना वाचमानानि—'	स्वायम्भुवम्	
१७	'स्वापो हि हा'		
१८	'दमात् शतमसौनम्'		
१९	'आ वा सतप्रनारुणम्'		
२०	'अदमेऽदमेव वा'		
२१	'आत्तस्त्रिभिरा तु'		
२२	'मानसो न प्रणव—'		
२३	'गमनो वनरोहि—'		
२४	'एह गमनो वि—'		
२५	'यत्तद्विदुः—'		
२६	'एह गमनो वि—'		
२७	'गमनो वनरोहि—'		
२८	'एह गमनो वि—'		
२९	'यत्तद्विदुः—'		
३०	'एह गमनो वि—'		

पृष्ठ	वाक्य	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१३	'सम्पर्केषु निवृत्तानां—'		पराशरः
"	'पिण्डस्त्ववर्तते त्रिषु'		शङ्खः
"	'एकपिण्डा. पृथक्शौचा'		
"	'मृते सूते तु दासानां—'		
"	'वर्णानामानुलोम्येन—'		
"	'राक्षा च कार्यविरोधात्'		गौतमः
१४	'सूतक मातुरेव स्यात्'		
"	'निरस्य तु पुमाञ्छुक्र—'		
"	'वैजिकादभिसम्बन्धात्—'		
"	'अप्रौढायां तु कन्याया—'		
"	'यथोक्तेनैव कल्पेन—'		
"	'विशुध्यति त्रिरत्रेण—'		
१५	'सब्रह्मचारिण्येकाह—'		
"	'मृद्भिरद्विश्च गात्राणि'	स्वायम्भुवम्	
१६	'उत्कृष्टं चापकृष्ट च—'		नारदः
१८	'भोजनाभ्यञ्जनाद्—'		
१९	'यमिच्छेत् तमावसेत्'		
२०	'ऐकाश्रम्य त्वाचार्या—'		गौतमः
"	'अथात्मन्यग्नीन् समारोप्य'		
"	'अनवेक्षमाणोऽरण्य गच्छेत्'		
२१	'ऐकाश्रम्य त्वाचार्या.'		गौतम
"	'पुनर्दारकियां कुर्यात्—'		
२५	'सर्व एते पुण्यलोका—'		
"	'अनवीत्य द्विजो वेदा—'	आत्राय	
"	'रागिणामेव गार्हस्थ्यम्'	स्वायम्भुवम्	
"	'यमिच्छेत् तमावसेत्'		
२६	'हिसानुग्रहयोरनारम्भी'		गौतम
"	'वाग्दण्डोऽथ मनोदण्ड'		
"	'भिक्षाया प्रामामियानघन्य—'		गौतम
२७	'अथै भिक्षा समादाय—'		संवर्त
"	'अथान्यः परिव्राडेक—'		
२९	'यस्यैतद्रक्षण नास्ति—'	श्रुति	दक्षः

पृष्ठ	वाक्य	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
२९	'परिनाजक नर्वभूताभय—'		नरिण
.	'नरोपवीत्युज्जकमण्डलु—'		
३०	'सरोपवीत्युज्जकमण्डलु—'		"
„	'सुपरोऽनमोऽपरिप्रह		
,	'साम्नाहले वा चामेत—'		
„	'सुपरोऽनमोऽपरिप्रह'		
„	'एकसाटीपरिहितो—'		
„	'अधान्य परिप्रतेव—'	स्मृत्यन्तम	
„	'व्युत्थानाय शिष्टा—'	साम	
,	'नान्ये पाण्डित्य च—'		
„	'ततो व्युत्थाय मोक्ष—'		
„	'म शान्त्येन स्नातु—'		
३१	'विना प्रोपवीतिस—'		
३३	'वित्थ दधेति त्योमाहृत्ता		
„	'तस्मिन्नेतस्मिन्ना		
३९	'उत्तमिन्नि दिव्ये नाम—'		
„	'परासायादधो नामे—'		
४०	'अनियत वृत्तपुरोधम्'		
४३	'एषे धर्मप्रवचन—'		
४४	'उत्तम जगधेर्गता—'		
४५	'सत्यं वस्तुनि एत एव—'		
.	'सत्यं वस्तुनि एत एव—'		

पृष्ठ	वाक्यं	ग्रन्थनाम	कर्मनाम
६४	'एतद् यां वेत्ति तं प्राहुः—'		व्यास.
"	'द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे—'	आम्नाय.	
६८	'चोदना हि भूत भवन्तं—'		
"	'नान्यत् किञ्चनेन्द्रियम्'		
"	'तदप्येते श्लोका—'		
"	'तमेत वेदानुवचनेने—'	आम्नाय	
"	'अष्टौ प्रासा मुनेर्भक्तम्'		
७०	'न च पद्मासनोयोग'		इति
७३	'सह तत एव प्राक् प्रवराज'	आम्नाय	
"	'इत्थ वा इमेऽमुष्मिन्—'	"	
"	'कामकारकृतं पापं—'		व्य म
७४	'इह दुश्चरितै केचिन्—'		
७५	'ब्रह्म यस्त्वननुज्ञात—'		मनु
७६	'तस्मादेवंविच्छ्रेत्रियस्य—'	आम्नाय	
"	'स वा एष निरिन्द्रियो—'	"	
"	'मणिमुक्ताप्रवालानि—'		मनु
७७	'कुनखी कृच्छ्र द्वादशरात्र—'		वशिष्ट
७८	'प्रायश्चित्तीयते नर'		मनुः
"	'अकुर्वन् विहित क्रम—'		
७९	'धर्ममर्थं च कामं च—'		
"	'कामात्मता न प्रशस्ता'		
८०	'इयं विशुद्धिरुदिता—'		मनु
"	'अकामत कृते पापे—'		"
"	'कामकारकृतेऽद्याह—'		"
"	'अनभिगन्धिवकृते प्राय—'		वशिष्ट
"	'एनेस्त्रिभिरनिर्णिकं—'		
"	'कृतनिर्णोजनार्थेनान्—'		
"	'यस्योभयं हविर्गति—'		
८१	'कामतो ब्राह्मणवधे—'		
"	'इन्द्रो यनीन् मालावृकेभ्य—'	श्रुति.	
"	'अभियास्यमान याजयेत्'	"	
"	'एतेन इन्द्रो देवाप—'		

पृष्ठ	वाक्यं	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
११६	'मतिपूर्वमनिर्देश्य—'		मनु
११७	'सुरा पीत्वा द्विजो मोहाद्—'		"
११७	'पतत्यर्धं शरीरस्य—'	स्मृत्यन्तरम्	
११८	'सुरापस्य प्रायश्चित्त—'		सुमन्तुः
११८	'प्रायश्चित्तार्थमर्हन्ति—'	स्मृत्यन्तरम्	
११८	'एतदेव व्रतं कुर्याद्—'		मनु
११८	'सा चेत् पुनः प्रदुष्येत्—'		"
११८	'यक्षरक्ष पिशाचान्नं—'		"
११८	'अमेथे वा पतेन्मतो—'		"
११८	'यस्य कायगतं ब्रह्म—'		"
११९	'ब्राह्मणसुवर्णहरणे—'		वसिष्ठ
१२०	'सुवर्णस्तेयकृद् विप्रो—'		मनु
१२०	'ततो सुसलमादाय—'		"
१२०	'स्वतन्त्रस्तु स मंताप्य—'		सर्वत
१२०	'एतैर्व्रतैः'		"
१२१	'ब्राह्मणो न हन्तव्य'		
१२१	'सुरा न पेया'		
१२१	'सुवर्णस्यापहरणे—'		व्यास
१२१	'सुवर्णमेक गामेका—'		
१२१	'देयस्य परिमाणेन—'		
१२२	'यदि जीवति स स्तेन—'		संवर्तः
१२२	'स्तेयं कृत्वा सुरा पीत्वा—'		आपस्तम्बः
१२२	'महाभानकमशुक्ता—'		अक्षिराः
१२२	'सुवर्णस्तेयी मार्स—'		सुमन्तुः
१२२	'विद्यातपोभ्या हीनेन—'		
१२३	'अविद्वान् भ्राजको वा स्यान्—'		वात्स्यायन
१२३	'शुद्धं च श्वल चैव—'		नागद
१२३	'धनं यद् यागशीलाना—'		मनु
१२३	'किं वै कृष्णनि—'		
१२३	'हिरण्यम्नेन पतित—'		शङ्ख
१२४	'मामं वा गोमूत्रयावद्—'		
१२४	'राजा स्नेहेन गन्तव्यो—'	मन्त्रवर्णः	मनुः

१३२	'पतति - सा प्रीतिम	
	'प्रापयति प्रापयति मन्त्रा-	१३३
	'वशात् प्रमत्तं सुखाया	१३४
१३३	'पितृभ्यः पतिप्रमत्तं	
	'वल्गुहारागोपसुखाया	१३५
	'पुष्पतालसुखायां	
	'तस्या उक्तं प्रायश्चित्तं -	१३६
१३४	'न स्त्रीपुंसोप-	
	'यन पुंस परदारं पु-	१३७
	'यो येन पतितेनैषा-	
१३५	'पतितस्य तु कुमारो -	१३८
	'सवन्मरेण पतति -	
	'तैश्चाद्य समान्तरं	
	'पञ्चमशतवर्त्म	
	'पतितसप्रयोगे तु -	१३९
१३६	'पतितमव्यवहारिणो -	
	'तेषु नह सप्रयोगश्च -	
	'पतितो ह्यात्मानमुद्वेष्ट -	
	'एभि सपर्कमायाति -	१४०
	'सवन्मरेण पतति -	
	'सुवर्णस्तेयो नार्न सावित्र्या -	
	'यश्चैतः मह र्वाप्तुस्त्व -	
१३७	'पतितमव्यवहारी नम -	१४१
	'यो येन पतितेनैषा -	
	'पण्मासमन्वमेकं वा	१४२
१३८	'चण्डालान्पञ्चिषो गन्वा -	
	'सवन्मरेण पतति -	
	'दिवाकार्यमुदक्या च -	
	'गुर्वान्त्यादिगमने -	१४३
	'एतदेव चण्डालपतिता -	
	'भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्न -	१४४
	'अपिपत्यन्त्या एतन्म्य -	

सू	शतपथ	पशुनाम	शतुनाम
११९	'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'—		वसिष्ठ मनु संवर्त- काश्यप- सुमन्तु पराशर
१२०	'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'—		वसिष्ठ अदिरा वसिष्ठ मनु
१२१	'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'—	शतपथ	शह हारीत- मनु
१२२	'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'—		आदिरस्य
१२४	'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'—		सर्वर्त काश्यप काश्यप
१२५	'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'—		शह- वसिष्ठ पैठानामि सुमन्तु यम- आदिरस्य
१२६	'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'— 'वसिष्ठस्य वसुधे'—		गौतम

श्लो	श्लो	श्लो	श्लो
१००	१००	१००	१००
१०१	१०१	१०१	१०१
१०२	१०२	१०२	१०२
१०३	१०३	१०३	१०३
१०४	१०४	१०४	१०४
१०५	१०५	१०५	१०५
१०६	१०६	१०६	१०६
१०७	१०७	१०७	१०७
१०८	१०८	१०८	१०८
१०९	१०९	१०९	१०९
११०	११०	११०	११०
१११	१११	१११	१११
११२	११२	११२	११२
११३	११३	११३	११३
११४	११४	११४	११४
११५	११५	११५	११५
११६	११६	११६	११६
११७	११७	११७	११७
११८	११८	११८	११८
११९	११९	११९	११९
१२०	१२०	१२०	१२०

स्वायम्भुवम्

पारस्कर
हारीत
मनु
शङ्खा
गौतमः

वसिष्ठ

मनु

”

शङ्ख

सर्वत

गौतम

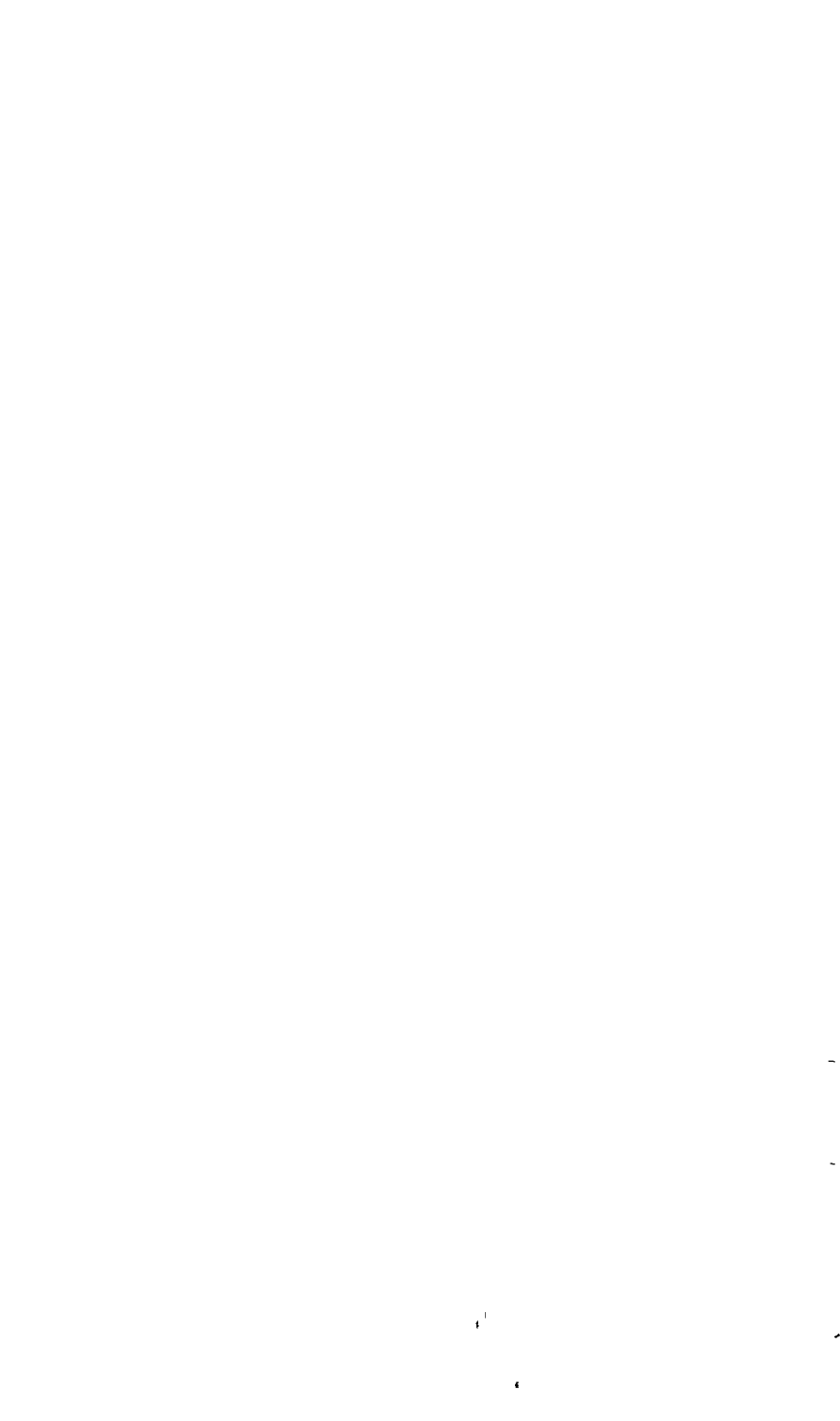
वसिष्ठ

अनहाय.

आनायः

”

स्वायम्भुवम्

READY FOR SALE.

	RS.	AS	P.
भक्तिमञ्जरी (Stuti) by H. H. Svāti Sī Rāma Varma Mahātājah.	1	0	0
स्वानन्दपुरवर्णनप्रबन्धः (Kāvya) Śyāmandurapuravarna- naprabandha by H. H. Svāti Sī Rāma Varma Mahārājah. with the commentary Sundarī of Rājarāja Varma Kōil Tampuran	2	0	0

Trivandrum Sanskrit Series.

No. 1	— द्वयम् (Vyākaraṇa) by Deva with Puru- shakāra of Kīshnalīlāsukamun	1	0	0
No. 2	— समिनवकौस्तुभमाला-दक्षिणामूर्तिस्तवै by Kīshnalīlāsukamun	0	2	0
No. 3	— नलान्बुदयः (Kāvya) by Vāmra Bhatta Bāna (Second Edition).	0	1	0
No. 4	— शिवलीलार्णवः (Kāvya) by Nilakantha Dik- shita.	2	0	0
No. 5	— व्यक्तिविवेकः (Alankāra) by Mahima Bāra with commentary	2	12	0
No. 6	— दुर्घटवृत्तिः (Vyākaraṇi) by Surandevi.	2	0	0
No. 7	— नक्षत्रत्वप्रकारिका (Vedānta) by Sada- sivendia Sarasvati	2	1	0
No. 8	— प्रयुक्ताम्बुदयम् (Nāṭaka) by Ravi Varma Bhup.	1	0	0
No. 9	— विरूपाक्षपञ्चाशिका (Vedānta) by Vrupākṣa- nātha with the commentary of Vidyā- chakraṇin	0	8	0
No. 10	— नाटकलीला (Gūḍak-līlā) by Nilakantha.	0	8	0
No. 11	— जपतीमंथरणम् (Nāṭaka) by Kuladevī Varma with the commentary of Sura- devi	2	4	0
No. 12	— वैश्वानरसूत्रम् (Vedānta) by Bhagavān M- adhava with the commentary of Rāghava- nandana	1	8	0
No. 13	— वैश्वानरसूत्रम् (Vedānta) by Rāghava- nandana with the commentary of Sura- devi	1	8	0

No. 61—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् (Vedānta) by Śrī Krishnānanda Sarasvatī (Part IV.)	1	8	0
No. 62—सर्वमतसंग्रहः (Sarvamata-sangraha).	0	8	0
No. 63—किरातार्जुनीयम् (Kāvya) by Bharavi with the commentary Sabdārthadīpikā of Chitrabhanu (1, 2 and 3 Sargas).	2	8	0
No. 64—मेघसन्देश. (Kāvya) by Kālidasa with the commentary Pradīpa of Dakṣiṇāvartanātha	1	0	0
No. 65—सयमतम् (Silpa) by Mayamuni.	3	8	0
No. 66—महार्थमञ्जरी (Darsana) with the commentary Parimala of Maheswarānanda	2	8	0
No. 67—तत्त्वसमुच्चयः (Tantra) by Nīrāyaṇi with the commentary Vimarsini of Śankara. (Part I, 1-6 Patalis)	3	4	0
No. 68—तत्त्वप्रकाश. (Agama) by Śrī Bhojudevī with the commentary Tātparyādīpikā of Śrī Kāyara.	2	0	0
No. 69—ईशानशिवगुरुदेवपूजति (Tantra) by Isānasya-gurudevastī (Part I, 8-10 Patalis).	1	8	0
No. 70—शारंगसुमीरुत्पत्तय (Part I)	2	8	0
No. 71—तत्त्वसंग्रह (Part II) by Nīrāyaṇi with the commentary Vimarsini of Śankara. (Part II, 7-12 Patalis).	3	8	0
No. 72—ईशानशिवगुरुदेवपूजति (Tantra) by Isānasya-gurudevastī (Part II, 11-12 Patalis).	1	0	0
No. 73—ईशानशिवगुरुदेवपूजति (Tantra) by Isānasya-gurudevastī (Part III, 1-2 Patalis).	1	0	0

No. 74— श्रीयाज्ञवल्क्यस्मृतिः (Dharma-âstra) with the commentary Bâlakridâ of Visvarûpâchârya. (Part I—Âchâra and Vyavahâra Adhyâyas)	4	0	0
No. 75—शिल्परत्नम् (Silpa) by Srikunâra (Part I).	3	4	0
No. 76—आयमन्त्रुश्रीमूलकृत्य (Part II)	3	4	0
No. 77—ईशानशिवगुरुदेवपद्धति by Isanasivagurudevamisra (Part III. Kriyapada 1—30 Patalas).	3	4	0
No. 78—आश्वलायनगृह्यसूत्रम् with the commentary Anavila of Haradattaacharya.	5	0	0
No. 79—अर्थशास्त्रम् of Kautilya with commentary by Mahamahopadhyaya T. Ganapati Sastri (Part I—1 & 2 Adhikaranas).	8	0	0
No. 80—अर्थशास्त्रम् of Kautilya with commentary by Mahamahopadhyaya T. Ganapati Sastri (Part II—3 to 7 Adhikaranas).	8	0	0
No. 81— श्रीयाज्ञवल्क्यस्मृतिः (Dharmasastra) with the commentary Bâlakrida of Visvarûpâchârya (Part II. Prâyaschittâdhyâya)	3	12	0

Apply to:—

The Curator,

for the publication of Sanskrit Manuscripts,

Trivandrum.

